MAANDBLAD

oud-utrecht

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Zevenenveertigste jaargang 1974

Uitgave van de vereniging

Samuel Muller Fz, 1874-1974

Honderd jaar geleden, op 2 februari 1874, trad Samuel Muller op als gemeente-archivaris. De toentertijd 26-jarige geleerde voorzag een grote toekomst in dit werkterrein: onder zijn zorg vielen de archieven en de andere oudheidkundige verzamelingen. Uit deze schatkamers, vol kennis over het rijke leven in één der oudste steden in Nederland bouwde Muller met tomeloze energie, met niets ontziend doorzettingsvermogen en vooral met enorme kundigheid een openbare archiefdienst op, waar de veelheid van de geschiedbronnen toegelicht werd door de prentenverzamelingen, een bibliotheek en door de zgn. oudheidkundige verzamelingen, de kern voor het latere Stedelijke Museum van oudheden.

De veelzijdige Muller bewoog zich even gemakkelijk in de geschiedenis, de kunstgeschiedenis, de rechtsgeschiedenis en de archiefwetenschap. Zijn gigantische werkkracht was erop gericht de beoefening van de cultuurgeschiedenis mogelijk te maken. In deze opzet heeft Muller een uitzonderlijke prestatie geleverd door de bestaande rijkdom aan historische gegevens te vergroten, door het geheel toegankelijk te maken voor het publiek en dienstbaar aan de geschiedbeoefening in de ruimste zin van het woord. Door een natuurlijke ontwikkeling splitsen zich archief en museum: in 1884 kreeg het archief een eigen behuizing aan de Drift, in 1891 verliet het Museum eveneens het stadhuis voor het huis Het Hogeland aan de Biltstraat.

Meer dan stedelijke betekenis

Maar Muller had meer dan stedelijke betekenis: in 1879 volgde hij de provinciale archivaris op. In zijn streven het Nederlandse archiefwezen een nieuwe vorm te geven paste de vergroting en verrijking van deze taak tot beheerder van de rijks-

EXCURSIES in 1974

Het voorlopige programma voor 1974 laten wij hieronder volgen. Echter onder voorbehoud van wijzigingen, zowel in data als in programma-onderdelen. Zoveel mogelijk zal er echter naar gestreefd worden de data te handhaven. Op **27 februari:** 20.00 uur, Kunsthistorisch instituut, Drift 25. Ter gelegenheid van het feit dat op 2 februari 100 jaar geleden mr. Samuel Muller Fz. werd benoemd tot archivaris der Gemeente Utrecht (5 jaar later volgde zijn aanstelling ook tot rijksarchivaris in deze provincie), spreekt voor ons prof. dr. F. W. N. Hugenholtz over: De historicus Samuel Muller Fz., terwijl mr. F C. J. Ketelaar over Muller en de archiefwetenschap zal spreken. Zie ook het artikel van dr. Struick in dit nummer. Voorts vestigen we de aandacht op de tentoonstelling die het Gemeentelijk Archief aan hem wijdt deze zomer.
20 april: Bezichtiging van de restauraties van de Nicolai- en Jacobi-kerk o.l.v. ir. Hoogervest. **23 april:** Jaarvergadering. Programma in het maart-nummer. **25 mei:** Boottocht langs de Vecht (herhaling). **13 mei - 22 juni:** Tentoonstelling in het Gemeente-Archief, gewijd aan mr. S. Muller Fz. Er wordt een rondleiding georganiseerd. **8 of 15 juni:** Excursie in de provincie: Rhenen (Cuneratoren), Grebbeberg (Koningstafel), Streekmuseum. **Sept./okt.:** Tentoonstelling in het Rijksarchief te Utrecht gewijd aan de Evangelische Broedergemeente te Zeist. In aansluiting op een rondleiding door deze expositie zal het karakteristieke gebouwencomplex van de Broedergemeente te Zeist worden bezocht. Nadere details zullen nog worden bekend gemaakt in het maandblad.

MAANDBLAD **oud-utrecht** **47e jaargang - nummer 1 - januari 1974**
Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18. **Contributie:** *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus rBandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

archieven in de provincie. Daarnaast werd hij de ziel van het Historisch Genootschap, waar hij op de ruimst mogelijke schaal de uitgave van geschiedbronnen bevorderde.
Archief en Museum boden voor talloos velen een mogelijkheid het verleden in allerlei opzichten te laten herleven voor een groot publiek. In deze publicistische activiteiten ging Muller voorop: 48 jaar lang schreef hij een indrukwekkende reeks werken bijeen, die te zamen een heel boekenkastje vullen. Wie iets wil weten over het verleden van stad of provincie stuit meteen al op de waardevolle geschriften van deze monumentale werker.

Zo is er alle aanleiding voor onze vereniging om de harde werker, de scherpzinnige vorser en de vruchtbare schrijver te eren. Zijn verdienste voor ieder lid van onze vereniging is nog nauwelijks minder geworden. Het beeld van Muller in zijn veelomvattende betekenis voor het culturele leven in onze stad Utrecht zal dan ook herdacht worden in een tentoonstelling * in het Gemeentelijk Archief tijdens de zomermaanden van dit jaar. Vooruitlopende op dit eerbewijs, past het onze vereniging op deze plaats haar dank te betuigen voor de ontzag inboezemende prestaties van Muller.

Deze dank bergt toch in zich een tegenstelling, die zijn oorsprong vindt in de contrastrijke persoonlijkheid van Muller zelf. Zijn grote gaven als beheerder van archiefbronnen en museale schoonheid, als schrijver en als inspirator kon hij niet dienstmaken aan een groot publiek. Hij heeft de vereniging Oud-Utrecht en vooral met zoveel woorden het jaarboek gewild, maar zijn onvermogen zich te uiten buiten de kleine kring van vakgenoten sloot de vervulling van deze hartewens uit. Om onze eerste voorzitter, W. A. F. Bannier, vrij te citeren uit zijn herdenkingsartikel in het eerste Jaarboekje van 1924: Zonder Muller geen „Oud-Utrecht", maar met Muller evenmin. De tragische omstandigheid dat de eerste grondslagen voor onze vereniging pas na zijn heengaan konden worden gelegd, hoeft ons toch niet te weerhouden stil te staan bij het belangrijke feit, nu honderd jaar geleden, dat Muller een nauwelijks aarzelend begin maakte met het baanbrekende werk waaruit onze vereniging nog steeds ruimschoots kan putten in diepe dankbaarheid.

J. E. A. L. Struick

** Zie ook de berichten over lezing en tentoonstelling in het Excursie-programma op pag. 1.*

De nieuwe voorplaat

Sinds de verjongingskuur van het Maandblad hebben al weer drie verschillende gezichten uit de stad Utrecht en enkele van haar zegels de omslag gesierd. Voor 1974 hebben we een afbeelding uitgezocht die bijna de hele provincie in beeld brengt. In komende jaren zullen we afwisselend een prent uit de provincie en een van de stad Utrecht presenteren, om ook op deze manier duidelijker te laten uitkomen dat Oud-Utrecht de geschiedenis van beide wil dienen.
De gedeeltelijk gereproduceerde kaart is in 1616 vervaardigd door Petrus Kaerius, de uitgeweken Gentse kartograaf Pieter van den Keere, voor diens atlas van de 17 Nederlandse gewesten. Haar titel Ultraiectum dominium betekent zoveel als de heerlijkheid Utrecht (RA Utrecht, topogr. atlas nr. 14; Bodel Nijenhuis nr. 14). Pas in 1599 had Hornhovius een kaart gemaakt waarop het gewest Utrecht voor het eerst als hoofdmoot voorkwam. Het exemplaar dat het Rijksarchief daarvan bezit, leende zich echter minder voor een goede reproduktie dan de kaart uit 1616.
Met de keuze van een oude kaart willen we tevens een voorproefje geven van de tentoonstelling over de geschiedenis van de Utrechtse kartografie, die ons in dit jaar te wachten staat.

Gedachtenis van H. de Jong

Ik weet niet meer of Henk de Jong in 1952 moeilijk over te halen is geweest om het redacteurschap van het Maandblad van Oud-Utrecht op zich te nemen. Eenmaal aanvaard, heeft hij die functie met grote bekwaamheid en met hart voor Utrechts verleden vervuld, veertien jaar lang.
Naast zijn journalistieke ervaring had hij een sterk historisch gevoel, dat hem de betrekkelijkheid van allerlei zaken deed inzien en tegelijk ruimte liet voor een even kritische als desnoods strijdbare houding ten aanzien van de gebeurtenissen in eigen omgeving. Met name ging hem de singeldemping en wat daar mee samenhing ter harte en in een paar nogal opzienbarende artikelen in het Maandblad gaf hij daarvan duidelijk blijk. Al nam niet ieder hem toen zijn openhartige taal in dank af; ze vertolkte wat de meeste Utrechters in die dagen voelden, dachten, vreesden.
Maar toen in 1966 de gemeenteraad zijn aanvankelijk verzet tegen de demping opgaf en het plan-Kuiper, dat in sommige opzichten minder schade toebracht aan de historische structuur van de stad dan de oorspronkelijke plannen, aanvaardde en het bestuur van Oud-Utrecht met het nodige voorbehoud aan de raad zijn voldoening te kennen gaf over ten minste déze verbetering, maar met de aantekening, dat daarnaast nog vele onderdelen van het plan onbevredigend bleven, bleek De Jong de moed van zijn overtuiging te bezitten en legde, niet van zins ook maar met een gedeeltelijke goedkeuring van het nieuwe plan in te stemmen, zijn redacteurschap neer.
Allesbehalve een scherpslijper of doordrijver van nature, meende hij op dit punt, waar zijn geliefd Utrecht in het geding was, pal te moeten staan.
Het was bepaald geen lege frase dat het bestuur bij die gelegenheid getuigde „grote eerbied te hebben voor zijn standvastigheid, die niet wilde weten van het vertroebelen van een vast standpunt door een politiek van geven en nemen".

Er was nog een andere De Jong: de journalist die jaren lang redacteur was van het Gereformeerd Weekblad, die medewerkte aan verschillende dagbladen voor kerkelijke aangelegenheden en een uitgebreide kennis bezat van de „petite histoire" van het kerkelijk leven in Nederland in de 19e en 20e eeuw, wat ook twee boekjes: „Kerkbank in, kerkbank uit" en „Preekstoel op, preekstoel af" bewijzen.
Ook nadat hij enkele jaren geleden aan de Gelderlander Vakpers kwam en daarvoor iedere morgen naar Nijmegen reisde, bleef hij het kerkelijk leven trouw volgen en schreef o.a. de halfmaandelijkse overzichten in het Utrechts Nieuwsblad van wat er vooral in de protestants-christelijke wereld omging. Hij toonde daarbij niet alleen oog te hebben voor de nuances, gevoeligheden en tegenstellingen in de onderscheidene kerken, maar wist ook, in een zekere oecumenische gezindheid, waarderend te schrijven over wat zich in het groei- en veranderingsproces van andere kerken dan de zijne voltrok.

In de morgen van 21 november 1973 is De Jong plotseling overleden, 53 jaar oud. Toen hij van huis ging, vermoedde niemand dat de dood ginds op hem wachtte. Wie hem goed gekend hebben wisten dat zijn leven gefundeerd is geweest op een sterk geloof in zijn Verlosser en op de verwachting van een eeuwig leven.

J. W. C. van Campen

Oud Amelisweerd

Vermoedelijk zal men wel weten dat de gemeente Utrecht overweegt om Oud Amelisweerd te verhuren aan de Nederlandse Jeugdherberg Centrale, die van dit huis een dependance wil maken voor de jeugdherberg in Rhijnauwen.

Nu is Oud Amelisweerd, dat in zijn huidige vorm uit 1770 dateert, vooral belangrijk om zijn nog vrijwel volledige betimmering en behangsels uit de 18e eeuw. Het lijkt waarschijnlijk dat dit interieur bij het te verwachten leefpatroon van jeugdherberggasten grote schade zal oplopen. Rhijnauwen demonstreert dat al.
Daarom heeft het bestuur zich weer tot het gemeentebestuur gewend; dit keer met het voorstel om aan Oud Amelisweerd toch een andere bestemming te geven. Gesuggereerd zijn: wetenschappelijk gebruik zoals bij Rhijnauwen of bewoning zoals in Renswoude. De Jeugdherberg Centrale zelf zal vermoedelijk ook meer gebaat zijn met een boerderij in de directe omgeving, waarvoor minder beperkingen bij de inrichting en het beheer gesteld zouden behoeven te worden. Een afschrift van deze brief van 21 december is aan B en W van Bunnik gezonden.

De „Bibliotheek over Utrecht"

Het Gemeentelijk Archief op de Alexander Numankade te Utrecht mag zich de laatste jaren in een grote belangstelling verheugen. Steeds meer Utrechtenaren, geïnteresseerd in het verleden van hun stad, weten de weg naar dit moderne archiefgebouw te vinden. Velen reeds hebben zich in de leeszaal gebogen over door ijverige ambtenaren aangedragen resolutieboeken, transportregisters of notarisprotocollen. Om nog maar te zwijgen van de kerkelijke doop-, trouw- en begraafregisters, reeksen die zoveel aftrek vinden dat, om hun bestaan te rekken, tot microfichering moest worden overgegaan.
Anderen hebben tot hun niet geringe vreugde ontdekt, dat de gemeente tientallen jaren een oude bouwtekening van hun huis zorgvuldig heeft bewaard en voor een luttel bedrag bereid is, hen in het bezit te stellen van een fotocopie daarvan.
Maar ook is het velen reeds bekend, dat achter de grauwe depotmuren meer te vinden is dan de talloze archieven en archiefjes van de stad Utrecht, haar kerken, kloosters, gasthuizen en zoveel andere instellingen en verenigingen die eens binnen haar muren waren gevestigd. Zij zijn op het spoor gekomen van de prentenverzameling en hebben gemerkt hoe gemakkelijk men daar de tijd vergeet. In het Maandblad van 1971 (p. 87) is op deze aantrekkelijke afdeling al eens de aandacht gevestigd.
Nu is het de beurt aan de „Dritte im Bunde": de „Bibliotheek over Utrecht", nog dieper weggestopt in het gebouw dan de prenten en foto's en dus nog moeilijker te vinden. Trouwens, geen pijlen of borden wijzen de weetgierige bezoeker de weg. De bibliotheek bevindt zich, evenals de archieven, in een van die ruimten waar de kille rust van het „verboden toegang" heerst. Maar al mag men de depots niet betreden, er wordt wel alles aan gedaan de daar bewaarde schatten tot het publiek te brengen. Tentoonstellingen, excursies en lezingen zijn evenzovele gelegenheden om een keuze uit de bibliotheek „aan den volke" te tonen, terwijl de leeszaalbezoeker met behulp van de systematische catalogus zich een indruk kan vormen van het volledige boekenbezit en alles kan aanvragen wat zijn interesse heeft.

Verschil tussen archief en bibliotheek

Daar op de leeszaaltafels ontmoeten de archief- en bibliotheekstukken elkaar dagelijks en liggen ze broederlijk naast en op elkaar. Geen wonder, dat ze dan ook vaak dóór elkaar worden gehaald.

Want waar ligt eigenlijk de grens tussen archief en bibliotheek? Waar deze twee ogenschijnlijk zo verwante verzamelingen onder één dak verenigd zijn en zo nauw „samenwerken", heeft het zin een antwoord op deze vraag te zoeken.
Zonder een stukje theorie komen we er dan echter niet uit.
Een *archief* is een „gegroeid" geheel van bescheiden die ambtshalve worden ontvangen of opgemaakt door een bestuur of een zelfstandig handelende functionaris en die naar hun aard bestemd zijn om onder dat bestuur of die functionaris te berusten. Een archief is dus het product van een administratie.
Sinds de middeleeuwen heeft het Utrechtse stads-

Den Oprechten Utrechtſchen
Almanach,
Na den Ouden-ſtijl.
Op 't Schrickel-Jaar ons Heeren ende
Saligmakers Jeſu Chriſti 1680.
Eerſt gemaeckt door Ant. Magnum/
en nu door D. R. v. Nierop overſien en verbetert.
VTRECHT.
Tot Utrecht, Gedruckt by Jurriaen van Poolſum,
Boeckdrucker tegen over 't Stadthuys. 1680.

Titelblad van „Den oprechten Utrechtschen Almanach", 1680.
(Bibl. over Utrecht nr. S 3258/7086)

bestuur elke resolutie en handeling van enige betekenis aan het geduldige perkament of papier toevertrouwd. Onder de handen van de „stadsscriver" en de „scepenclerc" ontstonden de Raads Dagelijkse Boeken (vroedschapsresoluties), de kameraarsrekeningen, de buurspraak- of luidboeken, de transportregisters en criminele sententies. Dit bescheiden begin van het Utrechtse stadsarchief groeide in de loop der eeuwen uit tot de papierlawine van deze tijd, waarin de dagelijkse besluiten en handelingen van een gecompliceerd bestuursapparaat alleen nog maar is bij te houden door een legertje stenotypistes. Zo ontstaat een archief „vanzelf" en zo dreigen de archieven van vandaag de dag de archivaris boven het hoofd te groeien, waardoor deze zich geconfronteerd ziet met de netelige, maar zeer dwingende vraagstukken van de archiefvernietiging.

Een *bibliotheek* komt anders tot stand en wel door selectie. Hier gaat het om stukken, door koop, ruil of schenking verkregen en door de bezitter bijeengebracht naar eigen behoefte, smaak en inzicht. Een bibliotheek is een *verzameling*.

Ook de bibliothecaris ziet in onze tijd een lawine op zich afkomen, maar hij is geheel vrij om alleen datgene op te nemen wat hem interesseert, en zich van al het andere niets aan te trekken.

Grensgebied

Natuurlijk bestaat de bovengesignaleerde verwarring alleen daar waar archief en bibliotheek elkaar zeer dicht zijn genaderd: in het grensgebied tussen beide.

Het zal niemand bevreemden, dat de notulen van de raadsvergadering van bijv. 4 september 1883 in het stadsarchief van 1850 - 1910 worden bewaard, maar hopelijk zal het nu evenmin verbazing wekken, dat de gedrukte verslagen van diezelfde vergaderingen uit de bibliotheek moeten komen. Deze waren nl. niet „bestemd om onder het bestuur te berusten", integendeel het stadsbestuur wilde ze juist verspreiden, ze publiceerde ze. En om dezelfde reden vond het Groot Placaatboek, waarin Van de Water in 1729 alle in zijn tijd nog te achterhalen provinciale en stedelijke verordeningen, reglementen en instructies bijeenbracht, een plaats in de stedelijke boekerij, terwijl men voor de oorspronkelijke tekst van deze publikaties naar de archieven, d.w.z. naar de buurspraakboeken en de publikatieboeken wordt verwezen.

Om nog even in dit grensgebied te blijven, wat Van de Water deed ten opzichte van de stedelijke en provinciale publikaties, deden anderen met de stadsrekeningen en de rechterlijke en kerkelijke archieven. Zij verzorgden *bronnenpublikaties*, waardoor de vaak moeilijk te ontcijferen archivalia binnen het bereik van een groter publiek kwamen. De namen van deze archiefkenners duiken in de Utrechtse bibliotheek overal en steeds weer op: Burman, Van der Monde, Dodt van Flensburg, Van Asch van Wijk, Muller, Calkoen . . . allen stadgenoten uit de 19e en 20e eeuw, die uren, nee jaren van hun leven tussen de stoffige archieven op het stadhuis of, na 1883, in het gebouw aan de Drift hebben gesleten en samen een macht aan historisch materiaal bijeengaarden om het daarna te transponeren tot bibliotheekstukken. Dat transponeren hield niet meer in, dan de gevonden teksten ongewijzigd uit te geven, al of niet van commentaar voorzien.

Anderen echter verwerkten hun opgedolven vondsten in populaire of wetenschappelijke beschouwingen en verhalen, en ook deze resultaten kwamen in de bibliotheek terecht. Zo groeide de „Bibliotheek over Utrecht" uit tot een steeds rijkere hulpbron voor de archiefbezoeker, die het wel uit zijn hoofd zal laten een onderzoek te beginnen, zonder de catalogus van de bibliotheek te hebben geraadpleegd. Want voor overbodige arbeid is een mensenleven te kort, althans volgens westerse begrippen. En zo kan men deze boekerij ook beschouwen als een handreiking van de vroegere onderzoeker aan de huidige. Zij bewaart de resultaten van eeuwenlange archiefstudie.

*Reclame van schoenen- en laarzenmagazijn B. A. Möller Theys, Choorstraat nr. 1, vóór 1891 Choorstraat nr. D 20. (Bibl. over Utrecht nr. 2407**/5473**)*

Toch dateert de „Bibliotheek over Utrecht" pas uit het jaar 1881. Voordien bestond er wel een stadsbibliotheek, maar geen bibliotheek die de naam „Bibliotheek over Utrecht" waardig was. Aan de archivaris mr. S. Muller Fz. komt de eer toe, deze te hebben losgemaakt uit het stedelijke boekenbezit dat hij bij zijn komst in 1874 op het stadhuis aantrof. Hij vond daar een verzameling boeken „zonder vast plan, uit verschillende bestanddelen en als door het toeval samengebracht", zoals hij memoreert in zijn inleiding op de systematische catalogus van 1881. „Alleen de stedelijke administratie vond daar wat zij noodig had; het publiek bezat in de academische bibliotheek een oneindig volledige hulpbron voor studie en zou zich stellig nooit tot deze verzameling wenden, waar geen enkel onderdeel behoorlijk vertegenwoordigd was".

De „academische bibliotheek", dit even terzijde, had haar ontstaan te danken aan een nog oudere stadsbibliotheek, die, gevormd uit in de hervormingstijd opgeëiste kloosterbibliotheken en enkele latere schenkingen, en geborgen in het koor van de Janskerk, eeuwenlang een kwijnend bestaan had geleid. Toen echter in 1815 de stedelijke academie tot Rijksuniversiteit werd verheven, schonk het stadsbestuur ook de bibliotheek aan het Rijk, die daardoor de basis van de huidige Universiteitsbibliotheek werd.

Maar welke oplossing vond Muller in 1881 voor de toenmalige stadsbibliotheek? Bij nadere beschouwing constateerde hij, dat reeds talrijke boeken betreffende de stad Utrecht, die van nut konden zijn voor de studie van haar geschiedenis — waaronder bovendien vele zeldzame exemplaren —, ten stadhuize aanwezig waren. Daar was iets mee te beginnen. Door deze te scheiden van de rest van het boekenbezit ontstond de „Bibliotheek over Utrecht".
In 1881 telde deze bibliotheek 4000, in 1906 ruim 7000 en thans ruim 14000 titels.
De huidige systematische catalogus is in principe nog steeds die van 1881. Een nieuwe systematische en een alfabetische catalogus zijn in voorbereiding.

Eenheid in verscheidenheid
Sinds Muller is de doelstelling van de bibliotheek eigenlijk steeds dezelfde gebleven: het bijeenbrengen van alle gedrukte of geschreven materiaal (uitgezonderd archiefbescheiden), dat voor de geschiedenis van Utrecht van belang kan worden geacht. Hieruit blijkt wel, dat de bibliotheek veel meer bevat dan bronnenpublikaties en historische geschriften, gebaseerd op archiefstudie. Om u een idee te geven van de rijk geschakeerde inhoud volgt hier een willekeurige greep: de in vroeger eeuwen zo populaire almanakken, boordevol gegevens over de jaar-, paarden- en beestenmarkten, het varen der trekschuiten, het rijden der postwagens, het luiden van de poortklok etc.; de studentenalmanakken; alle 19e en 20e eeuwse Utrechtse dagbladen, een enkele zelfs teruggaande tot diep in de 18e eeuw, toen de „dagbladen" nog niet dagelijks verschenen; jaarbeurs- en tentoonstellingscatalogi, adresboeken en telefoongidsen, dienstregelingen en tarievenlijsten van het openbaar busvervoer, plakboeken van burgemeester Fockema Andreae (1914 - 1933), reclamemateriaal uit de 19e en 20e eeuw en een kostelijke pamflettenverzameling uit de patriottentijd en de Bataafse Republiek.
Daarnaast is er ook nog heel wat *geschreven materiaal* aanwezig. En daarmee doelen we niet in de eerste plaats op de handschriften uit lang vervlogen tijd, toen de boekdrukkunst nog moest worden uitgevonden. Voor de met miniaturen en initialen verluchte handschriften uit de Middeleeuwen kunt u beter uw heil zoeken op de Universiteits Bibliotheek waar, zoals boven reeds bleek, alles wat de stad Utrecht op dit terrein eens heeft bezeten, is ondergebracht. Trouwens dit geldt ook voor de vroegste drukken, de zg. wiegedrukken of incunabelen. De „Bibliotheek over Utrecht" kan slechts op enkele post-incunabelen bogen, waarvan de belangrijkste en fraaiste is „Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende van Uutrecht..." uit 1517, beter bekend onder Vrieslant... Met die cronike der bisscoppen de benaming „Divisiekroniek".
Maar ook nadat de boekdrukkunst tot de gewoonste zaken van de wereld was gaan behoren, werd nog dagelijks naar pen en inkt gegrepen. Tal van geschreven kroniekjes en dagverhalen kan men tussen het vele drukwerk aantreffen, naast geschreven studies, vaak verlucht met eigenhandig getekende voorstellingen en afbeeldingen, kennelijk opgezet voor eigen genoegen en gebruik in kleine kring, zoals de wapenboeken van Buchelius en Van Engelen en het alleraardigste boekje „Utrecht, historische bijdragen" van C. W. Wagenaar.
Dan zijn er nog de dikke portefeuilles met aantekeningen van de veelschrijver N. van der Monde, boekhandelaar en uitgever van beroep, die bekendheid verwierf door zijn driedelig standaardwerk „Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht" (1844 - 1846), dat te zamen met het „Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden, merkwaardige bijzonderheden en statistiek van Utrecht" (1835 - 1843) nog steeds bij de liefhebbers van Utrechts geschiedenis genoteerd staat als een onuitputtelijke bron van topografische en historische gegevens.
Beroemd èn berucht zijn op het Gemeentelijk Archief de handschriften van jhr. ir. G. G. Calkoen

(1857 - 1935), een groot archiefkenner die uit gebrek aan zelfvertrouwen, angst voor kritiek of uit welke overwegingen ook, in zijn Utrechtse tijd nooit tot publiceren is overgegaan. Hij liet een reeks van manuscripten na, merendeels handelende over belangwekkende Utrechtse monumenten, met name over de kapittelkerken. Calkoen is beroemd in de kring van Utrechtse geschiedvorsers om de schat van gegevens die hij verzamelde; maar om zijn handschrift is hij berucht. Th. Haakma Wagenaar zegt daarover in het jaarboekje van Oud-Utrecht van 1937: „Hoe verder hij in het labyrinth van archivalia doordringt . . . hoe kleiner wordt zijn handschrift, men zou het haast wijten aan de perspectief". Op het Gemeentelijk Archief zijn van de meeste van deze geschriften getypte kopieën aanwezig. Dit om u gerust te stellen.

Periodieken

Een afzonderlijke vermelding verdient nog de periodiekenverzameling. Dank zij de waakzaamheid en activiteit van de tegenwoordige bibliothecaresse, mevrouw C. F. M. J. Schimmelpenninck van der Oye-Van Dam van Isselt, is deze collectie de laatste jaren in omvang sterk toegenomen. Haar speurzin bracht haar op het spoor van vele kerkelijke, verenigings- en wijkbladen, personeelsorganen en jaarverslagen van banken, ziekenhuizen, onderwijs- en culturele instellingen, kortom van blaadjes die maar al te vaak van de brievenbus regelrecht naar de prullemand verhuizen.

Is het werkelijk de moeite waard dit allemaal te achterhalen en te bewaren? Op het Gemeentelijk Archief zegt men daar „ja" op. Daar verwacht men, dat over tien, twintig jaar, dit vluchtige materiaal gretig aftrek zal vinden, wanneer het erom gaat de Utrechtenaren van de jaren zeventig op heterdaad te betrappen in hun denken en doen.

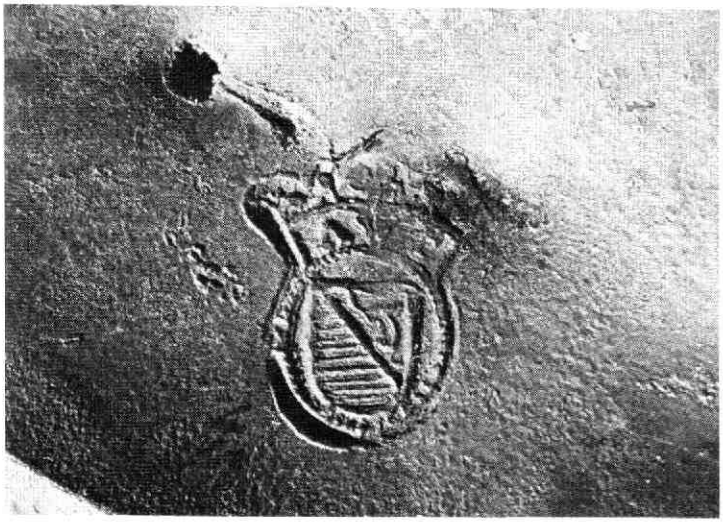
Mochten er onder u, lezers, abonnees schuilen van dit soort lectuur, waagt u er dan eens een telefoontje aan. Het Gemeentelijk Archief (tel. 711814) wil graag als uw prullenmand fungeren!

J. G. Riphaagen

Een tinnen lepel uit de Oude Gracht

Behalve de in het vorige Maandblad gepubliceerde platte steen, zijn er ook een paar tinnen voorwerpen uit de Oude Gracht te voorschijn gekomen, waarvan twee lepels en een klein schaaltje mij bekend zijn. Het schaaltje is in particuliere handen, de ene lepel is in bruikleen afgestaan aan het Centraal Museum door de heer B. van Hees, de andere lepel bevindt zich in mijn werkplaats aan het Begijnehof.

De voorwerpen dateren allen uit de 2e helft van de 17e eeuw. De ene lepel en het schaaltje zijn met de roos gemerkt; het schaaltje is door D. I. of D. J. gemaakt, het meesterteken op de lepel is moeilijk te ontcijferen.

Tinmerk voor keurtin op de lepel. In de kroon de letters A.V.C.

In Utrecht merkte men tot omstreeks 1638 met de gekroonde hamer en de roos samen. Omdat hier van de roos alleen sprake is, komt een datering na 1638 in aanmerking, als we er van uit gaan dat

de voorwerpen in Utrecht gemaakt zijn. De vormen zijn niet erg 18e eeuws, zodat de tweede helft van de 17e eeuw overblijft.
Over het exemplaar dat in mijn werkplaats verblijft is iets meer mee te delen, vooral i.v.m. het merk dat erop voorkomt.
In Utrecht werd al sinds 1473 het tin van minder allooi (keurtin) gemerkt met het stadswapen. De kwaliteit van tin hangt af van het percentage lood dat erin verwerkt is. Bij keurtin in Utrecht bedroeg dat 16% in 1473, 1574, 1638 en 1660. Dit percentage is een aardige middenweg tussen bijvoorbeeld Amsterdam en Rotterdam, die slechts 8% toestonden en Zutphen en 's-Hertogenbosch waar men tot 33,3% mocht gaan.
De controle op de naleving van de ordonnantie op het tinwerk was van 1574 tot ongeveer 1638 in handen van Dirk Adriaan Vreemszoon, die het „waardijschap van het tinwerk" vanaf zijn dertiende jaar als stadsambt in zijn bezit had. Behalve het nagaan van de juiste samenstelling van het tin, wat hij met behulp van twee meester tinnegieters uitvoerde, hoorde ook het ijken van tinnen en aarden(!) kannen tot Dirk's werk, voor zo ver het kannen betrof waaruit men wijn, bier of edik schonk.
De tinnegieters, die een tamelijk zelfstandig deel van het smedengilde vormden, wendden zich in 1638 tot het stadsbestuur om — nu Dirk Vreem overleden was — verandering in de manier van kwaliteits-controle te verkrijgen. Er werd bepaald dat er voortaan twee keurmeesters zouden zijn afkomstig uit de groep der meester tinnegieters zelf. De ordonnantie die dit regelt, geeft ook een omschrijving van de te gebruiken merken: voor het keurtin blijft het stadswapen met de initialen van de meester voorgeschreven, terwijl voor het fijn tin „de gekroonde roos misgaders de naam van de meester daarin" verplicht wordt.
Komt de controle op de kwaliteit dus bij de meester tinnegieters zelf te liggen, het ijken blijft een stadsambt. In 1652 komen we Roeloff van Cuylenborg tegen als stadsijker. Van beroep is hij stempelsnijder en in die kwaliteit vervaardigt hij in 1658 een nieuw grootzegel voor de stad, nadat het oude exemplaar uit het stadhuis gestolen is (zie Muller p. 15/16). Het oude zegel vertoonde een burcht; het nieuwe moest er anders uitzien om misbruik met het gestolen zegel te voorkomen. Roeloff maakt een zegel waarop het schild met de twee velden voorkomt. Het rode veld geeft hij daarbij een horizontale arcering, iets wat we bij het afgebeelde tinmerk ook zien. In 1711 krijgt de stad weer een nieuw grootzegel en ditmaal is de arcering verticaal. Bekijken we het keurtin merk van Abraham van Someren, die in het midden van de 18e eeuw in Utrecht werkzaam is, dan treffen we ook daar een verticale arcering aan (Dubbe, p. 64).
Tenslotte blijkt het verhaal ook min of meer voor de koperen stadsmunten op te gaan: tussen 1657 en 1685 komt het stadswapen daarop voor met horizontale arcering van het rode veld, vanaf 1681 met verticale.
Het lijkt dan ook niet al te onverantwoordelijk het stadswapen met horizontale arcering in de tweede helft van de 17e eeuw te plaatsen en daarmee tevens de lepel te dateren. Jammer is dat ik tussen 1643 en 1743 geen lijsten met meester tinnegieters heb kunnen vinden, zodat A.V.C., de maker van de lepel, voorlopig een onbekende zal moeten blijven.

Drs. T. J. Hoekstra

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

Gemeentelijk Archief Utrecht: Gildeboek der Tinnegieters 1574-1746 (Cat. van de bij het stadsarchief bewaarde archieven, I, no. 140).
J. C. Overvoorde en J. G. Joosting: De Gilden van Utrecht tot 1528, 's-Gravenhage 1896/1897.
S. Muller Fz.: Beschrijving der Utrechtse Stadszegels, Utrecht 1916.
B. Dubbe: Tin en Tinnegieters in Nederland, Zeist 1965.
Catalogus van de koperen munten geslagen door de Zeven Provincin der Verenigde Nederlanden 1546-1795, Amsterdam 1973.
Foto's: Gemeentelijke Film- en Fotodienst.

Jaarboek

Het Jaarboek 1972 is uitverkocht! Dat is natuurlijk een groot compliment aan redactie en auteurs. Maar nu zijn er toch nog mensen, nieuwe leden, die het erg graag willen hebben. Wat zouden zij geholpen zijn als enkele leden er toe konden besluiten om hun exemplaar af te staan. We verstouten ons om te vermoeden, dat er vast wel zijn wie de inhoud van zo'n bundel wat zwaar op de maag ligt. Zouden zij dan misschien hun Jaarboek 1972 willen opzenden aan mevr. M. Uittenbogaard, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, of bezorgen bij de heer Röhner op het Gemeentelijk Archief, Alex. Numankade 199 te Utrecht?

Ons lid de heer J. de Roos mist in zijn verzameling het Jaarboek 1945/1946. Wellicht kan een der leden de heer De Roos aan een exemplaar helpen, eventueel voor enige tijd ter inzage uitlenen? Zijn adres is: Zuiderstraat 23, Vreeswijk.

De bezorging van het Jaarboek 1973 is een geweldig succes geworden.
Vanaf deze plaats betuigen wij degenen die zich met het rondbrengen belast hebben nog eens onze hartelijke dank!

In dit nummer bevindt zich een bijlage van de Stichting ROVER (Reizigers Openbaar Vervoer).

Een sociaal conflict in de 18e eeuw

De vroedvrouw van Thamen

Ambtelijke bureaucratie en het prestige van locale gezagsdragers dreigden voor de broodwinning van Grietje van Grieken noodlottig te worden. Maar, ook in de 18e eeuw wist een volksvrouw, die voor haar belangen stond, het wel op te nemen tegen machtige heren als de proost van Sint-Jan en de baljuw van Mijdrecht.
Omstreeks het midden van die eeuw woonden Grietje en haar man te Thamen, een van de dorpen van de proosdij van Sint-Jan, thans een gehucht in de Bovenkerker polder onder de gemeente Nieuwer Amstel. Zij blijkt met succes de vrouwen, die in Thamen en omgeving en zelfs over de Amstel onder Mijdrecht woonden, bij zwangerschap en bevalling te hebben bijgestaan en zich zo tot een kundig vroedvrouw te hebben ontwikkeld.

Paal en perk

Maar niet alle vrouwen, die zich met de verloskunde bezig hielden, waren van dezelfde kwaliteit. De proost van Sint-Jan - alstoen Anthony Pieter van Dishoeck - voelde zich geroepen om in de Proosdijlanden, waarvan hij de hoge heerlijkheid bezat, paal en perk te stellen aan de praktijken van onbekwamen die de volksgezondheid in gevaar brachten. Hij liet dus een verordening uitgaan, waarin bepaald werd, dat slechts zij die konden aantonen, het examen in de verloskunde met goed gevolg te hebben afgelegd, in de Proosdijlanden konden worden toegelaten tot uitoefening van het beroep van vroedvrouw.
Toen de ambtenaren van het baljuwschap van Mijdrecht zich bij Grietje van Grieken vervoegden, kon zij hun geen bewijs tonen, omdat zij zich de kundigheid van vroedvrouw geheel in de praktijk had eigen gemaakt. Op 3 mei 1755 werd haar aangezegd, dat voortzetting van die arbeid haar was verboden en dat op overtreding een boete van 25 gulden stond. Zij zag zich daarom genoodzaakt, dit werk te staken, maar zij legde zich niet bij deze toestand neer. Blijkbaar heeft zij een paar jaar besteed om zich voor te bereiden op het examen voor het Collegium Medicum te Utrecht. Want op 15 december 1757 is de akte gedateerd, waarin de leden van het Collegium verklaren, dat zij is geëxamineerd „in de vroedkunde en 't aankleeve van dien" en bekwaam bevonden om „de vroedkunde in deese provincie ten platten lande te exerceeren", waarbij de ondertekenaren verzochten ieder „dien deesen moght vertoond worden, de voorgenoemde" (d.i. Grietje) „in die qualitydt te erkennen".
Toen zij in het jaar daarop haar praktijk in Thamen hervatte, begonnen de eigenlijke moeilijkheden. De baljuw constateerde, dat zij het verbod van 1755 overtrad, en vorderde van haar betaling van de boete van 25 gulden, onder bedreiging met geseling voor het geval zij in de verboden uitoefening mocht volharden.
Uiteraard toonde zij de baljuw de examenakte, maar hierdoor kwam hij niet tot een andere houding, want zij was immers niet door de proost toegelaten om zich als vroedvrouw in de Proosdijlanden te vestigen.
Merkwaardig is nu, dat Grietje niet - zoals men zou verwachten en zoals kennelijk ook de proost en de baljuw bedoeld hadden - zich voor het gerecht van Mijdrecht ging verweren tegen de eis van de baljuw. Zij volgde een andere weg en wendde zich rechtstreeks tot Gedeputeerde Staten 's Lands van Utrecht. De hoge heerlijkheid van Sint-Jan, in de elfde eeuw door de bisschop van Utrecht toegekend aan het kapittel, dat de colle-

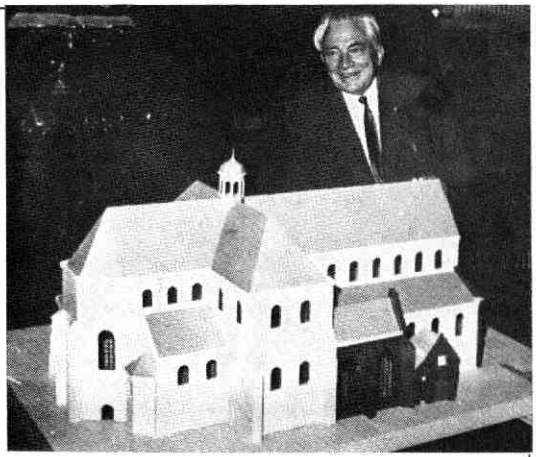
MAANDBLAD **oud-utrecht**

47e jaargang - nummer 2 - februari 1974

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18.
Contributie: f 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

Architect ir. P. H. N. Briët tachtig jaar

In principe gaat de vereniging niet zo dikwijls in op de persoonlijke aangelegenheden van haar leden. Een enkele maal wordt er een uitzondering gemaakt en zo willen we graag even de aandacht vestigen op het feit, dat ir. P. H. N. Briët kortgeleden, op 23 januari, zijn 80e verjaardag vierde. Van een soort levensbericht wilde hij niets weten: we volstaan daarom met de drie wegen te memoreren, waarlangs hij de doelstellingen van Oud-Utrecht met hart en ziel gediend heeft en nog dient.

Allereerst in directe zin als architect. Naast zijn werk als voorzitter van het bureau Hanrath restaureerde hij veel, met name ook in de stad Utrecht: aan de torens, aan de Pieterskerk en -vooral in de beginfase van de woonhuis restauraties - aan de huizen.

Het is door dat laatste aspect, dat hij stuitte op Ghijsbert Thönisz. van Vianen en Peter Jansz. van Cooten en via W. Stooker op Frederick Matthijsz. van Lobbrecht. Het onderzoek naar deze onbekende 17e eeuwse Utrechtse bouwmeesters is sedertdien door hem steeds verder uitgediept.

Het is tenslottte uit waardering voor zijn werk op deze twee terreinen, dat hem, inmiddels alweer vele jaren geleden, gevraagd is ook in adviserende zin een taak op zich te nemen en wel door zitting te nemen in de Utrechtse Monumentencommissie.

Wat hij doet, doet hij - zoals een architect van Monumentenzorg eens opmerkte - zoals hij er uit ziet: royaal, joyeus, karakteristiek, een duidelijke exponent, ook van zijn generatie, als een sterke persoonlijkheid, met wie je het niet altijd eens hoeft te zijn, maar voor wie je altijd waardering hebt en die zelf ook altijd waardering kan opbrengen voor een standpunt, dat het zijne niet is (als het maar een duidelijk standpunt is!).

Zijn gezondheid heeft de laatste jaren wel eens wat te wensen overgelaten, zijn enthousiasme voor het „vak" heeft daar nooit onder geleden. Oud-Utrecht feliciteert hem van harte, dankt hem van harte en wenst hem en zijn vrouw van ganser harte nog goede jaren toe!

C. L. Temminck Groll

Lezingen van A.W.N. en N.K.V.

Met de Utrechtse afdelingen van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland en het Nederlands Klassiek Verbond is afgesproken om voortaan aan elkaars activiteiten bekendheid te geven, zodat leden over en weer lezingen kunnen horen. Hier volgt de eerste opgave:

22 februari (N.K.V.): dr. J. A. G. van der Veer, De thuisreis van Odysseus. - Inst. voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20. (met dia's)

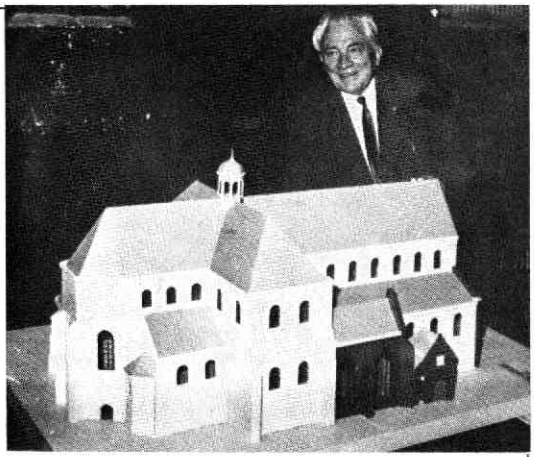
13 maart (A.W.N.): C. Hoek, Van ontginningsboerderij tot middeleeuws kasteel.

5 april (N.K.V.): prof. dr. C. Zwikker, Het Mykeense tijdperk. - Inst. voor Klassieke Talen, Drift 29.

10 april (A.W.N.): dr. J. A. Brongers, „1833: Reuvens in Drente"; n.a.v. zijn boek een overzicht van de geschiedenis van de archeologie

De bijeenkomsten van de A.W.N. worden gehouden in de Pieterskerk. Pieterskerkhof 5. Het aanvangstijdstip van alle lezingen is 20.00 uur.

Architect ir. P. H. N. Briët tachtig jaar

In principe gaat de vereniging niet zo dikwijls in op de persoonlijke aangelegenheden van haar leden. Een enkele maal wordt er een uitzondering gemaakt en zo willen we graag even de aandacht vestigen op het feit, dat ir. P. H. N. Briët kortgeleden, op 23 januari, zijn 80e verjaardag vierde. Van een soort levensbericht wilde hij niets weten: we volstaan daarom met de drie wegen te memoreren. waarlangs hij de doelstellingen van Oud-Utrecht met hart en ziel gediend heeft en nog dient.

Allereerst in directe zin als architect. Naast zijn werk als voorzitter van het bureau Hanrath restaureerde hij veel, met name ook in de stad Utrecht: aan de torens, aan de Pieterskerk en -vooral in de beginfase van de woonhuis restauraties - aan de huizen.

Het is door dat laatste aspect, dat hij stuitte op Ghijsbert Thönisz. van Vianen en Peter Jansz. van Cooten en via W. Stooker op Frederick Matthijsz. van Lobbrecht. Het onderzoek naar deze onbekende 17e eeuwse Utrechtse bouwmeesters is sedertdien door hem steeds verder uitgediept.

Het is tenslottte uit waardering voor zijn werk op deze twee terreinen, dat hem, inmiddels alweer vele jaren geleden, gevraagd is ook in adviserende zin een taak op zich te nemen en wel door zitting te nemen in de Utrechtse Monumentencommissie.

Wat hij doet, doet hij - zoals een architect van Monumentenzorg eens opmerkte - zoals hij er uit ziet: royaal, joyeus, karakteristiek, een duidelijke exponent, ook van zijn generatie, als een sterke persoonlijkheid, met wie je het niet altijd eens hoeft te zijn, maar voor wie je altijd waardering hebt en die zelf ook altijd waardering kan opbrengen voor een standpunt, dat het zijne niet is (àls het maar een duidelijk standpunt is!).

Zijn gezondheid heeft de laatste jaren wel eens wat te wensen overgelaten, zijn enthousiasme voor het „vak" heeft daar nooit onder geleden. Oud-Utrecht feliciteert hem van harte, dankt hem van harte en wenst hem en zijn vrouw van ganser harte nog goede jaren toe!

C. L. Temminck Groll

Lezingen van A.W.N. en N.K.V.

Met de Utrechtse afdelingen van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland en het Nederlands Klassiek Verbond is afgesproken om voortaan aan elkaars activiteiten bekendheid te geven, zodat leden over en weer lezingen kunnen horen. Hier volgt de eerste opgave:

22 februari (N.K.V.): dr. J. A. G. van der Veer, De thuisreis van Odysseus. - Inst. voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20. (met dia's)

13 maart (A.W.N.): C. Hoek, Van ontginningsboerderij tot middeleeuws kasteel.

5 april (N.K.V.): prof. dr. C. Zwikker, Het Mykeense tijdperk. - Inst. voor Klassieke Talen, Drift 29.

10 april (A.W.N.): dr. J. A. Brongers, „1833: Reuvens in Drente"; n.a.v. zijn boek een overzicht van de geschiedenis van de archeologie

De bijeenkomsten van de A.W.N. worden gehouden in de Pieterskerk. Pieterskerkhof 5. Het aanvangstijdstip van alle lezingen is 20.00 uur.

Over een ernstig spel en speelse ernst

In iedere cultuur treft men wel één of meer vormen van spel aan. Al spelende leert men. Het kind verkrijgt door middel van het spel bepaalde vaardigheden, die het later nodig heeft. Maar het spel vormt tevens een aangename vrijetijdsbesteding voor jong en oud. Een aantal spelen bevordert de teamgeest en kanaliseert de uitingen van de menselijke agressiviteit. J. Huizinga nu heeft erop gewezen, dat men niet slechts diverse spelen aantreft in de cultuur, doch dat deze laatste zich uit in allerlei vormen van spel zodat men oog moet hebben voor de spelaspecten van de cultuur. Zijn befaamde werk „Homo Ludens" is gewijd aan deze problematiek. Hij toont daarin aan, dat men bijv. in de rechtspraak en in het krijgsbedrijf, om slechts twee voorbeelden te noemen, allerlei spelelementen ontmoet.

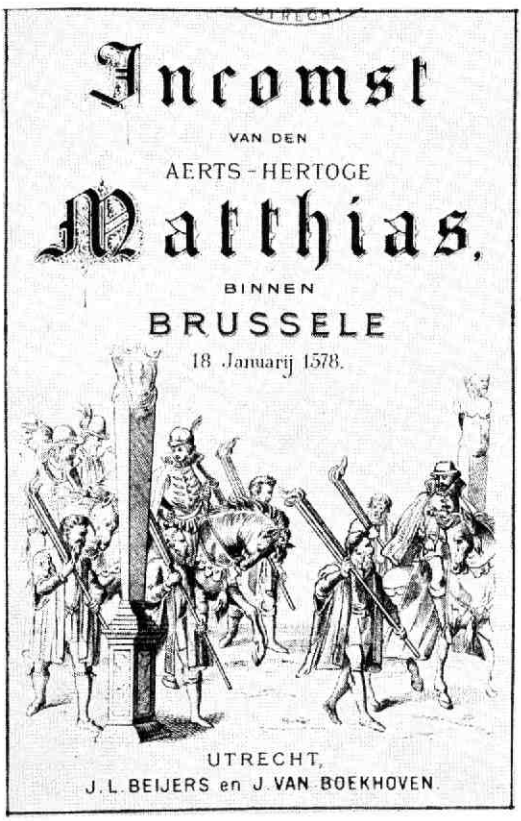
Aan de hand van deze voorbeelden kan men gemakkelijk inzien, dat het spel de ernst niet uitsluit. Integendeel, waar het spel niet met ernst en overgave wordt beoefend, is er sprake van een spelletje, dat snel verveelt. Het spel is een vorm van geritualiseerd gedrag, dat volgens vaste regels dient te worden beoefend. Dat geldt dus niet alleen van het spel in de meest eigenlijke betekenis - men kan hier denken aan schaken, allerlei kaartspelen of voetballen - maar ook een begrafenisplechtigheid verloopt volgens vastgestelde regels. Juist hierdoor krijgen de menselijke emoties de gelegenheid tot uiting, zonder dat deze zich echter ongeremd baan breken.

Ook hier treft men dus een geritualiseerd gedrag aan! Ook hier is er sprake van „spelelementen"! Vooral het universitaire leven bezit velerlei spelfacetten. Deze spelen in het bijzonder een grote rol bij allerlei feesten van de universiteit en van de studentenverenigingen. Zo pleegde men van de viering van de lustra der universiteit altijd veel werk te maken. De leden van het Studenten Corps plachten vaak een lustrumspel uit te voeren en zorgden altijd voor een grootse maskeradeoptocht door de stad. Hierdoor werd steeds weer de nauwe band tussen de burgerij en de universitaire wereld bevestigd.

Uit de zich in de collectie van het Universiteitsmuseum bevindende correspondentie en kostuumontwerpen en overgebleven kostuums blijkt wel met hoeveel ernst de Corpsstudenten zich hebben ingezet voor de realisering van dergelijke maskeradeoptochten.

Men moet daarbij bedenken, dat lang niet alle studenten altijd deel uitmaakten van het Corps. In de Utrechtse studentenalmanak van 1881 bijv. wordt medegedeeld, dat de Universiteit, in december 1880, 550 studenten telde, waarvan slechts 323 Corpsleden waren. Zeer opmerkelijk is het, dat terwijl twee maal zoveel theologische studenten géén lid waren van het Corps als die hiervan wel deel uitmaakten, bijna alle juridische studenten zich bij het Corps hadden aangesloten.

Het is opmerkelijk welke moeite en offers het

toch wel beperkte aantal leden van het Corps zich placht te getroosten voor het welslagen van de maskeradeoptochten en de overige festiviteiten. Laten we enige voorbeelden uit 1881 mogen geven. In dat jaar werd een maskeradeoptocht gehouden voorstellende de „Intocht van den Aarts-

1636 UTRECHTSCHE HOOGESCHOOL 1881.

JO LUSTRUM.

Zijne K. H. Matthias, Aartshertog van Oostenrijk, (R. F. Baron van Heeckeren van Wassenaer) en verdere Deelnemers.

Hertog Matthias binnen Brussel, 18 januari 1578". Voor de vervaardiging van de kostuums bijv. werd een beroep gedaan op G. Faigneart, costumier en chef du Théâtre Royal de la Monnaie te Brussel. Voor het speciale schoeisel riep men de hulp in van D. Zambaux, bottier te Utrecht en tevens fournisseur de la cour. De voorbereiding van de maskeradeoptochten was dus een ernstige aangelegenheid welke zou resulteren in een grandioos spel.

Interessant is de wijze, waarop verschillende firma's zich op uiterst beleefde toon, soms echter ook op een weliswaar hoffelijke doch tegelijk zich zelf niet bepaald geringschattende wijze aan de maskeradecommissie aanbevalen. Zo is er een brief van Stephanus de Jager, „fabrikant van wapens, armures, jacht- en luxe wapens", d.d. 23 september 1880, waar hij zich tot „De Commissie der aanstaande Utrechtse Masquerade der H.H. Studenten te Utrecht" richt in een kort maar krachtig betoog, inhoudende de wens om alle costumes en harnachementen, dan wel alleen de wapens te mogen leveren. Hij heeft naar zijn mening alle recht hiertoe, aangezien hij reeds 13 Maskerades heeft „bediend" en bovendien erop rekent, dat de Maskeradecommissie van de Leidse Universiteit desgevraagd „de meest voldoende tevredenheidsbetuigingen" zal willen geven. Er is verder contact geweest tussen De Jager en de Utrechtse Maskeradecommissie, aangezien er een schrijven d.d. 2 december 1880 over is, waarin de wapenleverancier ingaat op de hem toegezonden „Platen en Concept Contract". Op 15 december deelt De Jager schriftelijk mede de volgende dag voor een bespreking naar Utrecht te komen. Op 20 december ontvangt de Maskeradecommissie een schrijven, waarin een correctie wordt aangebracht op een inmiddels gedane prijsopgave en de Commissie wordt verzocht snel te beslissen inzake een te verlenen opdracht. Op 28 december schrijft De Jager echter een woedende brief. Hij vindt het beschamend, dat de Maskeradecommissie in het hele land advertenties heeft geplaatst om iemand te vinden die 75 costumes zal maken. De Jager moet toegeven, dat men een goede keuze heeft gedaan met Faigneart. Doch wat de „zwaarden, degens, dolken, armatures, enz." betreft „staat hij even gelijk als andere Costumiers, die moet hij uit Frankrijk betrekken, die fabriceerd men nog niet eens in België, wat in de uiterste perfectie bij mij vervaardigd wordt en waarvan u noch in België, noch in Frankrijk de weerga vergeefs zoudt zoeken." (spelling, zoals in genoemde brief. N). De Jager wijst erop, zijn hulp vrijwillig te hebben aangeboden. Maar de studenten zullen wel merken, hoe duur nu alles zal gaan worden! Toch was de reputatie van de Firma de Jager niet onaangevochten! Er is een brief van F. A. Swertz en Co. (Magazijn van Tapijten, Meubelgordijnen, Behangselpapieren, Bedden, Matrassen, Dekens enz.) te Utrecht, waarin deze erop wijst, dat de wapens welke De Jager levert er wel mooi uitzien, doch weinig solide zijn. Hij vestigt de aandacht van de Commissie dan ook op een Franse firma, tot wie zij zich beter kan wenden!

De Commissie heeft zich ook gericht tot de Minister van Oorlog met een rekwest inhoudende het verzoek om een zeventigtal militaire paarden te mogen gebruiken voor de optocht en deze door studenten te doen berijden. De Minister stelt dertig paarden of vijftien spannen, bereden of geleid door militairen uit Utrecht, ter beschikking; hij voldeed dus niet geheel aan het oorspronkelijke verzoek. Ook moet de medewerking van verschillende militaire muziekcorpsen vermeld worden. Daarnaast werd contact gezocht met de Neder-

landse Rhijnspoorweg-Maatschappij, de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij, de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen en de Nederlandsche Centraal Spoorweg, de Nederlandsche Zuid-Oosterspoorweg en de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij, teneinde extra treinverkeer in de feestweek te bewerkstelligen.

Wanneer men tenslotte de goed verzorgde Feestwijzer beziet en de uitvoerige historische toelichting op de Maskerade, dan kan men niet anders dan zijn bewondering uitspreken voor het vele en degelijke werk, dat door de toenmalige Corpsstudenten is verzet.
Hoewel veel verdwenen is, zoals de zegewagen door de heer H. van Mourik te Utrecht vervaardigd naar de tekening van de heer C. Rochussen te Rotterdam, is er gelukkig nog het een en ander van deze festiviteiten overgebleven, waaronder het harnas dat de hoofdpersoon (de heer R. F. van Heeckeren van Wassenaer.) heeft gedragen en dat is vervaardigd door de Firma C. J. Begeer te Utrecht.
Dit en andere objecten bevinden zich in het Universiteitsmuseum te Utrecht.

R. M. Nepveu

Vreemde straatnamen in De Bilt (1)

Wie, komende van Bilthoven, het dorp Lage Vuursche bereikt, krijgt juist voor de ingang van het dorp aan zijn linkerhand een zijlaan, die Koudelaan heet. Oorspronkelijk was dit een oude gebruiksnaam. Wij menen dat deze wat vreemde naam zich waarschijnlijk als volgt laat verklaren. Lang voordat het gemeentebestuur van De Bilt zich met de straatnaamgeving ging bemoeien — dat was pas omtrent de laatste eeuwwisseling —

De Koudelaan

waren er al tientallen wegen met ingeburgerde namen. Daarvoor zorgde de bevolking wel. De gemeenteraad besloot in 1898 tot een officiële straatnaamgeving en wel in dien zin, dat de namen van pleinen, straten, stegen en wateren door burgemeester en wethouders zouden worden vastgesteld. Dit college maakte van die gedelegeerde bevoegdheid pas vijf jaar later gebruik. Het stelde bij zijn besluit van 24 juli 1903 in totaal 42 namen van straten en wegen vast. (Aanleiding hiertoe is waarschijnlijk geweest het kort na elkaar door particulieren in exploitatie brengen van het Kloosterpark in De Bilt en het Park Vogelzang ten Zuiden van het station De Bilt, in 1917 Bilthoven genoemd.) In dit besluit lezen we: „de weg op de grens dezer gemeente en Baarn: Koudelaan". Ook toen dus al die vreemde naam. Nu waren van die 42 in 1903 vastgestelde namen 12 nieuwbedachte. De overige 30 waren oude gebruiksnamen en hiertoe behoorde ook de Koudelaan. Tenminste . . .
De gemeenteraad had in 1881 een Algemene Politieverordening vastgesteld waarin het grondgebied van De Bilt in drie wijken werd verdeeld: A, B en C. In artikel 1 werden de straten en wegen opgesomd die elke wijk zou bevatten. Dat waren voor wijk C, d.w.z. het gehele gebied ten Noorden van de spoorlijn: De Leijen (Leijenseweg) en Prinsenlaan (Soestdijkseweg), beide voor zover gelegen benoorden de spoorweg, de Eijckensteinselaan, Maartensdijkseweg, Ridderoordseweg, Vuurseweg en . . . Kouwenlaan.
Naar ik meen hebben we hier de oorspronkelijke vorm van onze Koudelaan, waarbij ik aanneem dat de spelling met „ou" op een vergissing berust. De laan zal vanwege de vele kraaien „Kauwenlaan" zijn genoemd. In het spraakgebruik kwam de meervouds-n natuurlijk niet tot haar recht en geschreven werd de naam waarschijnlijk nooit omdat er aanvankelijk geen huizen aan stonden en het een zandweg was die geen onderhoud eiste.
Toen in 1903 alle straten en wegen officieel vernoemd moesten worden en daarbij ook de zo geheten „Kouwelaan" aan de beurt kwam, zullen burgemeester en wethouders, die de afkomst van de naam waarschijnlijk niet of niet meer wisten en hem aanzagen voor volkse spreektaal, er keurig netjes „Koudelaan" van hebben gemaakt.
Het vreemdste van het geval is, dat de Koudelaan eigenlijk helemaal niet in De Bilt ligt maar in Baarn. De grens ligt langs de Zuidelijke berm. Dat niettemin De Bilt zich ermee bemoeide, zal wel gekomen zijn doordat de eerste bebouwing aan de zuidzijde van de weg verrees, dus op Bilts grondgebied. (Nu krioelt het daar van de recreatie.)
De gemeente Baarn heeft pas in 1949 namen gegeven aan de lanen in Lage Vuursche en heeft daarbij zoveel mogelijk oude gebruiksnamen toegepast. Omdat De Bilt de naam Koudelaan al voerde, besloot de gemeenteraad van Baarn die naam te handhaven. Dat was royaal van Baarn. Het zou anders wel interessant zijn geweest als het Baarnse gemeentebestuur eens had laten blijken wie het daar eigenlijk voor het zeggen had en met een eigen naam voor den dag was gekomen.

P. H. Damsté

BOEKEN

Stad en provincie in beeld

Annelies Becker-Jordens, Een kabinet van Utrechtse gezichten. Bussum, Fibula-Van Dishoeck en Canaletto, 1973. 83 afb. f 55,—.

Helaas is het niet mogelijk geweest om in ons blad een berichtje op te nemen over de prachtige tentoonstelling van tekeningen uit het Utrechtse, die in oktober in het Rijksarchief te zien is geweest. In andere vorm kan men er echter toch nog een goede indruk van krijgen, en zelfs een blijvende, als men zich de aankoop van „Een kabinet van Utrechtse gezichten" kan permitteren. De conservatrice van de topografische verzamelingen in het Utrechts gemeentearchief heeft namelijk zowel het materiaal voor die tentoonstelling als voor dit boek uitgezocht.

In tegenstelling tot samenstellers van andere delen in deze reeks gewestelijke „kabinetten" kon zij daarvoor putten uit één verzameling topografische tekeningen uit de 17e en 18e eeuw, de zgn. Atlas Munnicks van Cleef. Dat is de collectie van een 19e-eeuwse Utrechtse arts, die na diens dood in 1870 gekocht is door prins Hendrik „de Zeevaarder", zodat ze lang, zij het vrijwel ontoegankelijk, in de provincie bleef. Aan het begin van de oorlog is ze echter van Soestdijk overgebracht naar Den Haag, waar ze nu in het Koninklijk Huisarchief bewaard wordt. Het is bijzonder waardevol dat deze rijke collectie door dit boekwerk ruimere bekendheid krijgt. Daar tegenover zinkt het bezwaar dat men tegen de kwaliteit van de reprodukties kan hebben in het niet.

In het kader van deze reeks passen slechts korte onderschriften bij de afbeeldingen en een summiere inleiding. Wie meer wil weten over de collectie en de kunstenaars kan beter de catalogus van de tentoonstelling, „Zicht rond Gooi en Sticht" opslaan.

Voor een van de vertegenwoordigde tekenaars kan ik verder nog naar een zeer gedocumenteerd artikel verwijzen:

A. G. Schulte, Het topografisch werk van Dirk Verrijk. In: Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 71 (1972) 93 - 127 (m. afb.; geen betr. Utrecht).

Verrijk was een van die 18e-eeuwse beroepstekenaars die voor een kennelijk grote klantenkring stads- en dorpsgezichten geproduceerd hebben. Hij heeft heel Noord-Nederland en ook Brabant en Vlaanderen bereisd.

Juist over zijn werkzaamheden in het Zuiden is dit artikel het uitvoerigst, maar de schrijver wijst erop dat de meeste van Verrijks produkten de beide Hollandse provincies en Utrecht betreffen, en dat onder zijn stadsgezichten Amsterdam en ook weer Utrecht het talrijkst zijn. Een kaart veraanschouwelijkt de spreiding van zijn activiteiten, terwijl uit een zeer gecomprimeerde opsomming van zijn — gelokaliseerde — oeuvre opgemaakt kan worden welke gezichten hij in bepaalde plaatsen getekend heeft en in welke verzamelingen een aantal daarvan nu te vinden zijn.

L. v. T.

★

De Nederlandse staat

De wording van de Nederlandse staat. Utrecht—Rome in diplomatiek en diplomatie. 1516-1517. Teksten en documenten, X, Rijksuniversiteit Utrecht afd. Middeleeuwen, uitgegeven door C. A. van Kalveen, Wolters-Noordhoff, 1971, 160 blz.

Het begin van de zestiende eeuw is een historisch ietwat verwaarloosd gebied, een schemerduister tussen de tanende glorie van de Middeleeuwen en de opkomende zon van Renaissance en Reformatie. De bronnenuitgave, die Van Kalveen verzorgde over een karakteristieke reeks feiten rond de afstand van zijn bisschopszetel door Frederik van Baden aan Philips van Bourgondië, bevat belangwekkend materiaal voor deze ontstaanstijd van de Bourgondische „Staat der Nederlanden". In de korte inleiding schildert schr. de hoofdrolspeler Frederik van Baden in zijn positie tegenover het Centrale Habsburgse bestuur. Een biografie van deze kerkvorst was wenselijk geweest, maar het valt te begrijpen dat schr. zijn kruit droog houdt voor zijn toekomstige monografie o.a. over deze periode. De beschrijving van de humanistenvriend Philips van Bourgondië levert een goede aanvulling én correctie op en de eenzijdige levensbeschrijving van Gerardus Goldenhauer. De tekening tenslotte van Willem van Chièvres, „de Bourgondiër", d.i. Groot-Nederlander als de architect van een soort Nederlandse eenheid voltooit de trits van dramatis personae. Ook het overige deel van de inleiding is kort en toch helder. In de gepubliceerde stukken zelf kunnen wij de achtergrond lezen van de geheime diplomatie van de tijd en een indruk krijgen hoe de vernuftige Habsburgse staatslieden een ogenschijnlijk zelfstandig vorstendom beheersten; de pogingen van Frederik van Baden om zijn zelfstandigheid te bewaren en zijn geweten te sussen met de belangwekkende adviezen van de Vaticaanse jurist Johannes Loaysa, lijken uitsluitend gericht op zijn eigenbelang en op voldoende financiële regelingen.

Een goede index maakt deze bronnenuitgave nòg

waardevoller. Te samen genomen is deze publikatie aanleiding met hoopvolle verwachting uit te zien naar de a.s. studie van Van Kalveen over het bestuur van de Utrechtse bisschop tijdens de periode waarvan een deel van de bronnen door hem zijn blootgelegd.

J. E. A. L. Struick

★

Driebergen en Rijsenburg

Wim Harzing, Driebergen en Rijsenburg, hoe zij ontstonden en groeiden. Uitgave: Neijedrevsna, Driebergen-Rijsenburg, 1973.

Hoezeer beeldhouwer en historisch vorser Wim Harzing het wel en wee van „zijn" Driebergen-Rijsenburg ter harte gaat, hebben de lezers van het Maandblad in het oktobernummer nog kunnen vernemen uit zijn bijdrage: Het Kerkplein van Rijsenburg, een hartstochtelijk pleidooi voor behoud en restauratie van deze historisch zo belangrijke plaats.

Harzing heeft niet alleen een internationale naam als beeldend kunstenaar, hij heeft ook als schrijver talloze publikaties op zijn naam staan. Nog vorig jaar verscheen van zijn hand het boek: Kent u ze nog de Driebergenaren en Rijnsburgers.

In zijn nieuwste werk behandelt hij de historie van Driebergen-Rijsenburg vanaf de vroegste geschiedenis.

Een belangwekkend stuk geschiedenis, opgetekend door een man die vergroeid is met zijn dierbare omgeving en die bovendien in staat is dit bevattelijk over te brengen, mondeling (dat weten wij uit ervaring) en schriftelijk.

Ook voor ons, Utrechters, een waardevol boek, dat, zo deelde de heer Harzing ons mee, gesigneerd aan 's schrijvers adres verkrijgbaar is. Zijn adres: Dr. Schaepmanlaan 19, Driebergen.

H. S.

Kolen

Advertentie in de Utrechtse Courant 1773 no. 60: *De Aanbesteeding van 2000 Tonnen Zwolse of Overijsselse Koolen aan 't Goud- en Zilver Smeeden Gilde en Wolkammers Gilde binnen Utrecht tegen den 25 May 1773 geadverteerd, zal bij provisie geen voortgang hebben.*

Is er iemand onder de lezers, die kan mededelen welke de herkomst van deze kolen zou kunnen zijn?

Gibo Smilda

Van Steentijd tot Sticht

Het museum Flehite in Amersfoort presenteert deze winter een boeiend overzicht van de resultaten die het oudheidkundig bodemonderzoek de afgelopen 20 jaar in provincie en stad Utrecht gehad heeft. Zo valt er het puntje van de visfuik te zien die in het novembernummer van het maandblad stond, en voorwerpen uit de oven die in maart vorig jaar hier onder de loep genomen werd. Er zijn bijvoorbeeld ook Karolingische munten uit Dorestad te bewonderen en een prachtig zwaard uit de Bronstijd, dat bij Jutphaas is opgebaggerd.

Om pronkstukken gaat het op deze tentoonstelling echter niet. Ook niet om volledigheid. Daarvoor is de tijd tussen ca. 35.000 vóór onze jaartelling en 1527, het einde van het Sticht, natuurlijk te lang, terwijl het vondstenmateriaal te toevallig groeit. De provinciale archeoloog, drs. W. J. van Tent, heeft bij de inrichting van de tentoonstelling en met de catalogus inzicht willen geven in het verband van de vondsten met hun omgeving, en in de relatie die bestaan heeft tussen de bewoners en de vier landschapstypen van onze provincie. Zo wordt o.a. duidelijk waarom in het veengebied, dat immers pas in de middeleeuwen ontgonnen kon worden, toch voorwerpen uit de IJzertijd gevonden zijn.

Om het vinden van mooie of leuke voorwerpen gaat het immers allang niet meer bij het oudheidkundig bodemonderzoek. Een heel instructief voorbeeld daarvan is de kaart met grafheuvels in de buurt van Rhenen, die een amateur-archeologe niet eens door opgraven. maar door waarneming in het terrein heeft kunnen samenstellen.

De tentoonstelling duurt tot 22 april, is op werkdagen (behalve maandags!) geopend van 10 - 12 en 2 - 5, op zondagen van 2 - 5 (eerste paasdag niet), en is toegankelijk voor f 1,— (kinderen half geld). Het adres is Westsingel 50, bij de Koppelpoort, dus niet ver van het station. Doen? Vast en zeker!

L. v. T.

Algemene ledenvergadering

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van een algemene ledenvergadering op **dinsdag 23 april** a.s. om 19.30 uur in het Instituut voor Muziekwetenschappen, Drift 21 te Utrecht.
In het kader van de voorbereidingen op het Europese Monumentenjaar in 1975 zal mevr. drs. M. Prins-Schimmel, lid van de Werkgroep van het Nationaal Comité Monumentenjaar 1975, een toelichting geven op de te ontplooien activiteiten. Tevens zal de film „A future for the past" van de Engelse vereniging „Civic Trust" (duur ongeveer 40 min.) worden vertoond, waarin een indruk gegeven wordt van wat in Engeland van particuliere zijde wordt gedaan aan monumentenbescherming. Aan het slot van de avond zal dan een discussie worden gehouden, zo mogelijk onder begeleiding van enkele deskundigen van buiten de vereniging, over wat de vereniging Oud-Utrecht, al of niet in samenwerking met andere historische verenigingen, hieraan kan doen.

Het programma van de avond vangt aan met het huishoudelijke gedeelte, dat ongeveer drie kwartier in beslag zal nemen en waarop de volgende agendapunten aan de orde komen:

1. Opening.
2. Notulen van de ledenvergadering van 8 november 1973.
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Jaarverslag van de secretaris over 1973.
5. Rekening en verantwoording van de penningmeester met verslag van de kascommissie (mej. M. A. Asselberghs a.i., mr. J. W. C. van Campen en mr. W. C. Groen).
6. Benoeming van twee nieuwe leden in de kascommissie. Mej. M. A. Asselberghs a.i. en mr. J. W. C. van Campen treden af.
7. Toelichting excursies, tentoonstellingen en Mullerherdenking.
8. Rondvraag.
9. Sluiting.

Direct daarna zal mevr. M. Prins-Schimmel haar toelichting op het Monumentenjaar geven, gevolgd door een koffiepauze van ca. 15 minuten.
Om ongeveer 21.00 uur volgt dan de kleurenfilm „A future for the past" met een daarop volgende discussie (Zie ook pag. 24)

Fout ingebonden jaarboeken

Verschillende leden berichtten ons, dat hun Jaarboek 1973 verkeerd is ingebonden: enkele gedeelten ontbreken, terwijl andere stukken tweemaal voorkomen.
Om zo snel mogelijk tot een inventarisatie te komen, verzoeken wij alle leden even hun jaarboek 1973 hierop na te zien. Mocht u een fout ontdekken, dan kunt u uw exemplaar tot uiterlijk 30 april a.s. inruilen bij de heer Röhner, Gemeentelijk Archief, Alexander Numankade 199 te Utrecht, evt. per post.
Met het oog op afspraken met de drukkerij wijzen wij u er met nadruk op, dat na 1 mei a.s. geen jaarboeken meer kunnen worden geruild.

47e jaargang - nummer 3 - maart 1974

MAANDBLAD **oud-utrecht**

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18. **Contributie:** *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

18

Hulpmiddelen bij bronnenstudie

Van het handige boekje van *W. Bogtman, Het Nederlandse handschrift in 1600,* dat in 1933 verscheen en allang uitverkocht was, heeft zijn zoon in 1973 een herdruk laten verschijnen. Voor *f* 6,75 is het verkrijgbaar bij A. Bogtman, Paulus Potterlaan 14 te Heemstede.
Voor wie het niet mocht kennen: het is een handzaam boekje om stukken uit de 16e en 17e eeuw te helpen ontcijferen. Gerangschikt volgens het alfabet, geeft het een aantal schrijfwijzen van hoofd- en kleine letters die men in de bronnen kan tegenkomen. Verder geeft het voorbeelden van veel voorkomende afkortingen en woorden.
Natuurlijk was de in 1953 verschenen gids van *De Rijksarchieven in Nederland* hard aan vernieuwing toe. Hoe hard hun inhoud gegroeid is, blijkt alleen al uit de omvang van het eind 1973 gepubliceerde nieuwe overzicht (bijgewerkt tot 1 juli 1972). De 754 bladzijden beslaan twee delen, die tegen *f* 52,— door de Staatsuitgeverij geleverd worden (bij regelrecht bestellen *f* 55,25 per post, giro 425300, bestelnr. 160-059-00; het kan natuurlijk ook via de boekhandel).
Met behulp van deze gids kan men zich snel oriënteren, welke archieven in de rijksarchiefgebouwen in de verschillende provinciehoofdsteden te vinden zijn. Men moet er geen inhoudsopgaven oftewel inventarissen van archieven in verwachten; wel wordt bij elk archief vermeld of er een al dan niet gedrukte inventaris van bestaat. Verder kan men in kort bestek lezen hoe de rijksarchiefdiensten gegroeid zijn, en welke taakverdeling er bestaat tussen de drie afdelingen van het Algemeen Rijksarchief.

L. v. T.

Foto hiernaast

De heer W. J. A. Arntz, weliswaar thans woonachtig in Wassenaar maar toch een enthousiast lid van Oud-Utrecht, heeft een bijzondere ontdekking gedaan. Dank zij een artikel in Die Weltkunst (München) kwam hij op het spoor van een schilderij van de hand van Jan Meerhoud (Gorinchem? - 1677 Amsterdam), voorstellende een gezicht vanuit het westen op Wijk bij Duurstede. Een wel zeer zeldzaam motief!
Het schilderijtje bevindt zich nu in een privéverzameling. Met de vriendelijke medewerking van de heer Arntz en de Galerie Friederike Pallamar te Wenen zijn wij in staat nevenstaande foto af te drukken.

EXCURSIES

20 april: Bezichtiging van de restauraties van de Jacobs- en Nicolaaskerk, o.l.v. de architect ir. Hoogervest.
14.00 uur bij de Jacobskerk, St.-Jacobsstraat. Tegen 15.00 uur per bus naar de Nicolaaskerk. Na afloop een kopje koffie in de „Koffieleut" voor de liefhebbers.
Toegangskaarten à *f* 1,50 bij De Discus, Minrebroederstraat 25 te Utrecht, verkrijgbaar vanaf 2 april. Ook per giro 575520 t.n.v. Oud-Utrecht te bestellen, met *f* 0,50 extra per bestelling voor de toezending der kaarten.

23 april: Jaarvergadering. Zie elders in dit nummer.

13 mei-22 juni: Tentoonstelling in het Gemeentelijk Archief, gewijd aan mr. S. Muller Fz., met rondleiding.

25 mei: Boottocht langs de Vecht (herhaling).

8 juni: Naar Rhenen met bezoek aan de Cunera-toren en -kerk, het Streekmuseum en een wandeling bij de Grebbeberg (Koningstafel). Onderweg lunch.

Sept./okt.: Tentoonstelling in het Rijksarchief te Utrecht gewijd aan de Evangelische Broedergemeente te Zeist. In aansluiting op een bezoek aan de tentoonstelling zal het gebouwencomplex van de Broedergemeente te Zeist, waar nu de Rijksdienst voor Monumentenzorg is gevestigd, worden bezocht.

15 sept.-27 okt.: In het Slot Zuylen een expositie „Visuele bibliografie van Belle van Zuylen". De expositie zal worden gedocumenteerd met prenten, schilderijen, teksten die een beeld geven van tijd, leven en werk van Belle.
Een symposium gaat aan de tentoonstelling vooraf.

Okt./nov.: Kartografie-tentoonstelling in het Provinciehuis, Achter St. Pieter. Op initiatief van ir. Bardet wordt onder auspiciën van onze vereniging een unieke verzameling kaarten geëxposeerd, met medewerking van het kartografisch instituut van prof. C. Koeman van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

De Driekoningenkapel aan de Brigittenstraat

Gedurende de middeleeuwen kende de stad Utrecht als bisschopszetel een bloeiend kerkelijk en religieus leven. Verscheidene straatnamen herinneren nog aan de talrijke kloosters en gasthuizen die de Domstad destijds binnen haar muren telde. Aan de Brigittenstraat en het nabijgelegen gedeelte van de Nieuwegracht lagen twee geestelijke gestichten die in hun historie op bijzondere wijze met elkaar te maken hebben gehad, nl. het Brigittenklooster en het gasthuis van de Broederschap „St. Maria in Vinea" (wijngaard). Van het Brigittenconvent lag het grootste gedeelte, waaronder de kapel, aan de Nieuwegracht; gasthuis en kapel van de Broederschap lagen aan de zuidzijde der Brigittenstraat.

De kapel van dit gasthuis, die de benaming „Driekoningenkapel" droeg, werd tot nog toe als een meer dan drie eeuwen geleden verdwenen bouwwerk beschouwd. Groot was mijn verrassing toen ik bij een inwendig onderzoek van het pand Brigittenstraat 5 - tot voor kort in gebruik bij uitgeverij Bruna - daarin belangrijke overblijfselen van de kapel aantrof. Gebruikmakend van de uitgebreide aantekeningen van G. G. Calkoen 1) en een geschrift van P. G. Brondgeest 2) zal ik nu in het kort de geschiedenis van de Driekoningenkapel schetsen.

De kapel moet omstreeks het midden van de 15e eeuw gebouwd zijn voor het Tertiarissenconvent „in de Wijngaard". Dit in het begin van de 15e eeuw gestichte klooster was gelegen op de hoek van de Nieuwe Kamp en de Brigittenstraat. Beide straten droegen in die tijd een andere naam, nl. „Cruisstraat" en „Campstraat". Ook de nieuwe kapel was aanvankelijk niet aan de Driekoningen toegewijd maar aan „Onze Lieve Vrouwe in de Zonne".

Zeer belangrijk voor de toekomst van het zusterconvent was het nabijgelegen gasthuis van de Broederschap „St. Maria in Vinea" aan de Nieuwegracht. Omdat voor het snel groeiende klooster de behuizing aan de Brigittenstraat te klein werd kwam het omstreeks 1473 tot een ruil met de Broederschap. Deze verhuisde naar de Brigittenstraat, terwijl de zusters het ruime gebouwencomplex aan de Nieuwegracht betrokken. In 1484 traden de zusters „in de Wijngaard" toe tot de orde van St. Brigitta, waarmee het Brigittenconvent een aanvang nam.

De door de Broederschap overgenomen kapel aan

Brigittenstraat naar het westen met links de nrs. 7 t/m 1.

de Brigittenstraat bleef tot in de 16e eeuw haar aanvankelijke benaming dragen. Omstreeks 1531 is zij omgedoopt tot „Driekoningenkapel". Na de invoering van de Hervorming in 1580 kwam zij - als zoveel andere kerkelijke goederen - in het bezit van de stad en de Staten. Deze stelden het gebouw met het achtergelegen erf tijdelijk ter beschikking van het Catharijnegasthuis voor het onderbrengen van zieke en gewonde soldaten.

In het jaar 1633 scheen een passender bestemming voor de voormalige kapel op te doemen. De stad zocht in verband met haar plannen om een academie op te richten een vestigingsplaats daarvoor. De Driekoningenkapel of „kerckgen" was één van de gebouwen waar haar oog op viel. Twee keer werd de kapel bezichtigd door een commissie waaraan de schilder-architect Paulus Moreelse toegevoegd was. In de bevindingen van deze commissie wordt vermeld, dat in de kapel twee „auditoria" boven elkaar lagen. Dit zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een zogenaamde nonnengalerij, zoals die nog te zien is in de kapel van het voormalige Agnietenconvent, thans Aartsbisschoppelijk Museum. Volgens Calkoen zou deze galerij mogelijkerwijze later aangebracht zijn voor de „sorores" (zusters) die aan de Broederschap waren verbonden.

Keuze

Van de andere kant is het niet onmogelijk dat de galerij er van het begin af in gezeten heeft, daar de kapel immers oorspronkelijk voor een zustersconvent gebouwd is. - De bevindingen van de commissie konden de raad niet voldoende overtuigen; de definitieve keuze viel ten slotte op het Groot-Kapittelhuis van de Dom. De Driekoningenkapel bleef dus nog zonder bestemming.

Inmiddels gebeurde er iets met de westelijke belending van het gebouw, want op 7 september 1633 werden o.a. met authorisatie van de vroedschap aan Jacques Verbeeck getransporteerd „de cameren, huisinge ende verderen gedeelte des voorseijde (= Brigitten) convents aen de westsijde van de Drie Coninge kerck, breedt aen de straet 56 voeten . . . ende sal de westgevell van de voorseijde kerck gemeen wesen ende de deur daer inne comende, bij den voornoemden Verbeeck t'sijnen costen op de dickte van deselve gevel toegeleijt (= dichtgemaakt) worden".

Uit deze akte blijkt dus, dat er één ingang (de enige?) aan de westzijde van de kapel lag, vermoedelijk direct bereikbaar vanuit het Brigittenklooster.

De zoon van Jacques Verbeeck, Jacob Verbeeck, die reeds een gedeelte van het Brigittenconvent ten westen van bovengenoemd perceel in zijn bezit had (thans nr. 1), kocht in 1636 de kapel zelf van de stad. In de koopakte wordt omtrent de situering van de kapel vermeld: „naest zijn Verbeeckx vaders nieuwe getimmerde huijsinge". Jacques Verbeeck had dus nadat hij bovengenoemd perceel had gekocht, daarop een nieuw huis laten bouwen, het pand Brigittenstraat nr. 3. De in de akte aangegeven maten van de kapel, 41 voet breed en 30 voet diep, komen omgerekend overeen met het 11 bij 8 meter grote gedeelte van het pand nr. 5, dat de resten van de kapel bevat.

Kapspant van de voormalige Driekoningenkapel (Brigittenstraat 5).

De verkoop van de kapel bracht Brondgeest, en later ook Ozinga 3), tot de veronderstelling dat het gebouw direct daarop zou zijn gesloopt. In werkelijkheid heeft men de kapel tot woonhuis verbouwd, waarbij de typische zware eiken gewelfspanten in spitsboogvorm, die verbonden zijn door een geprofileerde nokrib, grotendeels gespaard zijn gebleven (zie foto). Een diepgaand onderzoek van het muurwerk van Brigittenstraat 5 zou wellicht nog meer gegevens over dit historisch kerkgebouw aan het licht kunnen brengen.

P. Luykx

1) G. G. Calkoen, Aantekeningen over kerken, kloosters en gestichten te Utrecht, uit gedrukte en ongedrukte bronnen verzameld. 1896 (handschr. Gem. Archief Utrecht).

2) P. G. Brondgeest, Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van St. Catharina. 1901.

3) M. D. Ozinga, Paulus Moreelse als architect, in: Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1931, p. 25 noot 5.

Toren uit de 14e eeuw

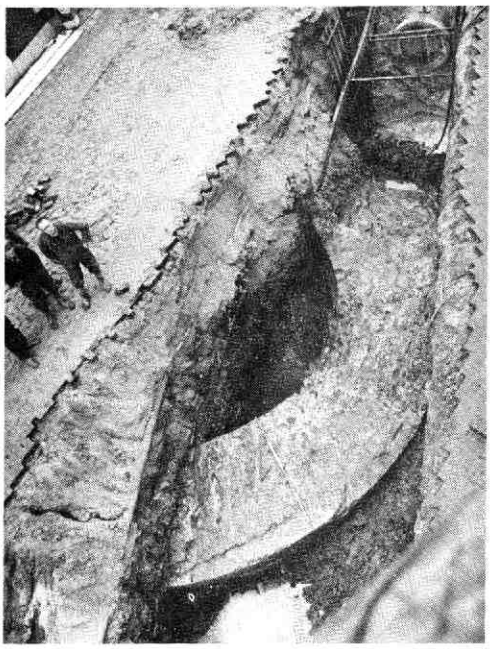
In een aantal persberichten is in de loop van januari van dit jaar melding gemaakt van de rioleringswerkzaamheden aan de van Asch van Wijckskade en aan de daarbij tevoorschijn gekomen resten van de middeleeuwse stadsmuur. De meest spectaculaire vondst vormde het fundament van een ronde toren die gebouwd was op het punt waar de muur het verst naar binnen toe komt en zo de beide inbuigende muurdelen kan bestrijken. Helaas was het niet mogelijk, ondanks de vele hulp van de bij het werk betrokkenen, het hele torenfundament in het zicht te krijgen (foto).

De vraag hoe de toren en de muur aan elkaar zaten blijft dus (voorlopig) open.

Uit de geschreven bronnen is wel een en ander over dit bouwwerk bekend. Tot nu toe heb ik daarvoor alleen nog de „Aantekeningen omtrent de verdedigingswerken en de verdedigingsmiddelen der Stad Utrecht van 1122 tot 1795" van G. G. Calkoen geraadpleegd; zij zijn in getypte vorm op het Gemeentelijk Archief aanwezig.

De toren dateert uit de 14e eeuw en is naar alle waarschijnlijkheid tegelijk met de stadsmuur opgetrokken. Het steenformaat van 28 x 14 x 7 staat m.i. geen hogere ouderdom toe, terwijl hij ook moeilijk van later datum kan zijn omdat hij opgenomen is in het systeem van de gildenwaak, die al in 1341 als iets bestaands vermeld wordt. De bewaking van de stadsmuren en torens was daarbij toevertrouwd aan de leden van de verschillende ambachtsgilden, die ieder hun „slag" hadden d.i. het door het gilde te bewaken gedeelte van de stadsversterking. De Wolleweversslag strekte zich uit van de Hopakker tot nabij de Plompetoren. De toren die zich in dat stuk bevond heette in de tijd vóór 1528 dan ook Wolleweverstoren, omdat de broeders van dat gilde die waakdienst hadden zich daar ophielden.

De toren raakt zijn naam kwijt met het verdwijnen van de gildenwaak wanneer Karel V in 1528 de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschop overneemt en de politieke en militaire rol van de gilden uitgespeeld is. Veel torens ruilen hun gildenaam voor een dierennaam. Onze toren gaat verder als „de Leeuw" door het leven. Dat leven strekte zich uit tot 1709 wanneer de Vroedschap in een resolutie van 30 september besluit „. . . af te breken de

middelste toren van de drie torens tusschen Weerdpoort en Plompetoren en wel tot op den wal . . ." Dit wordt gedaan om restauratiesteen te verkrijgen voor de defecte stadsmuur tussen de Catharijnepoort en het Mariapoortje. De stomp van de Leeuwentoren blijft dan nog ongeveer 120 jaar voortbestaan tot vanaf 1829 vrijwel alle stadsmuren gesloopt worden voor het plan Zocher.

drs. T. J. Hoekstra

Reactie

Als oud-secretaris van het waterschap de Lage Weide (1941 - 1968) las ik met belangstelling in het maandblad van september de reacties inzake „Zweesereng", op oude kaarten meestal als „Sweserengh" geschreven.

Wat de reactie van ir. Bardet betreft, ben ik het eens met „een streek ten zuidoosten van de Vecht", doch niet met „behorende tot de heerlijkheid Zuilen". Het geslacht van Tuyll met name nog het oud-lid van Ged. St. ir. F. C. C. baron van Tuyll van Zuylen, noemde zich evenals zijn vader heer van Zuylen, Sweserengh, Westbroek enz. Uit dien hoofde meen ik, dat Sweserengh op zich zelf een heerlijkheid was.

Wat de reactie van mr. Groen betreft, merk ik op, dat Sweserengh niet is gelegen ten westen van de Lageweidsedijk, doch ten oosten daarvan. Het ter-

rein ten westen van deze dijk „de Lage Weide" geheten heeft nl. van oudsher behoord tot de „Vrijheid van Utrecht" later gemeente Utrecht; de Lageweidsedijk was hiervan de oostelijke grens. De heerlijkheid Sweserengh lag hier ten oosten van en behoorde later tot de gemeente Zuilen.
De ligging en omvang der heerlijkheid S. is zeer duidelijk te zien op de kaart van B. de Roy en G. Hoet (1676), hangende in de bovengang van het Rijksarchief te Utrecht.

Jhr. mr. L. M. Rutgers van Rozenburg

De Bilt in beeld

Onder de titel *De Bilt in beeld* heeft het gemeentebestuur van De Bilt een bijzonder aardig boekwerkje uitgegeven, dat op 13 december 1973 plechtig in de openbaarheid is gebracht. Het bevat 17 tekeningen van Biltse buitens, boerderijen en andere bouwsels, die de Amsterdamse kunstenaar Willem G. Hofker in opdracht van het gemeentebestuur in 1972 en 1973 vervaardigd heeft. Op twee na, die in particulier bezit zijn, hangen de originele tekeningen in het gemeentehuis van De Bilt. Het lijkt me dat ze in deze uitgave goed gereproduceerd zijn, zelfs met het lichte rood dat in enkele potloodtekeningen is aangebracht; de rustige, soms wel wat veel rust suggererende sfeer en het gevoelige karakter van de potloodvoering komen duidelijk over. Ook wie de afgebeelde plekjes niet kent, kan van deze tekeningen genieten.
Met vergelijkbaar genoegen heb ik de tekstbladzijden gelezen, die mr. Damsté, eveneens op verzoek van de gemeente, als pendants voor de tekeningen heeft geschreven. Maar dat die bladzijden de lezer genoegen bereiden spreekt eigenlijk vanzelf, vertrouwd als ons zijn historisch en stilistisch goed versneden pen is.
Zelfs Lodewijk Napoleon merkte bij zijn kortstondig verblijf in het Sticht, dat „la terre commence au Bilt". Dit spotgoedkope boekje kan het u helpen ontdekken of bevestigen, nog in deze tijd. In de boekhandel verkrijgbaar voor *f* 4,50; oblong formaat: 21 x 27 cm.

L. v. T.

Oud Amelisweerd

In het stukje over Oud Amelisweerd in het januarinummer (pag. 3, tweede kolom) is een nare fout geslopen. In de zin: „Gesuggereerd zijn: wetenschappelijk gebruik zoals bij Rhijnauwen of bewoning zoals in Renswoude", dient men voor Rhijnauwen *Rijnhuizen* te lezen.

Wat doet de monumentenwacht?

Restaureren is een geldverslindende bezigheid. Helaas heeft dit tot gevolg dat dit zo noodzakelijke werk slechts in traag tempo uitgevoerd kan worden. Daardoor gaan grote restauraties, die veel tijd vergen, nóg langer duren en dus weer méér kosten. Soms komen bouwwerken niet eens meer aan herstel toe: vóór dat moment zijn ze al bezweken.
Maar wat gebeurt er met de gebouwen die wèl het geluk beleefd hebben met gemeenschapsgeld gerestaureerd te zijn? Worden ze dan goed verzorgd? Anders zijn ze over enkele decennia al weer aan grootscheepse restauratie toe. Maar hoeveel eigenaars zijn kapitaalkrachtig genoeg om hun kasteel, landhuis, zomaar oud huis of hun kerk goed en geregeld te onderhouden?
Onder het motto „voorkomen is beter dan genezen" is daarom op 23 februari 1973 de stichting „Monumentenwacht Nederland" opgericht. 't Is wel te begrijpen dat deze in Friesland en Groningen, waar veel kleine kerkelijke gemeenten voorkomen en een aantal kerken zelfs al buiten gebruik geraakt is, de eerste afdelingen kregen. Maar op initiatief van de sectie bescherming cultuurbezit van de Stichtse Culturele Raad is op 30 januari jl. als 3e afdeling Utrecht opgericht, onder voorzitterschap van de heer F. A. Groen. Gedeputeerde Staten boden voor die gelegenheid gastvrijheid in het Provinciehuis, en spraken bij monde van mevrouw mr. C. Venzelaar-de Boer niet alleen warme sympathie voor de doelstelling uit, maar concretiseerden dat ook in een subsidievoorstel aan Provinciale Staten, dat in februari behandeld wordt.
Hoe werkt deze Monumentenwacht nu? Voor een abonnement van *f* 75,— per jaar komen twee technici twee keer per jaar een gebouw inspecteren. Zij voeren kleinere reparaties meteen zelf uit en stellen voor de eigenaar een rapport op van de verdere werkzaamheden die verricht zouden moeten worden. Voor de duur van zo'n inspectie, - gemiddeld 8 uur per object, al zal de eerste keer allicht meer tijd vergen dan volgende bezoeken - wordt een bedrag in rekening gebracht dat nu nog *f* 20,— per uur beloopt, maar dit zal behoorlijk kunnen dalen als CRM en de provincie inderdaad subsidie toekennen. Verder worden natuurlijk de gebruikte materialen in rekening gebracht. Het belangrijkste aspect van zo'n inspectie

is de zorg om een gebouw te vrijwaren voor inwatering. Lekkages en mankementen aan dakgoten komen een paar jaar na een restauratie soms al voor!
De kerkelijke gemeenten worden nu wel in de eerste plaats benaderd, maar een abonnement op de Monumentenwacht is natuurlijk raadzaam voor iedere eigenaar van een oud pand, of dat nu een officieel monument is of een bouwwerk uit de neogotiek of de Jugendstilperiode. In aansluiting op de kerken zou het nemen van een abonnement allereerst van de burgerlijke gemeenten verwacht mogen worden, omdat bij hen immers vaak de eigendom van de kerktorens berust.
De hervormde gemeente van Vreeland was graag vorig jaar al abonnee van de Monumentenwacht geworden: zij meldde zich als eerste op het bericht van de oprichting! Ze heeft echter moeten wachten tot de Utrechtse afdeling kon beginnen, waarop zij de 100ste abonnee van de Nederlandse Monumentenwacht werd, beloond met een gratis abonnement voor dit jaar. Hopelijk zal dit actieve voorbeeld stimulerend werken bij andere instanties en particulieren in onze provincie!

Secretaris van de afdeling Utrecht is de heer P. E. Greven, p/a Lange Nieuwstraat 63, Utrecht. Op het moment dat ik deze tekst afsluit, 25 februari, had hij twee aanmeldingen ontvangen.

L. v. T.

„Een toekomst voor ons verleden"

Monumentenjaar 1975

Naar u uit de dagbladen wellicht reeds bekend is, is er op zaterdag 19 januari jl. onder auspiciën van de Stichting Nationaal Comité Monumentenjaar 1975 een bijeenkomst gehouden in de Pieterskerk van vertegenwoordigers van de meeste oudheidkundige verenigingen in ons land als een eerste begin van de voorbereidingen voor het Monumentenjaar 1975.
Te uwer informatie volgt hier de kort samengevatte inhoud van de brochure die de deelnemers van het Nationaal Comité ontvingen:

De Raad van Europa heeft besloten alle Europese landen uit te nodigen tot samenwerking, om verder verval en sloop van onvervangbaar architectonisch erfgoed - herinneringen aan Europese en nationale cultuur van vroeger eeuwen - te voorkomen. In veel landen zijn daartoe inmiddels Nationale Comité's opgericht. Ere-voorzitter van het Nederlandse comité is Z.K.H. Prins Claus. De oprichting van Provinciale Comité's is in voorbereiding.

Het is de taak van comités het publiek te doordringen van de veelal grote historische en culturele waarden van oude particuliere en openbare gebouwen, zowel in de steden en dorpen als op het platteland.

Deze actie is in 1973 begonnen en zal tot in 1975 worden voortgezet. Dat jaar - Monumentenjaar 1975 - zal de campagne culmineren in een groot Europees congres te Amsterdam. Men wil dan komen tot een Europees Verdrag, waarin de bescherming van het architectonisch erfgoed wordt geregeld.

De bijeenkomst in de Pieterskerk, waar Z.K.H. Prins Claus de openingstoespraak hield, en die werd geleid door de heer H. J. L. Vonhoff, voorzitter van de werkgroep „K" van het Nationaal Comité M 75, heeft de aanwezigen op de hoogte gebracht van de doelstellingen van het comité en in gezamenlijk overleg heeft men uit verschillende hoeken mogelijkheden aangestipt om te komen tot een voor iedere vereniging passende wijze van deelneming aan deze manifestatie. Coördinatie van de verscheidene activiteiten, en samenwerking van verenigingen met gelijke strekking werden als zeer wenselijk gezien.

Wat nu kan onze vereniging in dit kader doen? Om op deze vraag een antwoord te kunnen geven, wil het Bestuur de ledenvergadering van 23 april a.s. gaarne in het teken zetten van de voorbereidingen van dit Monumentenjaar 1975; mevrouw M. Prins-Schimmel lid van de werkgroep „K" van het Nationaal Comité is uitgenodigd en bereid gevonden wat uitgebreider informatie te geven in een causerie, die voorafgaat aan de vertoning van de mooie Engelse film „A future for the past", die voor onze ledenvergadering welwillend ter beschikking is gesteld door de Bond Heemschut. Daarna zal met de leden overleg worden gepleegd over en plannen worden besproken voor een passende bijdrage onzerzijds aan de viering van het Monumentenjaar 1975. Wij hopen op een grote opkomst!

Namens het bestuur,
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom

Financieel jaarverslag over 1973

Na een aantal jaren, waarin het met de financiën van de vereniging niet zo best ging, stemt het te meer tot voldoening dat het gedenkwaardige jaar 1973 in dit opzicht een duidelijk keerpunt is geweest. We konden dat jaar nl. afsluiten met een batig saldo van *f* 14.989,79, waarmee het in de voorafgaande jaren ontstane deficit geheel kon worden weggewerkt. Bij dit saldo zij overigens wèl vermeld, dat daar een éénmalige gift in zit van *f* 10.000,— afkomstig van een stichting die onbekend wenst te blijven. Haar zeggen wij vanaf deze plaats hartelijk dank. Door haar steun werd het jubileumjaar ook in financieel opzicht een jubeljaar! Overigens leverde de „normale" exploitatie dus een batig saldo op van *f* 4.989,79.

Tot dit batig saldo droegen in belangrijke mate bij enerzijds de contributieverhoging van *f* 15,— tot *f* 20,— en anderzijds de ingevoerde bezuinigingen, met name op het Maandblad (boekdruk werd offsetdruk en verschijning 12 maal werd 10 maal) en op het Jaarboek (postverzending werd bezorging door leden: besparing rond *f* 2.000,—).

In 1973 voldeden veel leden aan het verzoek om zo mogelijk iets meer te betalen dan de vastgestelde contributie. Onze dank aan deze grote groep anonieme helpers! Overigens is de relatief hoge contributieontvangst mede te danken aan de acties, die werden gevoerd om een aantal trage en achterstallige betalers wat aan te sporen. Het gehanteerde middel: de uitreiking van het jubileumjaarboek afhankelijk te stellen van de contributiebetaling, bleek in de meeste gevallen probaat. En terecht! Gelijktijdig werd de contributie-administratie gesaneerd, waarvoor bergen werk moesten worden verzet, voornamelijk door de coadjutoren van het bestuur; hun zij hier hulde en dank gebracht voor hun inzet en enthousiasme!

Deze sanering is thans vrijwel voltooid, maar 't is hiermee als met de „dienstregeling" die „spoorboekje" heet: ondanks de beste zorgen blijft er een foutkans aanwezig, echter met dit verschil, dat uw bestuur wèl verantwoordelijkheid neemt! Maar daartoe doen wij een beroep op uw medewerking: van de gelegenheid gebruik makend, zij hier vermeld, dat de ledenadministratie wordt verzorgd door mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17 te Vleuten.

Alle berichten van verhuizingen, nieuwe aanmeldingen, royementen, foutieve naamspellingen, etc. kunnen het beste rechtstreeks aan haar worden gericht. Zij heeft nl. direct contact met de adresseerafdeling van onze drukkerij, zodat uw bericht zonder omzwervingen - en dus snel - geëffectueerd wordt. Zij verricht haar taak in nauwe samenwerking met onze contributie-administrateur, de heer A. Buitenhuis, Minrebroederstraat 25bis te Utrecht, die de contributiepostrekening van onze vereniging administreert. Dit is de van ouds bekende postrekening nr. 57.55.20, die vanaf 1 januari jl. is gereserveerd voor de contributie-administratie en voor excursiegelden. Uw penningmeester houdt er zelf een „eigen" postrekening op na die hij gebruikt voor alle overige betalingen en ontvangsten. Aldus kon in 1973 tot een zekere taakverdeling worden gekomen, waardoor het interne administratieve gebeuren langs duidelijke verantwoordelijkheidslijnen soepel kan verlopen.

In 1973 heeft het bestuur ook de mogelijkheid onderzocht om de contributie-administratie te automatiseren. Alhoewel dit onderzoek nog niet afgerond is, kan voorlopig geconcludeerd worden, dat naar het schijnt een vereniging met 1500 leden nog wat te klein is voor dit servet. Misschien zal deze periode in de ontwikkeling van onze ver-

MAANDBLAD **oud-utrecht** **47e jaargang - nummer 4 - april 1974**

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18. **Contributie:** Minimaal *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

eniging nog ooit vergeleken worden met de puberteit, waarvan de begeleiding vaak niet zó eenvoudig is!
Komende tot de balanstoelichting: een opmerkelijke post wordt gevormd door de voorraden. De voorraad prentbriefkaarten was op de balansdatum vrijwel uitverkocht, maar litho's van William Kuik waren en zijn nog steeds volop aanwezig. Zoals u zult weten zijn dit 9 verschillende litho's, die we voor *f* 12,50 per stuk verkopen. Er zijn nog ruim 650 litho's voorhanden, die dus een verkoopwaarde hebben van *f* 8.200,—. Ze zijn, evenals voorgaande jaren, in de balans gewaardeerd op *f* 1.000,—, gezien de geringe „omzetsnelheid". Mocht u neiging voelen om die omzetsnelheid wat te verhogen, bent u van harte welkom op het Gemeentelijk Archief. U zult er geen spijt van hebben!
De voorraad jaarboeken begint, vooral wat de oudere jaargangen betreft, snel te slinken. Een aantal jaargangen heeft een duidelijk antiquarisch karakter. Om in het voorraadverloop wat meer lijn te brengen en tevens om commercieel misbruik te voorkomen, werd besloten de verkoop te staken als de voorraad 6 stuks of minder beloopt: die exemplaren zijn te rekenen tot het eigen archief van de vereniging. Voorts is de verkoopprijs bepaald op het contributiebedrag over het jaar, waarop het boekje betrekking heeft, echter met een minimum van *f* 7,50 voor genaaide en *f* 10,— voor gebonden exemplaren. Is de voorraad gedaald tot 20 exemplaren, dan zijn de boekjes als antiquarisch te beschouwen en wordt de prijs verdubbeld. Wij menen, dat dit een redelijke prijsstelling is, zowel in het belang van de leden, die de kostbare en kostelijke verenigingsvoorraad niet langer voor een appel en een ei de deur uit zien gaan, als voor belangstellende buitenstaanders, die nu een grotere zekerheid hebben, dat de jaarboeken in de toekomst optimaal verkrijgbaar blijven. De balanswaardering van deze vooraad geschiedde als vanouds op *f* 1,—.
De voorraad maandbladen heeft een wat irregulair karakter: er is vrijwel geen jaargang meer compleet. De vraag is zéér incidenteel en wisselvallig. Ze worden steeds verkocht à *f* 0,75 per stuk.
De overige balansposten spreken m.i. voor zich en behoeven nauwelijks toelichting. Ook het balansbeeld is duidelijk en ongecompliceerd. In het vrij hoge bedrag aan geldmiddelen: *f* 50.500,— is allereerst begrepen aan contributies-1974 „ 16.200,—

Blijft *f* 34.300,—

waaruit te betalen was aan drukkosten en overige lopende nota's „ 27.200,—

Daarna blijft een liquiditeit van *f* 7.100,—
welke te zamen met de kortlopende vorderingen „ 2.200,—
en de voorraden „ 1.000,—

het eigen vermogen van de vereniging vormt. *f* 10.300,—
Omtrent de Resultatenrekening valt te melden,

EXCURSIES

18 mei-20 juni: Gemeentelijk Archief, Alexander Numankade. Tentoonstelling gewijd aan mr. S. Muller Fz, t.g.v. zijn benoeming tot gemeente-archivaris 100 jaar geleden.
Rondleiding voor onze leden dinsdag 4 juni des avonds 8.00 uur.
25 mei: Boottocht langs de Vecht (herhaling).
Bezoek aan Maarssen: Ned. Herv. kerk (restauratie) en de Oudheidkamer in het gemeentehuis Goudestein. Gastheer is de Historische kring te Maarssen, die juist 1 jaar bestaat. In Breukelen brengen we een bezoek aan kasteel Nijenrode. Voor zover de tijd het toelaat, varen we de Vecht nog een eindje verder af tot Over-Holland.
Kosten *f* 10,— p.p.
Aanmelding bij De Discus, Minrebroederstraat 25, vanaf dinsdag 6 mei. Zij, die vorig jaar moesten worden teleurgesteld, kunnen dit kenbaar maken en genieten nu voorrang.
Bij bestelling per giro (reknr. 575520) 50 cent extra voor het toezenden van de kaarten.
Lunchpakket meenemen! Dranken (incl. koffie) aan boord verkrijgbaar. De geheel gerestaureerde boot biedt 60 overdekte zitplaatsen en op het achterdek eventueel nog een aantal plaatsen.
Er is sanitair aan boord.
Bij de kaarten ontvangt men een uitvoerig programma.
8 juni: Provincietocht naar Rhenen (9-17 uur). Bezoek aan de dan juist gereedgekomen restauratie van de Cuneratoren en de kerk. Na de lunch bezoek aan het streekmuseum in Rhenen en via de stadswal met panoramamolen per bus naar de Grebbeberg voor een uitstap naar de Koningstafel.
Kaarten vanaf 20 mei verkrijgbaar bij De Discus, Minrebroederstraat 25 (ook per giro, zie boven). Prijs en uitvoeriger programma in het mei-nummer.
Denkt u aan de algemene ledenvergadering op 23 april om 19.30 uur in het Inst. voor Muziekwetenschappen, Drift 21?

Vereniging Oud-Utrecht

ONTWERP-JAARREKENING OVER 1973

Balans per 31 december 1973

BEZIT

Geldmiddelen	f 50.472,84
Tegoed wegens kortlopende vorderingen	,, 2.217,02
Voorraad litho's en prentbriefkaarten	,, 1.000,—
Voorraad jaarboeken en maandbladen	,, 1,—
	f 53.690,86

SCHULD

Nog te betalen wegens:	
— drukkosten Jaarboek	f 21.691,47
— drukkosten Maandblad	,, 4.061,95
— overige onkosten	,, 1.464,59
Vooruitontvangen contributies-1974	,, 16.201,50
	f 43.419,51

VERMOGEN

Positief kapitaalsaldo	f 10.271,35

Resultatenrekening over 1973

BATEN

	Uitkomst 1973	*Begroting 1974*
Contributies	f 33.840,75	f 37.500,—
Advertenties Maandblad	,, 4.360,—	,, 4.100,—
Opbrengst verkoop jaarboeken en maandbladen	,, 960,15	,, 500,—
Batig saldo verkoop litho's en prentbriefkaarten	,, 3.066,05	,, —,—
Batig saldo lezingen en excursies	,, 1.009,79	,, 500,—
Rentebaten	,, 551,24	,, 100,—
Donaties, subsidies, giften	,, 10.900,—	,, 300,—
Overige baten	,, 57,68	,, —,—
	f 54.745,66	f 43.000,—

LASTEN

Kosten Jaarboek	f 21.691,47	f 20.000,—
Kosten Maandblad	,, 12.719,17	,, 15.250,—
Administratie- en portikosten	,, 2.528,23	,, 3.750,—
Overige onkosten	,, 2.817,—	,, 4.000,—
	f 39.755.87	,, 43.000,—

BATIG SALDO

Positief resultaat 1973	f 14.989,79	f —,—

(vervolg van pag. 26)

dat de contributieopbrengst per lid gemiddeld bijna f 23,— was, bij een vastgestelde contributie van f 20,—. Op de oorzaken daarvan zijn wij in het voorgaande reeds dieper ingegaan.

Het „batig saldo lezingen en excursies" ad f 1.009,79 is in hoofdzaak een gevolg van de „vliegtocht", die de vereniging een voordeel opleverde van rond f 675,—.

De overige baten en lasten zijn o.i. voldoende duidelijk omschreven zodat we hier volstaan daarnaar te verwijzen.

Het batig saldo over 1973 van	f 14.989,79
diende allereerst ter delging van het deficit per 1 januari 1973 ad	,, 4.718,44
waarna per 31 december 1973 een positief vermogen ontstond van	f 10.271,35

dat we hard nodig hebben ter financiering van de gebruikelijke balansposities en van de specifieke initiatieven en activiteiten, die we in portefeuille èn in petto hebben.

Tot slot een nadere evaluatie van de vastgestelde begroting-1974. Een half jaar na dato en tevens na het bekend worden van de uitkomsten-1973, komen wat contouren in zicht. Een duidelijke meevaller wordt de post „rentebaten" die boven de f 1.500,— zal uitkomen (begroot op f 100,—). Een duidelijke tegenvaller zal het Jaarboek gaan opleveren. In 1973 kwamen we met de voor 1974 begrote f 20.000,— al niet toe. Bij gelijke omvang en een drukkostenstijging van rond 10% moet voor 1974 gerekend worden met een post van f 24.000,—.

Als u dan bedenkt, dat de beschikbare kopij op dit moment al voldoende is om twee jaarboeken te vullen, dan begrijpt u, dat er van onze jaarboekredactie enorm veel deskundigheid en inzicht vereist wordt om steeds de juiste keuze te doen. Het voor deze redactie beschikbare budget is duidelijk te laag!

Nu we door de „Stichting die onbekend wenst te blijven" overeind zijn gezet, moeten we niet alleen proberen te blijven staan, maar ook om te gaan lopen: we zullen onze eigen bonen moeten gaan doppen!

U kunt uw bestuur daarbij helpen: op de eerste plaats natuurlijk door uw contributie prompt te voldoen. Mogen wij de ruim 400 leden bij deze hiertoe nogmaals uitnodigen?

Maar verder ook bijvoorbeeld door propaganda voor onze vereniging te maken en daardoor nieuwe leden te werven. Veel mensen zijn sterk geïnteresseerd, maar weten van het bestaan van onze vereniging en van haar doelstellingen nauwelijks af! Als al onze leden eens even zoveel propagandisten waren . . . , we zouden snel toe zijn aan dat servet!

Nog één middel om de zorgen van de jaarboekredactie wat te verminderen: stort u een vrijwillige aanvulling op uw contributie op postrekening 575520. Indien de contributiebaten over 1974 gemiddeld 10% per lid hoger uit zouden komen, dan kan het Jaarboek 1974 gaan wedijveren met dat van 1973. En dat hopen wij, samen met de jaarboekredactie van harte!

Het bestuur
n.h. de penningmeester

VERSLAG VAN DE KAS-COMMISSIE

De kas-commissie, voor 1973 bestaande uit de leden mej. M. A. Asselberghs, mr. J. W. C. van Campen en mr. W. Chr. Groen, verklaart hiermee de ontwerp-jaarrekening van de vereniging over 1973 met het daarbij behorende jaarverslag te hebben onderzocht en akkoord bevonden.

De kas-commissie

Gemeente- en plaatsnamen

Historie of blanco papier

Het Maandblad van Oud-Utrecht maakte in Februari en Maart 1973 melding van een verheugend raadsbesluit in de gemeente Nieuwegein, de bestuurlijke combinatie van Jutphaas en Vreeswijk. Naast de naam der *gemeente*, Nieuwegein, zullen de *plaatsen* Jutphaas en Vreeswijk hun historische namen behouden. Zij worden dus niet Nieuwegein-Noord, resp. Zuid, zoals eerder was voorgesteld. Ten volle gekeerd is men echter niet. Op grote wegen zullen borden verwijzen naar „Nieuwegein", zo besloot men, met tussen haakjes als nadere aanduiding van het „onderdeel": Jutphaas resp. Vreeswijk. Dit schijnt een onderwaardering van bestaande plaatsnamen en overwaardering van (op zich zelf niet onbelangrijke) bestuurlijke indeling. De tussen haakjes geplaatste toevoeging „gemeente Nieuwegein" achter Jutphaas en Vreeswijk, zou meer recht doen aan situatie en doelmatigheid.

Noord-Nederland

Het is niets ongewoons dat een aantal dorpen bestuurlijk onder één gemeente ressorteert. In Noord-Nederland is dit eerder regel dan uitzondering. Ook Utrecht kent zulke gemeenten: van ouds Soest, thans ook o.m. Lopik en Bunnik. Daarbij bleven de dorpsnamen zoals Cabouw, Jaarsveld, Odijk en Werkhoven gehandhaafd. Oude namen plegen ook na annexaties en combinaties sterke weerstand te tonen. De gemeente Rotterdam is uit een groot aantal vroeger zelfstandige eenheden samengesteld. Van een zestal treft men de wapens in de voorgevel van het raadhuis aan de Coolsingel aan. Maar Rotterdammers spreken nog steeds over Kralingen, Delfshaven, Charlois, Overschie, en vanzelfsprekend Pernis, Hoogvliet, enz. Men zou willen zeggen: „houen zo".

Gegeven het verschijnsel der meerdorpsgemeenten, rijst vanzelf bij de vorming van nieuwe combinaties telkens weer de vraag, welke naam deze zullen voeren. Hoewel het merendeel der gemeenten de naam draagt van een dorp of stad, zijn uitzonderingen talrijk. Friese landelijke gemeenten (niet de elf steden en Heerenveen) dragen niet de dorpsnamen, al zijn de gemeentenamen vaak daarvan afgeleid. Daar is aanstonds duidelijk of de gehele gemeente, Smallingerland bijvoorbeeld, of een van de daarin gelegen plaatsen, bijv. Drachten, is bedoeld. In Noord-Brabant loste men het probleem anders op: menige gemeente heet daar naar twee dorpen: Gilze *en* Rijen (niet Gilze-Rijen), Etten *en* Leur, Heeswijk-Dinther. Het resultaat is hetzelfde als in Friesland: gemeente en dorp worden onderscheiden. Historie, dagelijkse praktijk en administratie komen alle tot hun recht.

Is het niet nodig dat elke plaats een eigen gemeente vormt, anderzijds behoeft de gemeente niet de naam van een der samen-bestuurde dorpen te dragen.

Men keert de zaak echter volstrekt om door een plaats naar de gemeente te noemen en, sterker nog, daarbij bestaande plaatsnamen onder de tafel te schuiven ter wille van een administratief schema.

Nieuwegein is, als aparte gemeente-naam, een stap naar het Friese systeem. Onnodige afbraak zou het echter zijn, indien historische en nog in gebruik zijnde plaatsnamen zouden worden overwoekerd door een kunstmatige naam uit het administratieve schema. Een landkaart is geen blanco papier.

Bilthoven, T. Olthoff

Multidesign's reprodukties

Een aantal leden hebben, zoals uit reacties is op te maken, van de firma Multidesign een paar reprodukties ontvangen van oude Utrechtse stadsgezichten, waarbij zij door dit bedrijf voor de keus gesteld werden ze voor 10 gulden te houden of ze onder antwoordnummer terug te zenden. Ter voorkoming van misverstand wil het bestuur graag aan allen laten weten dat deze activiteit buiten zijn medeweten heeft plaatsgevonden.

Slangemuren

De Stichting Kastelen Documentatie is momenteel geïnteresseerd in het verschijnsel slange- of slingermuren. Deze merkwaardig gevormde tuinmuren danken hun naam aan hun steunbeerloze constructie. Men kent ze tot nu toe op buitens uit de 17e tot de 19e eeuw, in enkele gevallen ook in tuinen van kastelen. Men beoogde met hun eigenaardige bouwwijze zonnewarmte te vergaren in de boogvormige nissen, om hierdoor ook in ons klimaat exotische gewassen en vruchten te kunnen kweken.
Over dit merkwaardige onderdeel uit de historische tuinkunst is weinig bekend, laat staan dat er veel over gepubliceerd zou zijn. De stichting hoopt nu haar gegevens over ligging, tijd van ontstaan, wijze van uitvoering en gebruik, en alle verdere bijzonderheden met behulp van inlichtingen uit te breiden, en zo mogelijk tot een publikatie te komen.
In onze provincie zijn twee exemplaren slangemuren welbekend: bij Slot Zuylen en op Sparrendaal in Driebergen. Intussen zijn er al twee andere gesignaleerd: een op een binnenterrein aan de Schalkwijkstraat in Utrecht en een tussen kerk en pastorie te Linschoten. Ze blijken dus ook in eenvoudiger omgeving aangelegd te zijn.
Verdere gegevens en inlichtingen zijn zeer welkom bij de directeur van de Stichting Kastelen Documentatie, A. I. J. M. Schellart, Van Ostadelaan 23, Muiderberg.

L. v. T.

Monumentenfonds en Oud-Utrecht

Historisch gezien zou de volgorde in het opschrift omgekeerd moeten zijn. Immers, onze vereniging mag zich steeds weer realiseren dat zij in 1943 de stoot heeft gegeven tot oprichting van de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds en dit idee samen met de gemeente heeft uitgevoerd. Functioneel vindt deze relatie zijn uitdrukking in het feit dat één van de vijf bestuursleden van het fonds door Oud-Utrecht benoemd wordt. Op het ogenblik vervult de heer Hoogezand deze taak. Toch heeft het Monumentenfonds in het kopje de eerste plaats gekregen omdat daar het initiatief is genomen tot het laten verschijnen van artikelen over zijn belangrijkste restauraties in het Maandblad. Alleen heel nauwkeurige lezers zal het zijn opgevallen dat het juninummer van vorig jaar met het artikel over 't Hoogt het eerste voorbeeld bevatte, laat staan dat het duidelijk zal zijn geworden dat de bouwgeschiedenis van Oude Kamp 5 en 7 in het oktobernummer al het tweede resultaat van dat plan was.
Nu is deze proef omgezet in een overeenkomst, zodat voortaan in de regel twee keer per jaar een uitvoerig artikel over een der restauraties van het Monumentenfonds in het Maandblad te vinden zal zijn. Dat zo'n nummer daardoor grotere omvang krijgt, belast onze kas niet, omdat het Monumentenfonds bovendien zo genereus is om deze extra kosten voor zijn rekening te nemen. Als tegenprestatie geeft Oud-Utrecht boven de gebruikelijke contributie aan het fonds een donatie van *f* 100,— per jaar.
Natuurlijk zit hieraan voor het Monumentenfonds het aantrekkelijke aspect dat dergelijke publikaties in een tijdschrift een betere en plezieriger verspreidingsvorm hebben dan als aanhangsel bij een jaarverslag. Maar beide partijen zijn vooral verheugd over deze afspraak omdat daardoor de oude band duidelijker gestalte krijgt. Het bestuur van Oud-Utrecht en de redactie van dit blad zijn er zeker van dat ook leden en lezers deze verrijking van het Maandblad zullen waarderen.

Reactie

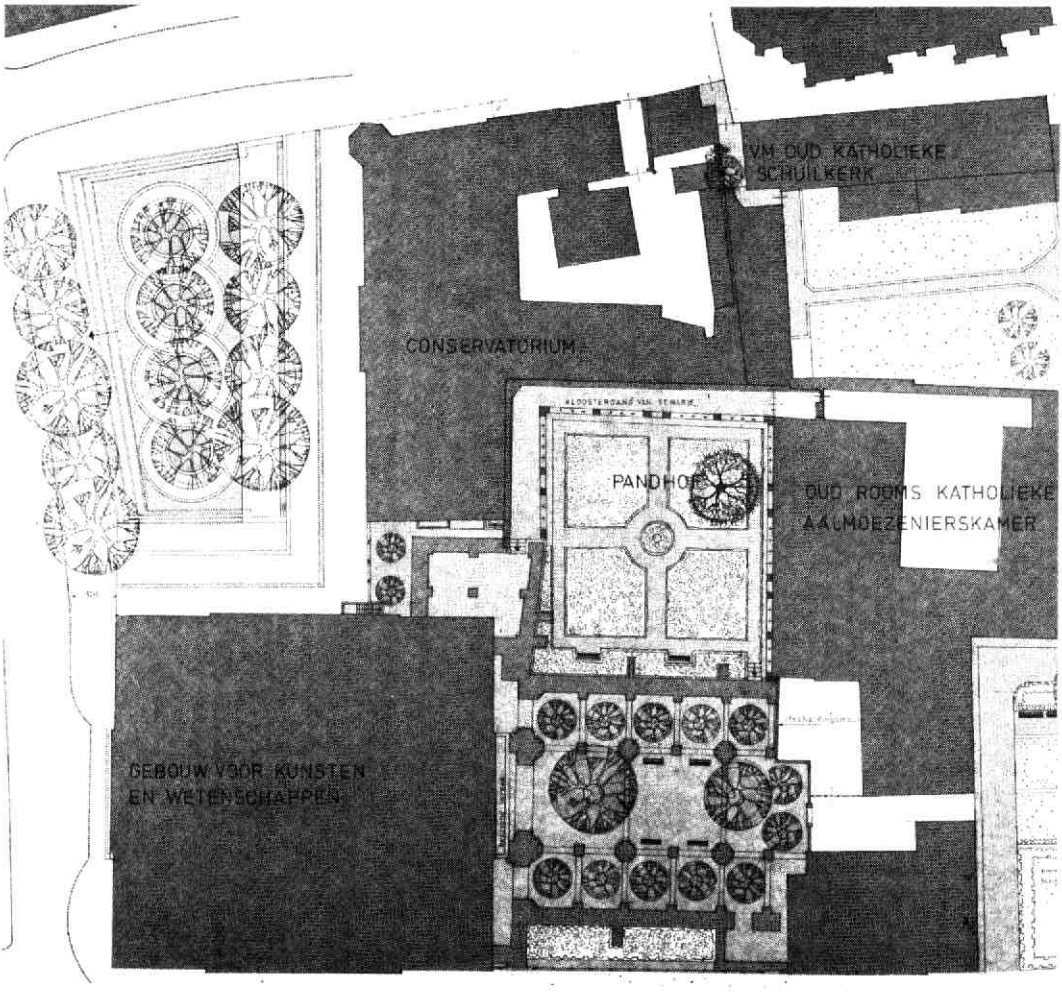
Enige tijd geleden las ik in een nummer van NRC Handelsblad een berichtje, waar als opschrift boven stond: „In 't Hoogt is voor ieder Utrechter wel iets te vinden".
Op de inhoud dier bijdrage, hoe interessant ook op zichzelf, ga ik hier niet in, maar wel op het lidwoord „'t" („het") in het opschrift ervan.
Men sprak namelijk, als mijn geheugen mij tenminste geen parten speelt, zo'n zestig jaar geleden in Utrecht steeds over „De" Hoogt, als men het had over het straatje, dat van de Teelingstraat in oostelijke richting gaat en doodloopt op een hek van de aan de achterzijde der Statenkamer aan het Janskerkhof liggende tuin.
Ik kan mij zulks zo goed herinneren, omdat ik in een huis aan die straat (het laatste huis links, van de Kintgenshaven af gerekend) omstreeks 1910 een paar jaren „slöjd"-les heb gehad. Die lessen werden gegeven door de heer H. van Wijland, die dat huis bewoonde, en zijn, als ik mij goed herinner, beeldschone dochter. De heer Van Wijland was als onderwijzer verbonden aan de „school van Laméris".
Mijn vraag nu is: heet het straatje in kwestie tegenwoordig „het" Hoogt of „de" Hoogt, of mag men zowel het een als het ander zeggen en schrijven?

Mr. J. J. Beyerman

Restauratie Domtoren en reconstructie Mariahoek

In deze jaargang willen we een oude gewoonte in ere herstellen door nieuws te verstrekken over restauraties in Utrecht. De gegevens hiervoor worden geleverd door de afdeling gebouwen en monumenten van de dienst van openbare werken. Over restauraties in de provincie hopen we binnen afzienbare tijd ook bijdragen te kunnen laten verschijnen.

Om de draad weer op te vatten zullen we deze keer kijken naar een project dat uitgevoerd wordt en een dat al afgesloten is. Op 3 september van het vorig jaar is het herstelwerk aan de Domtoren, waarop de lift zo lang heeft staan wachten, echt begonnen. Het gebrek aan rijks- en gemeentefinanciën waarop de aanbesteding drie jaar eerder vastgelopen was, heeft gemaakt dat het maar een beperkte restauratie kan zijn. Alleen zwaar verweerde gedeelten natuursteen zullen vervangen worden, met name bij de galmgaten, evenals de balustrade van de tweede omloop. De torenkolos is ook wel erg blootgesteld aan de inwerking van alle weer en wind. Die hebben bovendien de ijzeren brugstaven van de restauratie uit het begin van deze eeuw danig doen roesten. Zij zullen nu

afgelost worden door bronzen staven, een materiaal dat beter tegen weersinvloeden bestand is. Roest bedreigde ook de ijzeren klokkenstoel uit 1906 dusdanig, dat de klokken sinds de zomer 1973 moesten zwijgen. Er zal nu opnieuw een houten stoel gebouwd worden, van Afrikaans hardhout, dat langer mee zal gaan dan modern metaal. Deze stellage zal geplaatst worden op een betonnen vloer. Die zwaardere constructie is nodig omdat het bouwen van een nieuwe stoel niet alleen wordt benut om de beiaard te restaureren (eind januari zijn alle klokken uit de toren getakeld), maar ook om hem uit te breiden met drie basklokken. De wens hiertoe is in 1929 reeds geuit door W. van der Elst in diens beschrijving van de Domklokken *); de uitbreiding is dus geen luxegril maar uitvloeisel van onderzoek naar de ontwikkeling van het klokkenspel in de Domtoren. De Utrechtse Klokkenspelvereniging heeft het initiatief ertoe genomen, J. van der Ende adviseert bij de restauratie en uitbreiding (hopelijk zal hij dit werk in een publikatie kunnen vastleggen!), terwijl het werk wordt uitgevoerd door de firma Eijsbouts te Asten. Als alles naar wens verloopt, rekenen achitect Baart de la Faille en aannemingsbedrijf Jurriëns erop dat de herstelwerkzaamheden in 1975 voltooid zullen worden.

Mariahoek

Deze maand een jaar geleden is een totaal andersoortig werk voltooid. Een restauratie van de Mariahoek zal nooit meer geboekstaafd kunnen worden, maar wat we nu dank zij een initiatief van de gemeentelijke monumentenafdeling wèl kunnen zien is een deel van haar plattegrond op het terrein waar zij geprijkt heeft. Allereerst is het terrein achter het gebouw van Kunsten en Wetenschappen weer ruim toegankelijk gemaakt door afbraak van de bunker aan de Mariaplaats. Ook de doorgang naast het conservatorium, het vroegere ziekenhuis Johannes de Deo, is uitnodigender gemaakt doordat de schuilkelder heeft plaatsgemaakt voor een verdiept pleintje met sierbestrating en bomen-in-de-dop, naar ontwerp van genoemde afdeling. Deze heeft zich ook over het plaveisel van de Mariahoek ontfermd, terwijl verder de doorloop vanuit de Mariahoek naar de Springweg overdag weer is ontsloten, zoals hij tot in de oorlog gefunctioneerd heeft.

Tussen het oude Johannes de Deo en K & W was de kloostergang van St.-Marie wel steeds te zien geweest, maar dat was dan ook het enige dat aan deze in de vorige eeuw afgebroken kapittelkerk herinnerde. Wie er nu gaat kijken, vindt de pandhof op middeleeuws niveau gebracht en werkelijk als tuin aangelegd; een plastiek moet er nog komen. Ten noorden van de hof is bijna het hele schip van de kerk met verschillende steensoorten in het plaveisel aangegeven, d.w.z. het verloop van de muren, de plaats van pilaren en zuilen en de gewelftraceeën. Dwarsschip en koor gaan schuil onder K & W; alleen de kapittelzaal kon net in de doorgang tussen dit gebouw en het conservatorium worden afgepaald. Op de bijgevoegde plattegrond is dit alles te zien, met inbegrip van de bomen en de Engelse tuinbanken, die dit plekje tot zo'n kostelijk rustoord in de binnenstad gemaakt hebben. Ter plaatse kan men zich de voorbije situatie nog beter voorstellen, doordat die op een plaquette tegen de zijmuur van café 't Glazen Huijs is aangebracht.

Thuis is het goed in het Jaarboek van 1971 er nog eens het artikel van Haakma Wagenaar op na te lezen. Mede op zijn aanwijzingen is de plattegrond uitgezet. Opgravingen zijn er niet voor gedaan, omdat in het vrije terrein de fundamenten ofwel door de bunkerbouw al waren uitgebroken of door Pegusleidingen geblokkeerd liggen.

L. v. T.

**) W. van der Elst, De klokken van den Domtoren te Utrecht, Amsterdam (1929), 91. Zie verder Jaarboek 1973, 172, 175.*

Lezingen in Amersfoort

Konden we in het februarinummer de onderwerpen noemen van lezingen die door de A.W.N. en het N.K.V. in Utrecht zijn opgesteld voor Oud-Utrecht-leden, nu kan dit ook nog gedaan worden voor de laatste activiteiten van dit seizoen in Amersfoort.

Op 24 april zal F. A. Groen voor Flehite spreken over „Kastelen en kasteelruïnes in Zuid-Engeland". Op 7 mei behandelt op uitnodiging van de afdeling Vallei en Eemland van de A.W.N. en de archeologische werkgroep van Flehite P. C. Beunder „de Romeinse castella te Zwammerdam en de scheepsvondsten in de haven aldaar". Beide dialezingen beginnen om 8 uur 's avonds in de Breestraat 82.

Voorlichtingsfolder

In het Utrechts Nieuwsblad van 18 maart stond een berichtje over een reactie van het gemeentebestuur op een brief van ons bestuur. Wanneer de daarin aangekondigde folder, die meer begrip moet wekken voor de omgang met historische panden, klaar is, hopen we er uitvoeriger op terug te komen.

L. v. T.

Een dubbele doop ...

Tijdens de indicering van de Utrechtse doopboeken - een karwei waaraan onder leiding van de heer Stekelenburg op het Utrechtse Gemeentelijk Archief door tientallen vrijwilligers ijverig gewerkt wordt - kwam een dubbele doop (of althans een dubbele doopinschrijving) aan het licht, die interessant genoeg is om te worden vermeld.
Het gaat om het dochtertje *Johanna* van *Johannes Willemsen* en *Mechteld de Glimmert*. Het meiske werd volgens het doopboek van de Geertekerk op 17 juni 1787 door haar ouders ten doop gehouden in aanwezigheid van de getuige en doophefster Johanna Maas, lidmaat van de kerk en huisvrouw van Johannes Verwoerd. Het ouderpaar woonde in de Britesteeg (= Brigittenstraat), de getuige woonde op het „Nicolaay kerkhof". Bovendien vermeldt de akte nog de namen van G. J. de Haart en A. van Paddenburg, die zich op 2 juli 1787 met de inhoud van de doopakte akkoord verklaren, terwijl ook ds. W. L. Krieger - die de doopplechtigheid verrichtte - mede ondertekent. Het doopboek van de *Dom* vermeldt op de zelfde datum de doop van *Johanna*, dochter van Johannes *Willemse* en Megteltje de Glimmert, op de Lange Nieuwstraat door ds. S. J. Bachiene.
Op zichzelf is dit natuurlijk wel een vreemde zaak. Men kan zich nl. - bij vergelijking van de teksten - nauwelijks voorstellen dat er van een verschrijving sprake is. Wanneer men zich realiseert, dat ds. *Bachiene* het kind in de Dom gedoopt heeft en ds. *Krieger* op dezelfde dag in de Geertekerk hetzelfde doet en dat nog wel in aanwezigheid van twee getuigen dan rijzen er allerlei vragen. In beide gevallen zijn de adressen verschillend. Verwarring is dus uitgesloten.
Wat hier aan de hand geweest is, valt niet zo gemakkelijk vast te stellen. Bij controle van de andere doopinschrijvingen van de kinderen van Johannes Willemse en Mechteld de Glimmert is in ieder geval gebleken, dat de vader volgens de akten (in *1784* bij de doop van Jacoba Wilmina Wilmse, in 1785 bij de doop van Geertruy en in *1790* bij de doop van Gerrit) rooms was, terwijl van moeder Mechteld in *1785* wordt verteld, dat zij geen lidmaat van de gereformeerde kerk was. In het jaar 1787 wordt echter noch van de vader, noch van de moeder de een of andere bijzonderheid medegedeeld.
Ter verklaring van deze dubbele doopinschrijving zou misschien gedacht kunnen worden aan de mogelijkheid, dat de ouders aanvankelijk de bedoeling hebben gehad hun dochtertje in de Dom te laten dopen en dat daarvan tevoren een aantekening is gemaakt. Van dit plan kan zijn afgeweken, omdat de doop van een kind uit een „roomse" vader in de Dom niet zo voor de hand lag.
Het blijft echter allemaal bij gissen, want de Lange Nieuwstraat en de Brigittenstraat zijn toch wel te ver uit elkaar gelegen om die te vereenzelvigen en de handtekening van twee verschillende predikanten van twee verschillende kerken zijn zo duidelijk in de betreffende akten opgenomen. dat de oplossing van deze dubbele inschrijving onmogelijk lijkt. Voorlopig zou ik de aantekening uit het register van de Dom willen schrappen en die in het register van de Geertekerk als de juiste willen erkennen. Doorslaggevend voor mij was, dat ds. Krieger de doop in de Geertekerk verrichtte in aanwezigheid van een getuige en ook, dat de tekst van de doopakte daarenboven nog werd bekrachtigd door twee personen.
Het kan daarom bijna niet anders of Johanna Willemse werd op 17 juni 1787 in de Geertekerk gedoopt - en niet in de Dom.

A. Graafhuis

Restauratie hervormde binnenstadskerken

De vijfde aflevering van het bulletin, dat aan dit grootse project gewijd is, is onlangs verschenen. Het bevat een uiteenzetting van dr. M. A. Vente over de waarde van het Domorgel en over het mede door hem opgestelde restauratieplan voor dit instrument. Voor zover mogelijk zal het in de toestand van zijn bouwjaar, 1831, worden hersteld, zowel in klankkleur als in zijn mat-witte uiterlijk.
In de drie nog te verschijnen nummers van deze jaargang blijft de Dom het centrale onderwerp, mede „dank zij" de herdenking van zijn rampjaar. De vorige jaargang bood artikelen met name over de Klaaskerk en de Jacobi en een interview met ir. T. van Hoogevest, de restauratiearchitect (onder wiens leiding we 20 april laatstgenoemde kerken kunnen gaan bezichtigen).
Ik noem de gevarieerde inhoud van deze bulletins, in de hoop dat u er zich óók op zult abonneren. Dat kunt u doen door *f* 25,— te storten op giro 61 65 17 t.n.v. de Kerkvoogdij der Ned. Hervormde Gemeente te Utrecht; voor *f* 5,— méér krijgt u er een ringband bij (exclusief porto). Daardoor steunt u niet alleen het restauratiefonds voor die onkosten die niet door subsidies gedekt worden, maar komt u zelf in het bezit van een fraaie documentatie over Buurkerk, Dom, Janskerk, Jacobi en Nicolaïkerk. De even verzorgde jaarverslagen zoudt u er nog bij kunnen nemen (*f* 2,50 resp. *f* 5,— voor de eerste twee, excl. porto; afhaaladres: Bernadottelaan 11, Utrecht).

L. v. T.

De tram in Utrecht rond 1910

In het Maandblad van november 1970 wijdde ik een bespreking aan het in de zomer van dat jaar verschenen boekje van onze oud-minister van Buitenlandse Zaken mr. J. W. Beyen, getiteld „De zin van het nutteloze", met als ondertitel „Rarekiek van de 19e-eeuwse jaren der 20e eeuw".
Ik ben toen zo vrij geweest enige kleine aanvullingen en verbeteringen te geven op wat de thans, als ik mij niet vergis, 76 jaar oude schrijver hierin over Utrecht in de eerste twee decaden der 20e eeuw vertelt.
Ook ik ken deze periode of tenminste een groot deel daarvan vrij goed, want al ben ik iets jonger, of liever iets minder oud dan mr. Beyen, toch kan ik mij tal van toestanden en gebeurtenissen in en om Utrecht uit de jaren 1908 tot 1919 nog goed herinneren.
Evenals dat met mijn vader in 1875 het geval was geweest, ben ik met mijn ouders - of liever zijn mijn ouders met mij en mijn vier jaar oudere zuster, min of meer toevallig in Utrecht komen wonen en wel kort na mijn zevende verjaardag, die ik nog in mijn geboorteplaats, Den Helder, had gevierd. In de zomer toch van 1908 was mijn vader, die als eerste-luitenant der artillerie van 1896 tot 1908 in Den Helder in garnizoen had gelegen, tot kapitein bij het „zware wapen" bevorderd en overgeplaatst naar Utrecht, waar hij belast werd met het commando over de zevende compagnie van het voor een deel in die stad in garnizoen liggende Eerste Regiment Vestingartillerie (1 R. Vg. A.). Bij ditzelfde regiment was hij te Utrecht in 1890, na van 1886 tot 1890 de K(oninklijke) M(ilitaire) A(cademie) te Breda bezocht te hebben, tot tweede-luitenant der artillerie benoemd en bevorderd. Op het Utrechtse garnizoen van vóór de Eerste Wereldoorlog kom ik, naar ik hoop, later nog terug.
Ik ben in 1908, ook weer zoals met mijn vader in 1875 het geval was geweest leerling geworden van de „Openbare school voor Lager Onderwijs voor jongens der vijfde klasse" aan het Schoolplein. Dit was een der beide opleidingsscholen voor gymnasium en H.B.S. voor jongens.
Daar ik mijn eerste lagere schooljaar in Den Helder had doorgebracht, werd ik leerling der tweede klasse.

Laméris

Weinig heeft mijn vader, toen hij in 1881 de school aan het Schoolplein verliet, kunnen voorzien, dat hij 27 jaar later zijn zoon als leerling dierzelfde school zou laten inschrijven en nog minder, dat hij bij die gelegenheid begroet zou worden door de heer D. Laméris, die in 1875 tot hoofd van die toen gloednieuwe school was benoemd en dat na 1908 nog zes jaar lang zou blijven. Over deze destijds in Utrecht bekende figuur, vader van de beroemde hoogleraar in de chirurgie prof. dr. H. L. Laméris [1]), vertel ik later nog iets meer.
In 1913 heb ik de school aan het Schoolplein verlaten, maar ben toen niet zoals mijn vader naar de Rijks Hogere Burgerschool aan de Kruisstraat gegaan en evenmin naar een der andere toen in Utrecht bestaande Hogere Burgerscholen, maar naar het Stedelijk Gymnasium, dat dit jaar zijn vijfhonderdjarig bestaan gaat vieren. Deze school was toen nog gevestigd in het bekende gebouw aan het Janskerkhof, naast de „Statenkamer", maar had ook een gevel met ingang aan de Minrebroedersstraat. Rector dezer „instelling van Voorbereidend Hoger Onderwijs", zoals zij tot de in-

MAANDBLAD **oud-utrecht**

47e jaargang - nummer 5 - mei 1974

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18.
Contributie: Minimum: f 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

voering van de Mammoetwet in 1968 zou blijven heten, was dr. N. J. Singels, die in een villa aan het Wilhelminapark woonde bij de Burgemeester Reigerstraat. Ook op deze school kom ik waarschijnlijk later nog uitvoeriger terug.
Aan dit gymnasium heb ik in 1919 het einddiploma alpha behaald. Onder de rijksgecommitteerden die toen nog drie in getal waren was de Utrechtse hoogleraar prof. dr. G. W. Kernkamp, bij wie ik later nog college zou gaan lopen en examens en tentamens afleggen. Ik ben n.l. na mijn eindexamen aan de Utrechtse Rijksuniversiteit eerst rechten en vervolgens geschiedenis gaan studeren, maar die periode valt buiten mijn jeugdherinneringen.

Paardetram

Na deze inleiding, die wat langer is uitgevallen dan in mijn bedoeling lag, kom ik tot het eigenlijke onderwerp van deze eerste aflevering jeugdherinneringen, die ik van tijd tot tijd in dit blad hoop te kunnen publiceren. Dit onderwerp, waarover ook mijn tweede bijdrage nog zal handelen is: Trams en tramwegen in en bij Utrecht omstreeks 1910. De U(trechtse) T(ramweg) M(aatschappij) had op 14 september 1906 de dienst op haar verschillende paardetramlijnen in de stad gestaakt. Sindsdien was de paardetram vrijwel uit het Utrechtse straatbeeld verdwenen waarin zij gedurende bijna dertig jaren een belangrijke plaats had ingenomen. Haar plaats werd overgenomen door de elektrische trams van de G(emeente) T(ram) U(trecht), waarvan de eerste op 20 juni 1906, de laatste op 15 januari 1913 door de straten van de hoofdstad van het Sticht zou rijden.[2])
Toch liepen er in de zomer van 1908 nog paardetrams door enkele straten van de oude Bisschopstad, echter niet op stadslijnen, maar op interlokale of intercommunale tramlijnen, n.l. over Jutphaas naar Vreeswijk en via De Bilt naar Zeist.
De eerstgenoemde tramlijn dateerde uit 1883 en had haar beginpunt tot 1906 gehad op het Stationsplein, doch in de eerste helft van dat jaar was het in verband met de aanleg van de „Ringlijn" der G.T.U. verplaatst naar de Westerkade bij de Vaartse Rijnbrug.
Van deze gelegenheid maak ik meteen gebruik - al ga ik daarmede andermaal het kader mijner jeugdherinneringen te buiten - om te vertellen, dat de tramlijn Utrecht-Vreeswijk gedurende de eerste tien jaren van haar bestaan met stoomtractie is geëxploiteerd. De trams op deze lijn zijn de eerste en tevens de laatste stoomtrams geweest, die ooit door de straten van Utrecht hebben gereden. Jammer genoeg is er geen enkele afbeelding van bekend; mocht een lezer er soms een hebben of weten, waar er zich een bevindt, dan houd ik mij uiteraard voor een seintje dienaangaande aanbevolen. Er zullen overigens, dunkt mij, niet veel bewoners van Utrecht zijn, die ooit van het bestaan van deze stoomtram hebben gehoord, terwijl er natuurlijk onder hen nauwelijks meer iemand zal zijn, die hem nog zelf heeft zien rijden: zo iemand zou op zijn minst 85 jaar oud moeten zijn. Nu ik toch eenmaal buiten mijn boekje ben gegaan, kan ik meteen ook nog wel vertellen, dat deze stroomtramlijn een der weinige tot uitvoering gekomen tramlijnen is geweest, waarmede haar eerste exploitante, de IJsselstoomtramwegmaatschappij, in het laatste kwart der vorige eeuw het vasteland van Zuid-Holland en het zuidwestelijk deel van Utrecht had willen overdekken. Een der andere inderdaad aangelegde lijnen was de stoomtramlijn Gouda-Oudewater, die nog geen 25 jaar heeft bestaan, n.l. van 15 jan. 1884 tot 7 augustus 1907. Zij was trouwens slechts het westelijk deel van een tramlijn, die van Gouda over Oudewater en Montfoort naar Utrecht zou hebben moeten lopen, maar waarvan het oostelijk gedeelte in de (teken)pen is gebleven. Haar einde in 1907 was hoogstwaarschijnlijk een gevolg van het feit, dat Oudewater precies een jaar daarvoor, n.l. op 7 augustus 1906 een paardetramverbinding met het aan de spoorweg Gouda-Woerden-Utrecht van de „S.S." gelegen stationnetje Oudewater-Papekop had gekregen. Een florissante lijn is de lijn Gouda-Oudewater ook vóór zij op 7 aug. 1907 de laatste stoom uitblies nooit geweest.
De paardetractie[3]) op deze lijn heeft geduurd tot enige tijd na de Eerste Wereldoorlog. Merkwaardigerwijze deed de maatschappij, bij wie sedert 1893 de exploitatie van deze lijn berustte, zich zelf min of meer concurrentie aan door het exploiteren van een dienst met stoombootjes van Utrecht over Jutphaas naar Vreeswijk en terug. De exploitante hiervan was de Tram- en Bargedienst „Vereeniging".

Uniek

Wij zagen reeds, dat het beginpunt van deze intercommunale tramlijn sedert 1906 gelegen was aan de Westerkade; het eindpunt te Vreeswijk lag halverwege de helling van de weg langs het Merwedekanaal naar de zuidelijke Lekdijk, bij de westelijke schutsluis van dat kanaal. Deze ligging leidde tot het bestaan van twee fenomenen, die althans voorzover mij bekend, uniek waren in Nederland.
Ten eerste moest de tram bij aankomst op het eindpunt direct op de handrem worden gezet teneinde te voorkomen dat zij, eventueel onder medesleping van het paard, weer in de richting Utrecht terug zou gaan rijden. Na deze manipulatie, die zowel door de conducteur als door de koetsier uitgevoerd kon worden (zowel op het voor- als op het achterbalkon kon de handrem worden bediend) werd het paard (ik meen, dat het er altijd of bijna altijd maar één was) onder geleide van de koetsier

naar de op enige afstand van het eindpunt, links van de weg gelegen paardestal gebracht, die deel uitmaakte van de kleine remise, waar de enkele tramwagens die op deze lijn reden, 's nachts werden „gestald". De tramwagen bleef onder de hoede van de conducteur op het eindpunt staan tot het uur van vertrek was aangebroken. Dan had deze functionaris, die zich inmiddels op het voorbalkon had geposteerd, niets anders te doen dan de handrem los te draaien en de tramwagen sukkelde, schijnbaar uit zich zelf, de helling af om, eventueel onder gebruikmaking van de handrem, juist tot stilstand te komen op de plaats, waar de koetsier met een al dan niet „vers" paard stond te wachten. Na het paard voor de tram te hebben gespannen klom de koetsier op het voorbalkon, de conducteur verhuisde naar het achterbalkon, de rem werd zo nodig losgedraaid en de terugrit naar Jutphaas en Utrecht kon beginnen.

Wissels

De ongeveer tien kilometer lange tramlijn telde, als mijn herinnering mij tenminste geen parten speelt, in het geheel zes wissels, twee bij het vertrekpunt op de Westerkade (ik heb ze echter bij mijn weten nimmer „actief" zien gebruiken) twee te Jutphaas, waar de trams naar en van Vreeswijk elkaar konden kruisen en twee bij de remise te Vreeswijk.

De gehele lijn had enkel spoor. Dit lag, van Vreeswijk af gerekend, langs de westelijke oever van het Merwedekanaal en de Vaartse Rijn, aan de oostzijde van de Weg U.-Vreeswijk die eigendom was van de gemeente Utrecht en ook door haar beheerd en onderhouden werd.

Slechts op één punt week het daar van af, n.l. waar het Merwedekanaal en de Vaartse Rijn samen komen. Van Jutphaas af gerekend liep het spoor bij de brug over het Merwedekanaal op dat punt schuin naar links over de weg langs de westelijke kanaaloeverboog dan met een bocht naar rechts achter de bij die brug staande brugwachterswoning om en kruiste dan de zo even genoemde weg nogmaals, maar nu met een rechte hoek, lag vervolgens in het brugdek van de brug en bereikte even later, met een bocht naar links de westelijke oever van de Vaartse Rijn om die verder tot het eindpunt te blijven volgen.

Behalve de zo juist genoemde brug lagen er in het traject Utrecht-Vreeswijk nog twee andere bruggen in de lijn, de eerste iets ten zuiden van het dorp Jutphaas over de „Doorslag", de verbinding tussen het Merwedekanaal en de Hollandse IJssel, en even ten zuiden van de overwegen over de spoorlijnen Utrecht-'s-Hertogenbosch en Utrecht-Arnhem de Jeremiebrug over de Kruisvaart, die een verbinding vormde tussen de Vaartse Rijn en de Leidse- of Oude Rijn. Nog jaren na de Eerste Wereldoorlog heeft een klein stukje tramspoor in een der landhoofden van de Jeremiebrug de herinnering bewaard aan de tramweg Utrecht-Vreeswijk, maar daar dit nu reeds sedert lang verdwenen is, valt in Utrecht thans geen enkele stoffelijke herinnering eraan meer te vinden.

EXCURSIES

Ook de tweede zomerexcursie is gericht op de provincie.

8 juni bustocht naar Rhenen. Vertrek 9 uur precies vanaf de Kruisstraat, Utrecht. 10 uur koffie in het veerhuis De Stichtse Oever, waarna bezichtiging van de Cunerakerk (met o.a. renaissance-oxaal) en de -toren, o.l.v. mevrouw A. v. d. Bunt, conservatrice van het streekmuseum in Rhenen, Plm. 12 uur koffietafel in De Koerheuvel. 's Middags bezichtiging van het streekmuseum en een wandeling over de resten van stadswallen. Tegen 3 uur vertrek per bus naar de Grebbeberg, van waar een uitstap naar de „Koningstafel" (bij gunstig weer). De provinciaal archeoloog W. J. van Tent zal daar een uiteenzetting geven over de historie van dit romeinse overblijfsel.

Na een kopje thee wordt de terugreis aanvaard om te ongeveer 17 uur in Utrecht terug te zijn.

Kosten van deelname *f* 20,— p.p., voor hen die met eigen vervoer wensen te gaan, *f* 15,— p.p. Kaarten vanaf 21 mei bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht (ook per giro: 57 55 20 t.n.v. Oud-Utrecht, met *f* 0,50 extra per bestelling voor toezending der kaarten). Eén introducee per lid toegestaan.

4 juni 8 uur 's avonds: rondleiding door dr. J. E. A. L. Struick langs de tentoonstelling gewijd aan mr. S. Muller Fz in het Gemeentelijk Archief, Alexander Numankade (de tentoonstelling vanaf 18 mei tot 20 juni).

In **september:** voor de velen die 20 april teleurgesteld moesten worden is er een **herhaling** van het bezoek aan de Jacobi- en Klaaskerk.

Voorts een bezoek aan de tentoonstelling in het Rijksarchief t.g.v. 300-jarig bestaan van de Evangelische Broedergemeente, gevolgd door een bezoek aan de gebouwen van Rijksmonumentenzorg in Zeist.

Sept./okt.: Bezoek aan de tentoonstelling „Belle van Zuylen" op het Slot Zuylen.

Okt./nov.: Kartografietentoonstelling in het Provinciehuis.

De andere paardetram, die de stad Utrecht nog bezat toen ons gezin in de zomer van 1908 daar kwam wonen, was de paardetram Utrecht-De Bilt-Zeist. Maar het was toen reeds ongeveer een half jaar een oneigenlijke paardetram, want sedert maart 1908 werden zijn rijtuigen van het Centraal Station en terug gesleept door motorwagens van de G.T.U. Eerst bij de Museumbrug begon, resp. eindigde de paardetractie. Deze werd op 19 augustus 1909, toen de tramlijn naar Zeist geëlektrificeerd werd, definitief beëindigd. De stal van de paarden stond op de zuidoostelijke hoek van de Willem Barentszstraat en de Heemskerkstraat, zodat de paarden van en naar de Museumbrug enkele honderden meters moesten afleggen onder geleide van een koetsier.
Een eind verderop stond in de zomer van 1908 aan de Willem Barentszstraat, aan de westzijde tussen de Heemskerkstraat en de Cornelis Houtmanstraat, nog de tramremise van de G.T.U.-lijn Stationsplein-Museumbrug met een paardestal. De G.T.U. had nl. naast haar smalspoortramlijnen in Utrecht van 1901 tot 1907 ook een breedspoortramlijn bezeten, die op het zojuist genoemde traject reed. Hierbij werd gebruik gemaakt van de rails van de tramlijn Utrecht-Zeist, die daar in 1901 reeds meer dan twintig jaar lagen en die een spoorwijdte van 153 mm had. De G.T.U. had dan ook voor deze lijn enkele afzonderlijke tramwagens voor breed spoor moeten aanschaffen en ook een afzonderlijke remise ervoor moeten bouwen, want zij konden natuurlijk niet „gestald" worden in de remise aan de noordzijde van het plein voor het Maliebaanstation, waar de andere tramwagens 's nachts werden opgeborgen. Dit in 1874 geopende stationsgebouw, werd in 1908 nog door vele bewoners van Utrecht aangeduid als „station van de Oosterspoorweg". Deze spoorweg liep van Amsterdam over Hilversum, Amersfoort, Apeldoorn en Deventer naar Twente en had een zijtak Hilversum-Utrecht. In 1908 reeds was het Maliebaanstation een, althans voor passagiersvervoer weinig gebruikt station: bijna alle reizigers naar en van Hilversum maakten gebruik van de halte Biltstraat. Het voormalige station Maliebaan trekt thans als Spoorwegmuseum jaarlijks meer bezoekers dan in de laatste jaren van zijn bestaan als spoorwegstation!
Burgh-Haamstede *mr. J. J. Beyerman*

[1]) *Van de vier zoons en vier dochter van de heer Laméris waren de oudste twee, van wie de latere hoogleraar weer de oudste was, nog in Zwolle geboren, waar de heer Laméris vóór zijn benoeming in Utrecht hoofd ener O.L.S. was geweest.*

[2]) *Het is wel aardig - al ga hiermede eigenlijk buiten het kader mijner jeugdherinneringen, die eerst in de zomer van 1908 beginnen - er hier even op te wijzen, dat er in Utrecht van 20 juni 1906 tot en met 14 september 1907 zowel elektrische als paardetrams hadden gereden, de eerste van de GTU, de tweede van de STM. De routes hadden echter slechts op één punt door dezelfde straat gelopen en dat nog slechts gedurende drie maanden, n.l. van 16 juni tot en met 14 september 1907. In die periode had men aan de ene kant van het gedeelte Maliebaan tussen Nachtegaalstraat en Maliesingel elektrische en aan de andere zijde paardetrams zien rijden!*

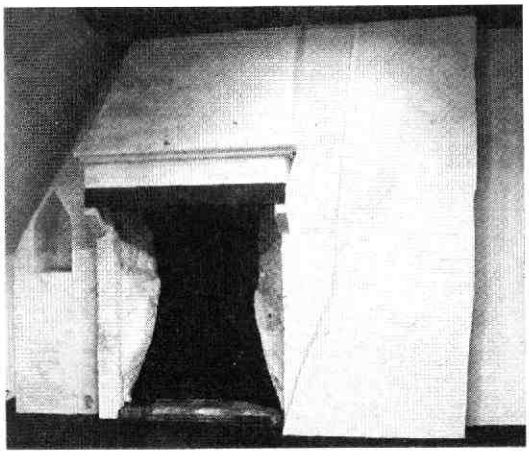
[3]) *In het boekje van wijlen Jan Reeskamp over de elektrische trams in de stad en de provincie Utrecht, dat in 1970 is verschenen en waarvan ik een exemplaar van de in 1972 verschenen bijgewerkte druk bezit, staat dat dit het geval is geweest van maart 1908 tot en met 19 augustus 1909 (blz. 42). Deze trekdiensten zouden van maart t.e.m. 26 november 1908 zijn verricht door motorwagens van de „eerste" lijn vier en van 27 november 1908 tot en met 19 augustus 1909 door motorwagens van lijn 2. Dit klopt echter niet met wat hierover wordt medegedeeld in het - overigens niet door overzichtelijkheid uitmuntende - „Lijnenoverzicht met alle routewijzigingen der G.T.U." op blz. 34 en 35. Volgens dit overzicht zou de dienst op de „eerste" lijn 4 gestaakt zijn op 16 oktober 1908; de volgende dag zou volgens Reeskamp lijn 4 zijn gecombineerd met lijn 2 (blz. 35). Maar volgens datzelfde overzicht (blz. 34) zou het traject C.S.-Museumbrug van lijn 2 eerst op 27 november 1908 in dienst zijn gesteld. De ene of de andere bewering moet onjuist zijn.*

Om „De Utrecht"

Op 21 december 1973 heeft de werkgroep Behoud „De Utrecht" een verzoekschrift aan de Kroon gericht tot vernietiging, of althans schorsing in afwachting van nader onderzoek, van het Utrechtse raadsbesluit van 31 augustus 1973 om de panden van „De Utrecht" te laten slopen. Bij dit verzoekschrift ontbrak een ondertekening namens onze vereniging, omdat binnen de beperkte tijd waarin deze zaak geregeld moest worden, geen contact gelegd kon worden met het dagelijks bestuur.
Inmiddels heeft dit uit betrouwbare bron vernomen dat een nieuwe raming de toekomstige behoefte aan kantoorruimte in Hoog Catharijne lager geschat heeft, en dat daarom al gedacht wordt aan de mogelijkheid om de omvang van het Hoog Catharijne-plan te moeten verkleinen. Het bestuur heeft dit nieuwe aspect aangegrepen om zich op 3 april jl. alsnog bij het verzoekschrift van de werkgroep aan te sluiten. In het licht van deze informatie bezien zou de sloop van „De Utrecht"-panden immers opnieuw ter discussie gesteld moeten worden.

RESTAURATIE VAN TWEE SCHOUWEN

Begin van dit jaar zijn in Utrecht twee 15e-eeuwse schouwen gerestaureerd. De ene bevindt zich in het pand Achter Clarenburg 2, de andere, pas vorig jaar bekend geworden, in een van de achterhuizen van Kromme Nieuwe Gracht 68.
Utrecht kent een aantal zeer fraaie gothische schouwen. Over het algemeen hebben zij een bewerkt fries, veelal met drie medaillons, verder een hollijst als kroonlijst en een geprofileerde architraaf die in de pilasters doorloopt.
De schouwen waar het hier om gaat, zijn van een veel eenvoudiger karakter. Zij hebben wel een tufstenen kroonlijst, maar het fries is bij beiden onversierd, terwijl de geprofileerde architraaf ontbreekt. Het is niet onmogelijk dat de eenvoudige uitvoering te maken heeft met hun plaats in minder belangrijke op de verdieping gelegen vertrekken. Dit is des te aannemelijker als men bedenkt dat een veel rijker uitgevoerde gothische schouw, die zich nu in het Centraal Museum bevindt uit het pand Kromme Nieuwe Gracht 68 afkomstig is. Onderling is er verschil aan te wijzen in constructie en materiaalgebruik. De schouw in Achter Clarenburg 2 heeft twee houten consoles die het bakstenen fries dragen. Dit fries is ingenieus gemetseld uit staande, enigszins taps toelopende moppen waardoor gewelfwerking ontstaat. De houten consoles zijn bepleisterd en worden ondersteund door naar voren buigende vlakke pilasters die eindigen in kraagstenen met een kraagprofiel. Bij de schouw in een achterhuis van Kromme Nieuwe Gracht 68 is de constructiewijze omgekeerd. Het fries wordt hier gedragen door een houten voorlatei, die op twee zandstenen schoorstenen rust.

Hoewel dergelijke schouwen vaak gepolychromeerd waren zijn hier alleen op de schouw in Achter Clarenburg 2 restanten van rode kleur op het fries aangetroffen; verder bij beide alleen kalklagen. Ook van haardstenen is geen spoor gevonden, vermoedelijk doordat die pas in de 16e eeuw toegepast werden.
De restauratie bestond bij beide schouwen uit herstel van fries en boezem. Bij de schouw van Kromme Nieuwe Gracht 68 was de houten latei vergaan, waardoor de boezem uiteenviel. Vermoedelijk was dit gebeurd omdat het materiaal niet vuurbestendig was. Bij de schouw van Achter Clarenburg 2 was het fries tot voor twee jaar nog intact, zij het dat sommige bakstenen loszaten, maar tengevolge van heiwerk in de naaste omgeving begaf ook dit fries het. Gelukkig waren de bakstenen en de tufstenen lijst onbeschadigd, zodat ze opnieuw ingemetseld konden worden.

A. Verlaan

Bij de foto's:
Links de schouw in Kromme Nieuwe Gracht 68, boven die in Achter Clarenburg 2.

Pieter Valck
Timmerman en kanonnier van Wijk ten tijde van prins Maurits

Een gelukkig toeval leidde ertoe, dat ik in map nr. 198 van het oud-Gemeentearchief van Wijk bij Duurstede, die stukken betreffende de versterking van de stad en het kasteel bevat, een ongedateerde opgave aantrof over aanwezige artillerie met toebehoren. Deze map met stukken staat in de inventaris genoteerd op de jaren 1624-1626. Deze datering meen ik voor twee van de vijftien stukken te moeten betwijfelen, te weten voor het eerste en laatste stuk. Dit laatste stuk is de bedoelde artillerielijst, die als opschrift draagt: „Lyste van Canon binnen der Stadt Wyck". Men kan zich hiermee een oordeel vormen over de stadsverdediging in het begin van de 17e eeuw.
In margine staat bovenaan geschreven:
„Deze stucken comen alle de Stadt toe ende gemeten synde met voeten van 10 duym van t' laetgat af wert vier duym afgetrocken.

Metale stucken

1 Halve slang schietende 3½ £, lanck 10 voet 6 duym.
1 Halve slang schietende 3 £, lanck 10 voet.
1 Metale stuckge schietende 3 £, lanck 8 voet 8 duym.
4 Valconetten [1]) schietende 1 £, lanck 8 voet 6 duym.

Somma van metale stuckgens" (= 7)

Hierna volgen de ijzeren stukken.
1 Ysere slang schietende 1½ £, lanck 10 voet 10 duym.
1 Ysere stuckge schietende 1¼ £, lanck 9 voet 10 duym.
4 Ysere bussen sonder camers.
Lepels, wissers ende ansetters tot de voorscreven stucken, van yder 1.

Cogels

Van 3½ £	VIII (stuks).
Van 3 £	VIII (stuks).
Van 1½ £	XI (stuks).
Van 1 £	XVI (stuks).

Ammunitien van Oorloge

Polver	2800 £.
Lont	1000 £.
Loot	2800 £.
Twee groote haspels met haere pinnen . .	2.

Nota

Aldaer is gantsch geen voorraet van materialen. Is geen cannonier, Maer een borger synde een timmerman, genaemt *Pieter Valck* van Dordrecht, out 39 Jaren die by de Magistraat wert gebruyct tot cannonier. Heeft gedient eerst als soldaet nau (= nu) als timmerman in Oostende int beleg. Is daer na vier Jaren timmerman geweest binnen Moers (= Meurs) onder *Sybrant Hermanis van der Goude* alwaer hy Instructie gecregen van 't busschieten. Heeft geen tractement." (Dit laatste met andere hand geschreven).
Inderdaad, de versterking van de stad en het kasteel zag er toentertijd bedroevend uit. Maar de vraag werpt zich op bij dit ongedateerde stuk, wanneer was dat „toentertijd"? Zeker niet omstreeks 1624-1626. Immers, er wordt in het stuk gesproken over „Moers" (= Meurs), de toegang tot het land van Kleef en dat Pieter Valck bij het opmaken van deze geschut lijst aanwezig was bij het beleg van Oostende, getuige het woordje „nau" (= nu) in de zin: „Heeft gedient eerst als soldaet nau (= nu, vgl. nou = spreektaal, Van Dale) als timmerman in Oostende int beleg". Welnu, Meurs werd in 1597 door Maurits veroverd, terwijl het befaamde beleg van Oostende van 1601-1604 plaatsvond. De Wijkse geschutlijst dient dus tussen 1597 en 1604 opgesteld te zijn en aangezien Valck destijds, volgens aangehaalde „Nota", het beleg van Oostende meemaakte, is het evident, dat de lijst tussen de jaren 1601 en 1604 moet zijn onstaan n i e t tussen 1624 en 1626.
't Meest merkwaardig is evenwel, dat in de tijd van de 80-jarige oorlog, rond 1600, Wijk bij Duurstede zo slecht bewapend was met slechts 7 slangen (lichte kanonnen), 2 kleine stukken geschut en 4 (donder)bussen „sonder camers", terwijl dit alles bediend moest worden door één kanonnier (timmerman) die toenmaals nog schitterde door afwezigheid, aangezien hij zich te Oostende bevond bij het beleg.
Hoe kon op die manier en dan nog slechts door één man de stad en het kasteel in tijden van nood alleen worden verdedigd met het weinige wat hem ten dienste stond zonder verdere hulp? De enige verklaring is, dat men hier geen oorlogsgeweld duchtte en inderdaad het gevechtsterrein meer buiten de grenzen gelegen was. Een en ander neemt echer niet weg, dat een dergelijke zorge-

loosheid en zeker in die tijden ten enenmale onverantwoord was. Een ding is echter gelukkig, dat dit zorgeloze beleid geen nadelige gevolgen heeft gehad.

Doorn, *H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp*

[1]) *Een falconet. ook wel valconet geschreven, is een soort geschut uit de 16e en 17e eeuw, behorende tot het lichte type van „slangen", lang en van betrekkelijk klein kaliber, waardoor het een grote draagkracht heeft.*

NASCHRIFT

Pieter Valck zal er nooit van gedroomd hebben dat zijn nevenbaantje aanleiding zou worden tot een pennestrijd. Die is tussen de heer Kits Nieuwenkamp en mij gevoerd over de datering van Wijks artillerielijst, waarbij de interpretatie van het hele stuk in het geding is gekomen. De schrijver heeft erin toegestemd dat ik onze visies aan de lezers voorleg. De redactie wil namelijk voorkomen dat iemand de door K.N. aangenomen datering zonder meer zou overnemen.

K.N. meent de lijst te kunnen dateren tussen de jaren 1601 en 1604, omdat hij Valck in Oostende aanwezig ziet ten tijde van het beleg van die stad - en dat duurde van 1601 tot 1604. Daartoe leest hij het woordje „nau" als „nu" (op grond van het huidige spraakgebruik „nou" en omdat Verdam's Middelnederlandsch Handwoordenboek „nau" met „kort" vertaalt en „nou" met „nu, thans"). Bovendien vat hij „daer na" in de volgende zin op als „nadat", zijns inziens weer op grond van Verdam, èn omdat hij Valck het beleg van Meurs laat meemaken, dat in 1597 veroverd werd.

Om dit laatste punt draait volgens mij alles. In de beschrijving van Valcks loopbaan wordt helaas niet gerept van het *beleg* van Meurs. Als je er dus dat jaar 1597 niet in hoeft onder te brengen, kom je ook niet in de noodzaak de volgorde van het stuk om te keren, waarbij de schrijver zich bovendien aan zorgwekkende taalkundige verklaringen (moet) wagen. Eén voorbeeld hiervan: het Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal, aangewezen hulpmiddel voor 16e-17e-eeuws Nederlands, verklaart „nau" als schrijfwijze van „nauw", in alle letterlijke en figuurlijke betekenissen daarvan, bijv. ternauwernood, en niet als een spelling van „nu" - trouwens, dit kleine maar belangrijke verschil is zelfs in beknopte vorm bij Verdam te lezen.

Ik lees dus „gewoon": Valck was tijdens het beleg van Oostende soldaat en (ook) heel even timmerman, was daarna vier jaar timmerman in Meurs, waar hij les kreeg in geschutsbediening, vestigde zich (daarna) in Wijk bij Duurstede als timmerman waar hij tevens door de magistraat gebruikt werd als kanonnier. Tel ik deze chronologische gegevens op, dan kom ik uit in 1608 als jaar waarin op z'n allervroegst deze inventarisatie in Wijk opgesteld zou kunnen zijn: 1604 einde beleg van Oostende + 4 jaar verblijf in Meurs. Maar toen stond het Twaalfjarig Bestand voor de deur, niet zo'n logisch moment om te willen weten hoeveel kanonnen je stad heeft. 't Lijkt logischer om dat na te gaan als er strijd te verwachten valt, dus, doorrekenend, tegen de tijd dat de wapenstilstand met Spanje zou aflopen, 1621. Zo kom ik tot de slotsom dat de datering van de map in de Wijkse inventaris niet zo onaannemelijk is als K.N. meent. De langdurige vredestoestand kan tevens verklaren waarom Wijks verdedigingsmiddelen zo pover waren. Bij de vijandelijke inval in 1629 werd hieraan dan ook wel gedokterd door de Staten Generaal (zie J. P. Arend, Algemeene geschiedenis des vaderlands, voortgezet door O. van Rees en W. G. Brill, III 4, Amsterdam, 1868, 398, 405, en L. van Aitzema, Saken van staet en oorlogh, I, Den Haag, 1669, 871).

L. v. T.

Een dubbele doop ... (II)

Mijn artikeltje, dat in het vorige maandblad werd gepubliceerd, behoeft enige aanvulling. De Britesteeg heb ik nl. voor de Brigittenstraat gehouden, terwijl dit de Vrouwjuttenstraat moet zijn. Tenminste zo willen het enkele lezers van mijn verhaal. Ik ben blij met hun reactie, omdat het de door mij getrokken conclusie, dat Johanne Willemsen in de Geertekerk gedoopt werd (en niet in de Dom) alleen maar versterkt. Immers de Vrouwjuttenstraat en de Geertestraat liepen in elkaar over en de Geertekerk was vlakbij.

Het feit, dat in de 2e doopakte (van 2 juli 1787) de Lange Nieuwstraat genoemd wordt doet daaraan niets af, omdat tot in de vorige eeuw enkele huizen in de Vrouwjuttenstraat (nrs. 315-329) aan de Lange Nieuwstraat waren genummerd (nrs. 133-109). Op 2 plaatsen werd de naam Britesteeg gevonden: 1. in een akte van overeenkomst van 19 juli 1810 worden 2 kameren vermeld „staande en gelegen binnen deze Stad naast elkanderen in de Brietesteeg L[a] A oud No. 195 en 196, Nieuw No. 355, 356.[1]) Dit is al een bewijs voor de stelling dat de Britesteeg en de Vrouwjuttenstraat identiek zijn. Met name omdat het adresboek van 1866 de Vrouwjuttenstraat de nummers 314-368 meegeeft, 2. aan het einde van de akte van huwelijksvoorwaarden dd. 21 oktober 1810 voor de landbouwer Louis Verheul, weduwnaar van Aaltje Claasje van Capell, bruidegom, wonende in Gerveskop en Marrigje Vulto, dochter van Gerrit Vulto en Cornelia van Bentum, bruid, wonende te Bunnik. Een van

de getuigen is de „linnenwever" Jan Hendrik van der Slot „wonende in de Vrouwjuttestraat of Brietesteeg".[2] Mocht men nog twijfelen, dan is hier het bewijs.
Vermoedelijk berust de door mij als juist veronderstelde associatie Britesteeg = Brigittenstraat op het feit dat bij Van der Monde[3] de naam Brigittenstraat zowel in de toelichting op de Brigittenstraat als in die op de Vrouwjuttenstraat voorkomt. Mede dank zij de hulp van de heren Brinkhuis en Smilda is thans de zaak wel recht gezet.

A. Graafhuis

[1]) *Register van transporten en plechten, Utrecht III, nr. 986, deel 1810-1811 blz. 389.*

[2]) *Protocol van notaris Cornelis Johannes Nagtglas. Rechterlijke archieven sedert 1811, nr. 227, deel 1821, akte nr. 2671.*

[3]) *N. van der Monde, Utrechts Straten, pleinen, stegen . . . II, 304-306.*

Heemstede bij Houten

A. J. A. M. Lisman, Heemstede, gelegen in de provincie van Utrecht (met een voorwoord van C. Dekker), (Alphen/Rijn, Repro-Holland, 1973), 70 blz., oblong, m. afb. (f 23,—).

In 1973 lijkt het lot van het rampzalig vervallende kasteel Heemstede bij Houten een gunstige wending genomen te hebben. Misschien zal bovengenoemde boek van A. Lisman nog een stootje in de goede richting geven. Het aaneengesloten platengedeelte ervan bevat reprodukties van de hele serie gravures die I. Moucheron omstreeks 1700 van het buiten maakte, in de tijd dat het vooral om zijn parkaanleg wijd vermaard was. Tussen het tekstgedeelte bevinden zich verder nog vele tekeningen, gravures en foto's over ex- en interieur van het Houtense kasteel, een paar ook van de Oude Heemstede die vroeger niet ver er vandaan bij Jutphaas lag. De tekst bestaat uit een chronologische beschrijving van de beide gebouwen en hun eigenaars (deze ook apart in tabellen overzichtelijk gemaakt). De glansperiode rond 1700 wordt natuurlijk het uitvoerigst behandeld, maar ook de trieste lotgevallen uit de laatste jaren worden gememoreerd. Hoe men zich de verhouding van het jongere Heemstede tot het oude denken moet, blijft in het verhaal overigens onzeker, al is in de huidige situatie dat oude huis natuurlijk niet belangrijk.
Wie zich wat nader wil oriënteren over het Houtense Heemstede kan ik toevallig verwijzen naar een in hetzelfde jaar verschenen aflevering van het Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond. Die bevat een rapport over de noodzaak tot bescherming van historische buitenplaatsen en parken, dat door deze Bond aan de staatssecretaris van CRM is aangeboden (fig. 72, 1973, 1 - 12). Een medewerker van Monumentenzorg, jhr. drs. H. W. M. van der Wyck, formuleerde daarin de problematiek en wees onder zeven buitenplaatsen van internationaal niveau ook Heemstede aan. In een apart artikel ging hij veel dieper in op het karakter van het interieur en de parkaanleg, die beide door hem aan Marot worden toegewezen (jg. 72, 1973, 13 - 22). Met het gelijktijdige veel grootsere park van Zeist beschouwt hij Heemstede als hoogtepunt in de Nederlandse tuinkunst.

L. v. T.

De Dom 1674 - 1974

De herdenking van de stormramp in 1674, waarvoor bijzonder veel werk verzet is en wordt, is deze maand begonnen met een tentoonstelling in de Domkerk onder het motto „De Dom voor en na de ramp van 1674". Ze is tot 1 oktober te bezichtigen, dinsdags tot en met zaterdags tussen 2 en 4 uur. Men kan er tevens mapjes met 10 ansichtkaarten kopen, die o.a. tekeningen van Saenredam en De Beyer reproduceren.

Utrechtse liederen

In maart presenteerde Utrechts nieuwste uitgeverij, Váva, zich met het eerste produkt van haar kleine fonds, dat zich bewust tot Utrecht wil beperken. Dit was Arie Niemijers „Utrechts liedboekje", dat zeven sonnetten telt die bij verschillende punten in de stad, associërend tussen nu en vroeger, weemoedig-wrange gedachten registreren. Handgeschreven en verlucht, zal dit boekje in slechts 200 genummerde exemplaren vooral iets zijn voor verzamelaars, (prijs: f 6,—; giro: 1803848 t.n.v. A. van Nimwegen, Utrecht).
Met het oog op een volgende uitgave is de jonge uitgever nu doende Utrechtse straat- en kermisliederen te verzamelen. Met hulp uit onze vereniging zou hij zeer gebaat zijn. Zijn belangstelling „gaat uit naar alle min of meer „verhalende" liederen, zowel mondeling, schriftelijk, als in druk overgeleverd". Elke inlichting op dit gebied wordt graag ingewacht door: A. van Nimwegen, ws. „Zonrondom", Leidsekade t.o. 96, Utrecht.

L. v. T.

De orkaan van 1674
'DE DONDER-BASUYNE GODTS'

Het treffendste verhaal over de „orkaan" [1]), die 3 eeuwen geleden West-Europa teisterde en vooral ook in de stad Utrecht grote verwoestingen tot gevolg had, staat te lezen in een Statenbijbel, die o.a. aan de Utrechtse familie Smaling behoord heeft en in de gereformeerde kerk aan de Royaards van den Hamkade te pronk ligt [2]). Omdat men uit de 17e eeuwse formulering van wat er geschiedde het beste kan afleiden hoe men toen het natuurgeweld beleefde, volgt hier allereerst de volledige tekst, die werd genoteerd door de in 1622 geboren Jacob Pietersen:

1674 den 22 Julij ouden stijl [3]) op den biddach die men alle maent hiel(t) quammer tsavons ontrent tusschen seven en acht uren een donder en blicksem op met sulcken stercken windt dat bij menschen gedenck sulcken noijt geweest is hier te landt, ende dede oock sulcken groote ongemeene schade, dat sulckx hier noijt gehoort is, den Domskerck gans ingeslagen, den sint Jacobs toorn geheel off gewaijt, het dack van de kerck een groot stuck in gevallen, beijde toorns van St. Pieterskerck omgewaijt, de kerck meest ingevallen, de eene toorn vande Klaeskerck omgevallen, de Buerkerck een groot deel van dack ingeslagen met noch soo veel huysen en grooten gebouwen schaedeloos gemaeckt, seven kooren moolens ongeworpen met noch eeniege saechmoolens met soo menicht boomen uyt eert om ver geworpen soo dat Godt almachtich hier getoont heeft dat hij te vreesen is. (zie afb.)

Op het laatste aspect zal in dit artikel de nadruk vallen. Men was ervan overtuigd, en dat niet alleen toen maar ook vandaag de dag nog wel - te denken valt aan de cycloon van 1925 in Borculo en de watersnood van 1953 - dat Gods straffende hand achter het natuurgeweld stak en steekt. Nog in 1674 verscheen in Amsterdam „voor de Liefhebbers" de „Donder-Basuyne Godts, Geblasen over Hollandt en Uytert", waarin op rijm verslag gedaan werd van wat er allemaal gebeurd was [4]). De Droefheid vertelt aan de *Vreugde:*

Ick was een Bee-dagh uyt, als men in alle Kercken,
De Boet-Basuyne blies, tot weer van Sondens-Wercken,
(Herstellingh van de Staet) [5]) het Preecken was nau uyt,
Daer klonck Godts Donder-stem, met ijsselijck ▶

EXCURSIES

21 augustus: een rondvaart door de Utrechtse gracht(en), en o.a. een uitstap naar een werfkelder. Kaarten à *f* 2,50 (kinderen half geld) 's avonds bij de boot. Vertrek bij Galeries Modernes aan de Oude Gracht, 7.30 uur.

14 september: herhaling van een bezoek aan de restauraties van de Jacobi- en Klaaskerk, olv architect Th. Haakma Wagenaar. In de eerste plaats bedoeld voor hen, die 20 april teleurgesteld moesten worden. Kaarten vanaf 3 september bij De Discus, à *f* 1,50.
Voorts sept./okt.: „Belle van Zuylen", tentoonstelling Slot Zuylen.
Zie verder in het mei-nummer.

MAANDBLAD **oud-utrecht**

47e jaargang - nummer 6 - juni 1974

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18.
Contributie: Minimum: *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

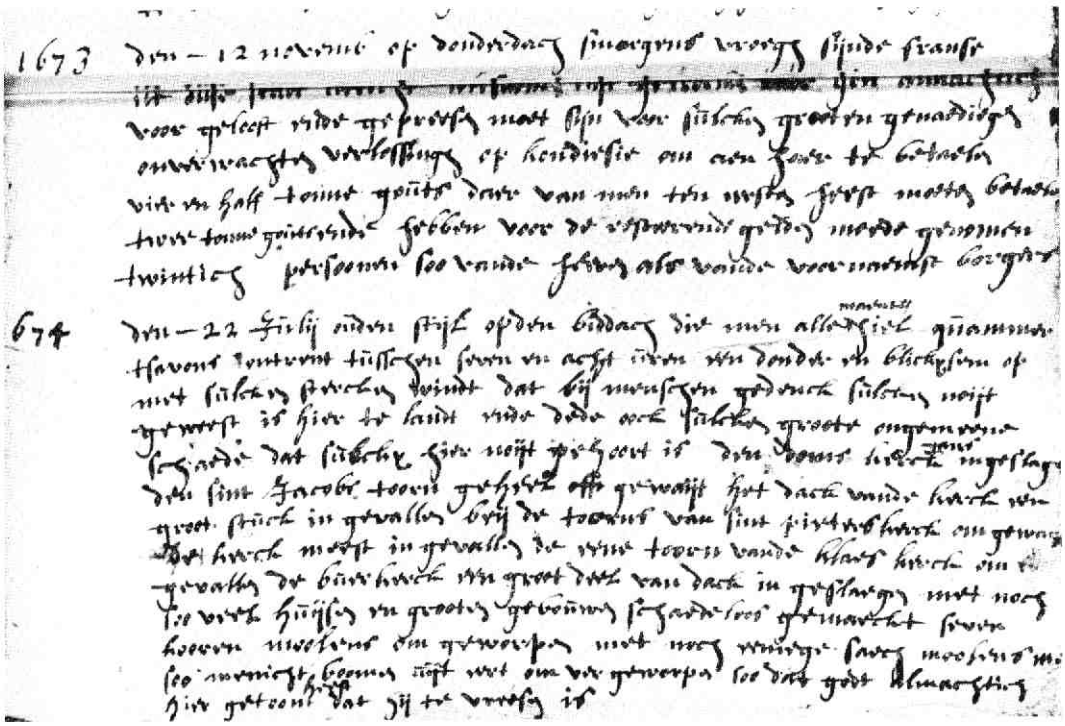
geluyt.
De Locht scheen enckel vyer, de groote
Hagelsteenen,
De schrickelijke Wint smeet hooge Meulens
heenen,
Dreef dack en Glasen in, Velt Schou en
Gevels neer,
Trock dicke Boomen uyt, smeet hondert
voeten veer.

Ick ginck doen naer het Sticht, daar lage
gantsche streeken
En Dorrepen ter neêr, die door Godts tooren
beeken
Soo hadde gepasseert, een bange teugh gedaen
Men sagh er Schuur, noch Stal, geen Huys
noch Tooren staan

Stont binnen Uyters poort, maar kende
Uytert niet;
Het was er al in Rou, vol kerremen en weene,
Veel Straten lagen woest, onbruyckbaar van
de Steene.

Veel Huysen Gevelloos, van dack en glas
ontbloot,
Veel Boomen uytgeruckt, veel Mensch en
Beesten doot.
De Kerrick van de Dom, 't vermaerde
Werelts-wonder,
Dat soo veel Eeuwen heught, dat ley oock
hallef onder.

De Iacobs-Tooren af, de andre stomp of neer,
Haar Heylighdommen woest, geschonden of
om-veer.

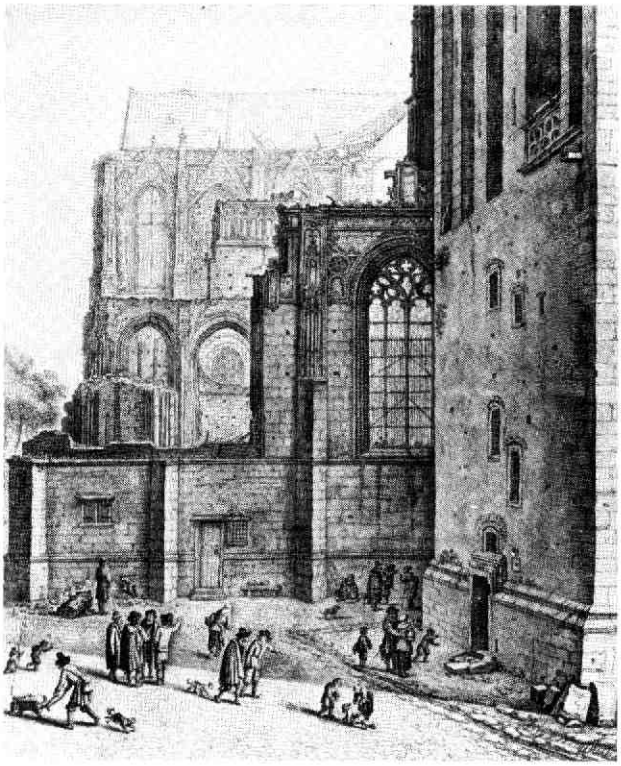
Vermelding van de stormramp in een familiebijbel.

Mijn hart van droefheydt sloot, al was ick
droefheydt selve
Ick sagh dat jammer aan, dat vroeten en
dat delve,
Dat soecken in de puyn met jammerent geluyt,
Den een die trocker Goet, den ander
menschen uyt.

Tot ick te Uytert quam, gelade met verdriet,
Mijn Hayr te berrich rees, ick storte Trane-beke,
Beweende Syons-Breuck, het Lantschap
scheen te spreke.

Waeckt op vergruysde sticht, bekeert U
Nederlant,
Eer ick van U vertreck, mijn Kandelaer verplant.

Godt kan ons haest verdoen, hij hoeft geen
France handen [6]),
Hij blaest en het verstuyft, schut Kerreken
en Landen,

De ruïne van de Domkerk gezien vanuit het (noord)westen. Een zwart-krijt-tekening uit Saftlevens „ooggetuigeverslag". (G.A. Utrecht).

Keert Huys en Hooven om, ô vreest
Iehovaas hant
Bout op der Eeuwen Rots, niet op het
Werelts sant.

Na deze lange litanie geeft de „Vreughde" in een „Victory-Basuyne" haar oordeel over de rampen die de Nederlanden en Europa troffen. Zij heeft echter geen aandacht voor het in puin gevallen Utrecht. Het gaat haar alleen maar om de politieke situatie. De Fransen, die in juni 1672 de stad waren binnengetrokken, waren immers nog maar net verdwenen, Oranje had het „velt" gehouden en zijn nieuwe regeringsreglement kunnen afkondigen, alles bijeen redenen genoeg om zich te verblijden, zo meent zij:

Hij maeyt de Lelies af [7]*), hij breydelt het gewelt*
Wij waren eerst te swack, de Vijandt aen 't
geplonder
Prins Willem went het om, en schiet er
lustigh onder

Al kraeyt de France Haen, haelt eerst een
goeye haau,
De leeuw blijft onvertsaght, hij roert zijn
Helden-klaau.

't Is seecker (seyd de Vreught) veel Helden
sijn gevallen,
Maar leven in haar Naam, men sal haar Roem
uytschallen:
Haar Ziele praalt bij Godt, die Lof klinckt
op haer Serck
Sij sturven voor het Landt, haar Vrijigheydt
en Kerck

Wij bidden Hemels Vriendt, wij buygen knie
en hart
Gunt ons U Heyl en Hulp, heelt Heelder
Hollandts smart
Stort Zeegen, Zeegen-Son, verdrijft het
Oorlooghs-doncker,
Dempt moorden, roof, en brandt, geeft
vreught, en vree geffloncker.

En op de melodie van het „Wilhelmus" volgt dan in 8 coupletten een zegezang op de prins van Oranje. Het 6e vers luidt:

Bekeert U dan van Sonde
Vernedert Nederlandt
En slaet u Vijandt wonde
Versterckt Oranjes handt:
Danckt, Godt, wiens eygen hande
U slaafse Banden slaackt,

Tot wonder aller Lande,
Van vier weer seven maackt.

De Haagse predikant *Johan van Vollenhoven* dichtte niet lang daarna aan de hand van psalm 135 : 7

— Hij doet dampen opstijgen
van de einden der aarde,
Hij maakte bliksemen bij den regen
Hij doet den wind uit zijn schatkamers uitgaan —

Over de „Verwoestinge van Bozra in Edom" [8]), zoals deze in het 34e hoofdstuk van de profetieën van Jesaja beschreven wordt. Zijn bedoeling was om in 4-regelige verzen (waarbij de melodie is aangegeven) het „Onweder en Stormwind", die Utrecht teisterden, met dit Oud-Testamentische verhaal te vergelijken, natuurlijk om er de nodige lering uit te trekken. Of hij daarin geslaagd is, wordt gaarne aan de lezer overgelaten. Hier zijn enkele van zijn 39 verzen:

Soo even heeft dien storm, den Dom daer
ne'er gedreven,
En plotseling in puyn, in gruys en stof verkeerd.

Het scheen door schrander konst kon dat
gestel niet swichten,
Soo vast, soo sterck gebouwd;
En God beveeld maer een, van dees geswinde
schichten,
Daer door de grondslagh werd te morsselen
gedouwd.

De steunsels dwars verset, en uyt haer plaets
gewrongen,
Hoe nauw aen een gehecht
En sulk een swaer gewicht, verdrayd, en soo
verdrongen
Dat kruyn, en welffsel op den drempel sijn
gelecht.

Want 't was als of de aerd wou van de Grond
verbeuren,
En door een sulffer vlam,
Met vreesselijck geluyd, de wolcken open
scheuren,
En dat de laatste uur, de Wereld over quam.

Daer door soo wonder stuck, werd in der yl
verslonden
't Geen Eeuwen scheen te staen,
Dat in een oogenblick, geen steen of steen
gevonden
Wierd van dit machtigh werck, door 't
schricklyck fel Orcaen.

Soo dat dat Hooft-cieraed leyd in sijn gruys
begraven,
't Geen schatten, rust en sweet
Bij na een Eeuw verslond, en daer soo menigh
Braven
Sijn konst, sijn sorgh, en kragt, had noestigh
aen-besteet.

Van Vollenhoven maakte met zijn verzen een grote indruk op zijn tijdgenoten. In ieder geval waren er veertien van hen - misschien op verzoek van de uitgever of van Van Vollenhoven - bereid om een soort „aanbeveling" te dichten, bestemd om vóór de „lofgedichten" te worden gedrukt. Johan Pluimer vindt de volgende woorden:

Vollenhoven, hoe heeft zich mijn geest
verwondert:
Door uwe helde-zang op uwe stichtzen Dom?
Gy maakt my waarelijk op dat muzijk schier
slom,
Nu zulken hooge toon in uwe vaerzen dondert.

Naar dat dan endelijk de droefheid was
geweeken,
Zag elk de vruchten aan van 't vreeselijk
gewelt:
Veel eeuwen arbeids in een oogenblik gevelt;
Daar over honderd jaar de weereld van zal
spreeken.

In 6 regels vervolgt J. de Wees:

Het schriklijk onweêr sloeg den grooten
Dom-Kerck needer,
Dat trof het Sticht in 't hart', doch vroome
Zielen 't meest';
Maar Vollenhovens hand, van een Godvrugten
geest'
Gedreven, die verheft 't gevallen Gods Huys
weeder;
Zijn stichtelijk Gezang verdooft het droef
misbaar,
En zijne Pen, verstrekt een nieuwe Kerk-pylaar.

en Govert Bidloo vraagt zich af:

't Alout gesticht leit neergesmeeten,
De Dom Kerck, Utrechts Pronk gebouw,
Van een gesloopt, uyt een gereeten,
Zet Utrecht over al in rouw.
Was dan na zoo veel ramp, en lyen:
Na 't schrikkelijke Krijgs-gewelt,
Uw ondergang niet te vermyen,
Maar van het noodlot vast gestelt!

In het door mij geraadpleegde exemplaar prijst - als laatste van de 14 en met eigen hand geschreven - Wilhelmus de Ridder op de volgende wijze het werk van Van Vollenhoven aan:

God is een wesen aller wesen,
Te eeren, duchten en te vresen,
Hij is een God die wonderen doet,
Waardoor den mensch verbaast staen moet.

Als hij sijn stem maar eens gaet geven
Hij doet het alles schricken, beven,
De stemme van sijn Majesteijt
Die goet verselt met heerlijckheijd.

Hij smijt daardoor den hoogen ceder
Op Libans top geplant ter neder.
Sijn stem maeckt dat de steenrots splijt,
En dat de hinde jongen smijt.

Dees stemme liet sich onlanghs hooren
Tot Utrecht; maar dat had geen ooren,
veel min een hert om te verstaen
Wat haar dees stem quam seggen aen.

Men sagh de lucht van verre broeijen,
En stracx men hoort het brullen loeijen
En donderen met groot getier,
De stormwint huijlt, het blixemvier.

Schiet nae de aerd'de donder schooten
Die rollen gints en weer, en stooten
Ter neder al wat haar ontmoet,
En smijten 't alles onder voet.

Men siet dat kercken, toorens, huijsen
Met eenen slagh tot stof vergruijsen,
De domkerck selfd dat swaer gebouw
Dat d'eeuwen als verduuren souw.

Dat boven alles uijt quam kijcken,
En als vorstinne stond te prijcken
Van alle kercken in het rond,
Dat leijt door eenen slagh te grond.

En plotselijck ter neer gesoncken,
Dat werck dat uijt een rots geklоncken,
En eeuwigh scheen te sullen staan,
Is in een ogenblick vergaen.

Soo quam die grooten Heer der Heeren,
Door dese stem aen Utrecht leeren,
Te doen recht en gerechtigheijd
Naedat hij eenen ruijmen tijd.

Getracht had door sijn boetgesanten
Sijn vrede haar in 't hart te planten
Maar Utrecht had het woort van God
Veracht, versmeten, ja bespot.

Soo was 't dan recht dat Utrecht hoorden
Een harder stem, dewijl 't de woorden
Die liefflijck waren ende soet
Veracht had met een trots gemoet.

Het onderzoek naar de gevolgen van de „storm" van 1 augustus 1674, die het schip van de Utrechtse Dom neerhaalde en ook elders in ons land, met name in Noord-Holland veel schade aanrichtte, begon in 1971 door een zg. „paleografische werkgroep" van het Utrechtse Gemeentelijk Archief. Deze werkgroep bestond het laatste jaar uit de dames: mevrouw drs. H. Borsje-Hillebrand, mevrouw C. F. M. Engelbrecht-Schmid, mejuffrouw I. van Rie te Utrecht, mejuffrouw drs. J. C. Weehuizen te De Bilt en de heren mr. H. Engelbrecht te Utrecht en J. H. M. Stokman te Bodegraven. Zonder hen en enkele van hun voorgangers zou aan het gebeuren in 1674 maar nauwelijks aandacht kunnen worden besteed en zou dit artikel wellicht nimmer op papier zijn gezet. Op de al genoemde expositie zullen de resultaten van het archiefonderzoek worden getoond, samen met het vermaarde door de 17e eeuwse kunstenaar Herman Saftleven getekende „ooggetuigeverslag". Aan deze tekeningen werd een doctoraal-scriptie gewijd door drs. A. F. E. Kipp te Utrecht. Alles zal worden samengebracht in een catalogus waarnaar hier met nadruk wordt verwezen.

Och dat nu Utrecht leerde opmercken
Op sulcken woord, op sulcke wercken
Want dees stem is een predikant
Die boete roept tot kerck en lant.

En wat sij 't land al aen komt seggen
Van Vollenhoven uijt gaet leggen
In Sijn weergadeloos gedicht
T' is waerdigh dat het in ons Sticht.

Met gouden lettren word geschreven
En oock in 't herte in gedreven
Van ider die het hoort off leest
Niet door ponçoen, maar 's Heeren geest.

Soo sal met het gedicht oock leven
Des dichters naem, die 't heeft geschreven
En sal noijt rotten noch vergaen
Soolangh het Sticht in 't Sticht sal staen.

Maar onwaerdeerbre Vollenhoven,
U dicht gaet verr'mijn loff te boven,
En daarom sal ick swijgen stil,
T' onbreeckt aen kracht, en niet aen wil.

In de vaderlandse geschiedenis is wel meer over de „orkaan" van 3 eeuwen geleden geschreven. De bedoeling van dit verhaal is - aan de hand van

enkele voor de hand liggende oorspronkelijke uitgaven - te wijzen op het oordeel van de mens over het natuurgeweld en vooral op het feit hoe men achter het „tempeest" van vroeger en achter het natuurgeweld van vandaag vaak de hand van de Schepper van hemel en aarde zag en ziet [9]).

A. Graafhuis

1) Weerkundigen beweren dat begrippen als „storm" en „orkaan" hier niet passen. Het gaat om een „koufront" dat vergezeld ging van zware windstoten, hagel, bliksem en donder.
2) De bijbel werd in 1890 door Grietje Smaling aan de Gereformeerde kerk geschonken voor de kansel van de Westerkerk. Zie Utr. Kerkblad van 16-10-1971.
3) Dat wil zeggen 1 augustus 1674 volgens onze kalender.
4) De Donder-basuyne Godts geblasen over Hollandt en Uytert op den 1. Augustus 1674, zijnde Beedach 's avondts tusschen 7 en 8 uuren .... t' Amsterdam. Gedruckt voor de Liefhebbers. 1674. (Bibl. over Utrecht nr. 789, G(emeentelijk) A(rchief) U(trecht).
5) Het gewest Utrecht was met alle mogelijke middelen buiten de „Unie" gehouden.
6) Dit wijst natuurlijk op de Franse bezetting.
7) De Franse lelie.
8) Lof-Gedichten, op de Verwoestinge van Bozra. Stichtelijck en beweeghlijck op de komst der regelmaet gebracht, en schriftmatig uytgebreyt, door Iohan van Vollenhoven. Behelsende het nederstorten van den Utrechtsen Dom-kerck. Utrecht bij Willem Clerck op de Neude (z.j.). (Vriendelijk ter inzage verstrekt door H. J. de Soeten te Utrecht.)
9) Op een aantal aspecten van het natuurgeweld van drie eeuwen geleden zal de aandacht worden gevestigd tijdens een tentoonstelling, welke vanaf 1 augustus a.s. in het Centraal Museum wordt gehouden. Dat kan o.m. omdat er op het Gemeentelijk Archief, dat bij het organiseren van tentoonstellingen met genoemd museum samenwerkt, veel onderzoek is verricht.

Reactie op "Kolen"

Op de vraag van Gibo Smilda in het februarinummer heeft mej. dr. J. Hollestelle ons de volgende inlichting verstrekt. Bij die „Zwolse of Overijsselse Koolen" moet men niet aan steenkolen denken. Het gaat hier om houtskool, dat vervaardigd werd uit turf die in de kop van Overijssel gewonnen werd. Zwolle was een bekend centrum voor dit produkt. Hiermee zijn dus de geografische namen verklaard. Goud- en zilversmeden worden in de geciteerde advertentie genoemd omdat zij houtskool in hun bedrijf gebruikten als een zacht te verwarmen ondergrond bij het smeden van voorwerpen.

Wijk bij Duurstede of een andere stad?

De in het maart-nummer gepubliceerde foto van het houten paneel, dat Wijk bij Duurstede zou voorstellen, geeft me aanleiding enig commentaar te geven.
Op de eerste plaats heb ik contact opgenomen met het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie in Den Haag, waar men bleek te beschikken over de door de Galerie Friederike Pallamar te Wenen in 1973 uitgegeven catalogus.
Op bladzijde 88 daarvan stond de navolgende omschrijving:
„Seltener holländischer Landschaftsmaler, der in Heuschen (bedoeld is Heusden), Dordrecht, Utrecht und Amsterdam gearbeitet hat.
Seine weiten Flusslandschaften, mit dünnen Farben in braunen Schattierungen gemalt, erinneren in ihrem idyllischen Reiz stark an Jan van Goyen und Aert van der Neer, unter welchen Namen noch manches von Meerhouds Gemälden geführt wird.

Werk:
RHEINBLICK AUF WIJK BEI DUURSTEDE. Holz: 27,2 x 33,7 cm. Voll bezeichnet. Eine kunsthistorisch besonders interessante Stadt-Ansicht des Meisters. Blick von den Ufern des Rheins, der hier Lek genannt wird, auf die alte Stadt mit ihrer gotischen Kriche aus dem 14. Jahrhundert, Stadttor mit Stadmauern und das alte Schloss aus dem 13.-15. Jahrhundert, in dem die Bischöfe von Utrecht residierten und Philipp von Burgund.

Provenienz:
Sammlung N. M. Friberg, Stockholm 1950. Privatbesitz in Basel, 1973.

Literatur:
A. Bredius, JAN MEERHOUD, in Thieme-Becker, Band XXIV, p. 333, Leipzig 1930."

Met interesse heb ik de afbeelding bestudeerd. Ze lijkt me een nogal vrije vertaling van wat Wijk bij Duurstede - van uit het oosten en niet vanuit het

westen - moet zijn geweest. Topografisch vrij nauwkeurige tekenaars als bijv. De Beyer en Bulthuis geven een geheel andere indruk.

Indrukken

1. Dat er links in het beeld zoveel bosschages zijn geweest, komt me niet waarschijnlijk voor. Daar bevindt zich ook vandaag nog steeds een uitgebreid polderlandschap met weinig bomen en heesters.

2. De stadswal wordt nogal merkwaardig onderbroken door een soort opgaande weg, die bij een stadspoort uitkomt. Als die poort de Leuterpoort moet voorstellen dan strijdt ook dit onderdeel met de werkelijkheid, omdat de Leuterpoort voorzover ik weet, beschikte over twee puntige torens. In 1659 kwam na afbraak van die torens de welbekende schors- of runmolen „Rijn en Lek" daarop te staan.

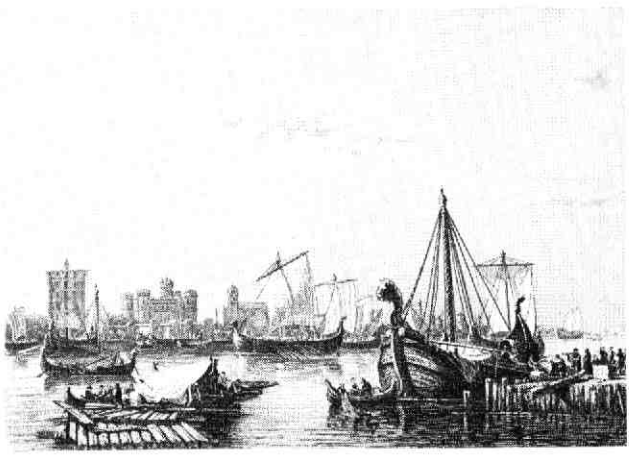
3. De op de afbeelding voorkomende standertmolen heeft nooit op de wal gestaan. Men vergelijke het beroemde schilderij van Jacob van Ruisdael, dat vanuit dezelfde richting werd geschilderd in omstreeks dezelfde tijd.

4. De torens van kasteel Duurstede lijken nogal kolossaal. Zoveel grote torens heeft het nimmer gehad. De enige ook op oudere prenten voorkomende grote toren is de nog steeds bestaande en in 1952 gerestaureerde bourgondische toren.

5. In de verte schijnt er aan de horizon boven de rivier als het ware een of andere grote stad op te rijzen. Ook dit herkenningspunt is mij in deze afbeelding van Wijk bij Duurstede vreemd, maar wellicht is dit niet eens de bedoeling van de schilder geweest.

Hoewel het paneel topografisch niet juist is, vind ik de afbeelding wel aantrekkelijk. Ze ademt een vriendelijke sfeer uit, waarin veel romantische facetten aan hun trekken komen.
Tot slot de vraag: als het paneel Wijk bij Duurstede niet zou voorstellen, welke plaats dan wel? Ik heb daarover nagedacht en getracht een vergelijking te trekken met de hierbij afgebeelde staalgravure uit ca. 1860 van J. H. Rennefeld naar een tekening van E. Koster, waarbij een fantasie van Dorestad is afgebeeld. Ook daar vind ik geen enkel Wijks herkenningspunt. Wél is het mogelijk de torens van het kasteel en die van de kerk te vergelijken met die op het paneel van Jan Meerhoud. Dan zou je zeggen, dat er enige overeenstemming is. Ik zelf heb wel eens gedacht aan de Tower of London toen ik de vier gelijkvormige robuste hoektorens zag, maar dan lijkt me de omvang van de stad toch nogal minimaal.
De lezer zal begrijpen dat het geheel niet overvloeit van duidelijkheid. Daarom zou ik zeggen, wie misschien meer licht over deze voorstellingen kan laten schijnen, laat hij zich melden. Ik ben in elk geval zeer geïnteresseerd.

J. C. J. M. Rouppe van der Voort

„Dorestad". Staalgravure uit ca. 1860 door J. H. Rennefeld naar een tekening van E. Koster.
(Eigendom van de gem. Wijk bij Duurstede; foto: G. A. Utrecht)

M 75

Onder het opschrift M 75 zullen we af en toe nieuws vermelden over de voorbereidingen voor en het verloop van het Monumentenjaar 1975. Op de ledenvergadering van 23 april jl. is immers ook onze vereniging begonnen met de bezinning op dat thema, waarvoor mevrouw Offringa in het maartnummer een inleiding had geschreven. In de eerste plaats hoort het bestuur graag sugges-

ties over een klein, financieel voor ons haalbaar project, dat in 1975 ergens in de provincie gerestaureerd zou kunnen worden.
Verder is internationaal en nationaal de mogelijkheid geopend om gemeenten, verenigingen of organisaties en personen te onderscheiden vanwege hun bijzondere inzet voor monumenten en hun omgeving. Ook hierbij willen de leden hun bestuur misschien wel helpen nadenken om tot een goed voorstel te komen. Criteria voor toekenning van een onderscheiding aan gemeenten zijn het voeren van een beleid dat aan de oude stads- of dorpskern ten goede komt door middel van planologische bescherming en zorg voor individuele monumenten, beplanting e.d. Bij personen, bedrijven enz. zal gelet worden op hun bijzondere verdiensten (organisatorische, publicistisch, financieel of anderszins) voor de verzorging van een monument of voor de rehabilitatie van een historische stads- of dorpskern.

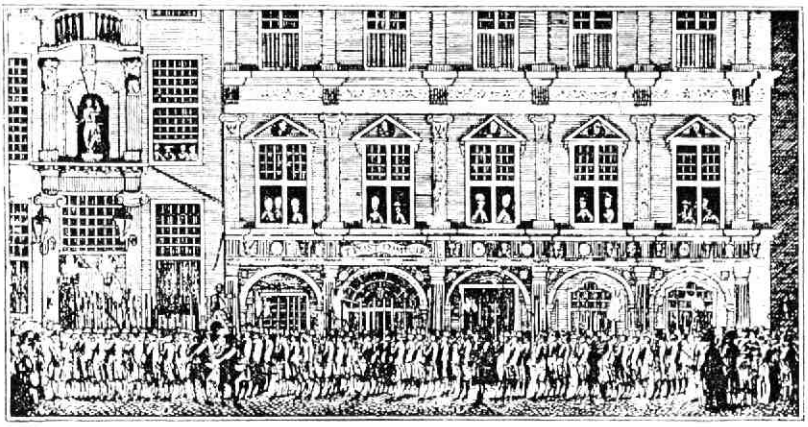
Ten slotte maken we u attent op het „Boek van de Maand" dat van 6 juni tot 6 juli tegen gereduceerde prijs verkrijgbaar is. Daar het bij het schrijven van dit bericht nog niet beschikbaar was, moet de titel duidelijk maken dat het aandacht wil wekken voor het culturele erfgoed van Nederland: „Met het oog op onderweg; een tocht in woord en beeld langs monumenten in Nederland".

Red.

UTRECHTS ONBESTORVEN VERLEDEN V

De postzegelkathedraal

Een klooster voor adellijke maagden, die willen leven naar de ideeën van de heilige Franciscus, stond eens aan de westzijde van de Neude. Dit Ceciliaklooster moet daarvóór de kasteelachtige woning geweest zijn van de welgeborene Gijsbrecht van Amstel. Daar dronk hij graat Floris V onverbreekbare trouw en vriendschap toe alvorens hij hem, met Herman van Woerden, buiten Utrecht verraderlijk vermoordde.
In 1647 werd het klooster aangekocht door de gemeente Utrecht teneinde de provinciale munt (in 1814 Rijksmunt geworden) te kunnen verplaatsen van de Muntstraat hoek Kromme Nieuwegracht naar de Neude. En in 1918 besloot het stadsbestuur de gebouwen aan de westzijde van de Neude, de zuidzijde van de Potterstraat en de Noordzijde van de Drakenburchstraat te slopen. Op de vrij gekomen ruimte zou dan een nieuw postkantoor verrijzen waarin de drie diensten, posterijen, telegrafie en telefonie, gezamenlijk konden worden ondergebracht.
Met het slopen en het metselen van de fundering waren zestien maanden gemoeid, met de bouw - naar het ontwerp van architect J. Crouwel - bijna vijf jaar. Er is dus wel even gelegenheid iets te vertellen over het postwezen in de stad Utrecht.
Het vervoer van brieven was in vroeger tijden zeer primitief geregeld, want van vaste en geregelde besteldiensten was geen sprake. De stadsbesturen maakten voor de verzending van hun correspondentie gebruik van betrouwbare personen. Hun vertrek naar een andere stad werd meestal te voren aangekondigd, waardoor ook de burgerij van de diensten van deze briefdragers (tegen betaling) gebruik kon maken. Het oude Sticht, met haar adel, hoge geestelijkheid en vele kloosters, heeft ongetwijfeld al vroeg talrijke briefdragers door haar stadspoorten zien komen en gaan.
Met de verbreiding van de lees- en schrijfkunst nam ook het verzenden van brieven door de burgerij toe, waardoor de inkomsten van de briefdragers belangrijk stegen. Dit was voor enkele steden in ons land aanleiding zelf de posterijen te gaan verzorgen. Voor de uitvoering daarvan werden dan „comptoirhouders" aangesteld.
Ook in Utrecht kwam er een stedelijke posterij tot stand. Het postkantoor werd ondergebracht in het stadhuis. Uitgezonderd de twee vroedschapsleden die het oppertoezicht hadden, bestond in 1775 het personeel uit één postmeester (jaarsalaris *f* 1000,-) twee kantoorhouders (salaris voor elk *f* 300,- 's jaars) één assistent en drie briefbestellers (jaarsalaris assistent *f* 60,-; briefbesteller *f* 312,-).
De 15e januari 1799 werden bij de wet de posterijen nationaal verklaard. Alles moest evenwel voorlopig op de oude voet blijven doorgaan tot een algemene herziening van het postwezen zou plaats hebben. De verantwoordig der ontvangen gelden moest echter geschieden ten gunste van de overheidsschatkist. Allen die meenden door deze maatregel

Gezicht op het stadhuis waarin gevestigd 't postcomptoir (1784)

aanspraak op schadevergoeding te kunnen maken konden zich hierover tot de landsregering wenden. Overeenkomstig de door de Staat te maken regeling zou dan over een schade-uitkering later worden beslist.
Voor Utrecht was de schadepost belangrijk, want de laatste tien jaar had het postkantoor ruim *f* 210.000,- opgebracht. Deze opbrengst werd door Utrecht aangewend tot verzorging der armen en de Aalmoezenierskamer zou zonder deze baten in moeilijkheden komen. Drie jaar lang duurde het voor een schaderegeling tot stand kwam; 'n regeling waartegen Utrecht bezwaar maakte. De regering bleef evenwel op haar stuk staan en ten slotte moest Utrecht met de berekende schadevergoeding akkoord gaan en werd deze gedurende 25 jaar in maandelijkse termijnen ontvangen.

Verkeer

In 1806 was het hoofdpostkantoor gevestigd aan de Kromme Nieuwegracht hoek Jansdam, want de ruimte in het stadhuis was te klein geworden. Na zo'n twintig jaar werd op verplaatsing van het kantoor aangedrongen, omdat de postdiligence met in- en uitladen in de ochtend uren op de smalle Kromme Nieuwegracht het verkeer stremde. Verhuizing naar de Drift volgde in 1829 en in 1853 naar het Janskerkhof. De openstelling voor het publiek was aldaar van 5 tot 23 uur en van 24 uur tot 2 uur. Vijf postbestellingen per dag zorgden voor een prima service aan de burgerij. Nadat vanaf 1 mei 1865 het kantoor gevestigd was aan de Rijnkade hoek Vredenburg werd het in 1867 verplaatst naar Achter de Dom.
Door al deze verhuizingen zijn een tweetal jaartallen, belangrijk voor de posterijen, ongenoemd gebleven. Op 1 september 1850 trad namelijk de postwet in werking waarbij het monopolie van briefvervoer aan de Staat kwam en Utrecht gelegenheid kreeg driemaal daags per spoor brieven te verzenden, dus voortaan was het niet meer alleen aangewezen op postwagens en stoomboten. Verder was het van 1 januari 1852 af mogelijk (na 12 april 1877 verplicht) brieven te frankeren met postzegels, vervaardigd in het muntgebouw aan de Neude.
En daar op de plek waar eens de eerste Nederlandse postzegels werden gedrukt verrees het nieuwe P.T.T.-gebouw. Bij de niet-officiële ingebruikname van dit gebouw speelde de toen 21-jarige postfanfare „Onder Ons". Dat was op 11 augustus 1924, aanstonds 'n halve eeuw geleden.

W. F. van Schaverbeke

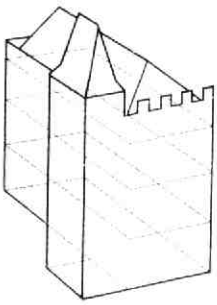
Literatuur

Geschiedenis van het postwezen in de stad Utrecht, Hoofdbestuur P.T.T., Den Haag, 1939.
P. Louwerse, Vaderlandsche geschiedenis.
A. G. Welsch, Geschiedenis van stad en provincie.

Catalogus Samuel Muller

De laatste dag waarop de tentoonstelling over Samuel Muller in het Gemeentelijk Archief te Utrecht bezichtigd kan worden, is 20 juni. Vermoedelijk verschijnt dit blad te laat om vergeetachtige belangstellenden aan hun voorgenomen bezoek te herinneren. Laten zij dan proberen om alsnog in het bezit te komen van de catalogus (prijs: *f* 5,—)! Dr. Struick en enkele van zijn medewerkers hebben hierin interessante bijdragen verzorgd over verschillende facetten van Mullers veelzijdige persoonlijkheid - Muller als archivaris, bibliothecaris, historicus en in zijn zorg voor de prentenverzameling -, die voorafgegaan worden door een beschrijving van zijn levensloop. De uitgave bevat ook een vijftiental illustraties, waaronder een kostelijke karikatuur van Muller, getekend door de kunsthistoricus Vogelsang.

L. v. T.

Restauratie Nieuwegracht 39

Niet altijd behoeft een restauratie spectaculaire architectuur-historische of archeologische vondsten op te leveren om van grote betekenis te kunnen zijn. Dat blijkt uit de in september 1973 voltooide restauratie van Nieuwegracht 39. Terecht werd dit huis het meest verwaarloosde van de gracht genoemd.
De restauratie - die in juni 1972 een aanvang nam - werd in opdracht van Het Utrechts Monumentenfonds, onder de directie van het bureau Oosting, uitgevoerd door het Bouwbedrijf Stuyvenberg en Pos B.V. Er ontstonden niet alleen drie riante woonhuizen, maar bovendien werd de gracht verrijkt met twee kleurrijke gevels. Met het in 1967, eveneens door het Monumentenfonds, gerestaureerde Nieuwegracht 37 is het beeld van foto 1 ontstaan.

Drie bouwelementen
Het complex bestaat al heel lang uit drie bouwelementen, ook al viel daar door de laatste bewoningsvorm (er woonden 17 studenten) weinig meer van te herkennen. Aan de gracht zijn twee bouwlichamen gesitueerd. Het noordelijke is een smal langgerekt huis (uitwendig 13.20 x gemiddeld 3.60 m) van 7 spantvakken diep. De voorgevel is opgetrokken in een rode baksteen (formaat 4.7 x 11 x 23), afgewisseld met banden in gele baksteen, van hetzelfde formaat en bekroond door een trapgevel beëindigd met een pilaster, waaronder een natuurstenen leeuwenkopje. In de gevel zijn op de beganegrond duidelijke restanten van een poort aanwezig. Het zuidelijke huis is breder (gemiddeld 5.50 m) en voorzien van een eenvoudige lijstgevel. Achter deze beide huizen ligt dan een 15 m diepe binnenplaats, afgesloten door het derde bouwlichaam, het achterhuis (8.40 x 6.00 m). In tekening 1 wordt de huidige situering toegelicht.

Voor de restauratie was het zuidelijke voorhuis zeer ondiep (9.50 m). Een klein plaatsje met een bouwsel, dat één kamer bevatte en afgedekt werd door een kapje sloot het voorhuis af van de binnenplaats. Op tekening nr. 2 is deze oude toestand aangegeven. Bij de restauratie werd - teneinde een bruikbare woonruimte te scheppen - het zeer onderkomen bouwsel gesloopt en het voorhuis in de diepte met 3.00 m uitgebreid. Daarmede werd voorrang gegeven aan bewoningseisen boven schilderachtigheid.
Aanvankelijk voorzag het restauratieplan in het transformeren van de lijstgevel van het zuidelijke voorhuis in een trapgevel. Bij het voortgezette onderzoek direct bij de aanvang van het werk werden evenwel noch in de voorgevel, noch inwendig sporen gevonden die een zodanige wijziging historisch verantwoord zouden hebben gemaakt. Opmerkelijk is ten slotte dat in het bovendeel van

Foto 1. Nieuwegracht 39 na de restauratie.

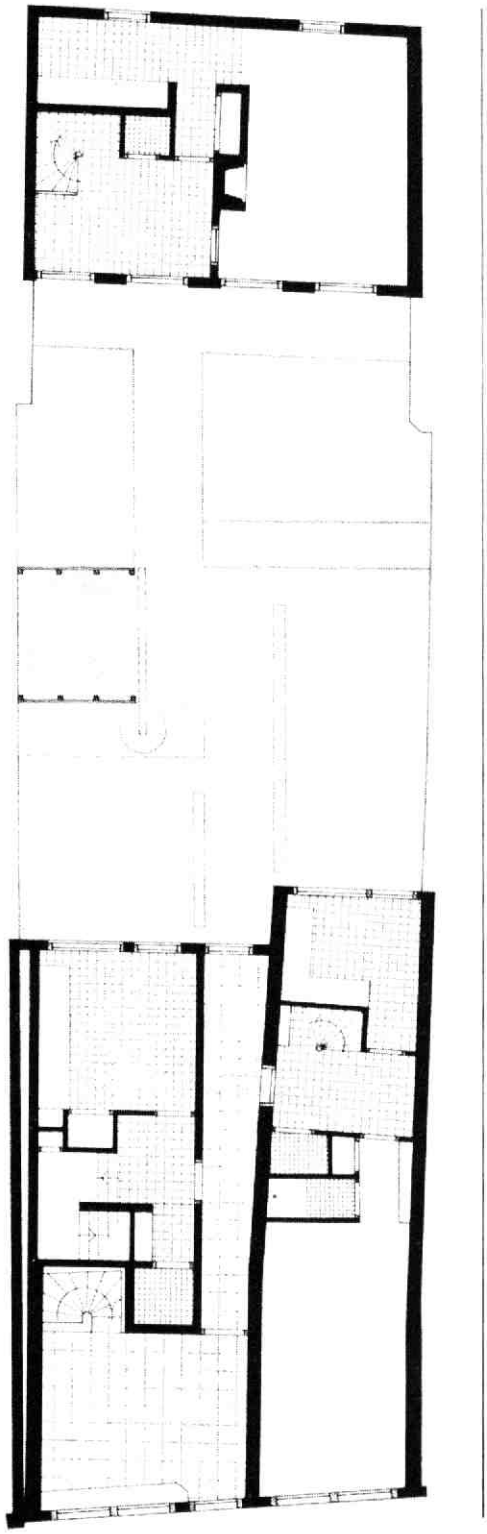
Foto 2. Toestand in 1877.

deze gevel moppen (formaat 6.5 x 15 x 29-30 cm) zijn verwerkt. Vooralsnog lijkt het 't meest voor de hand te liggen dat deze secundair zijn gebruikt.

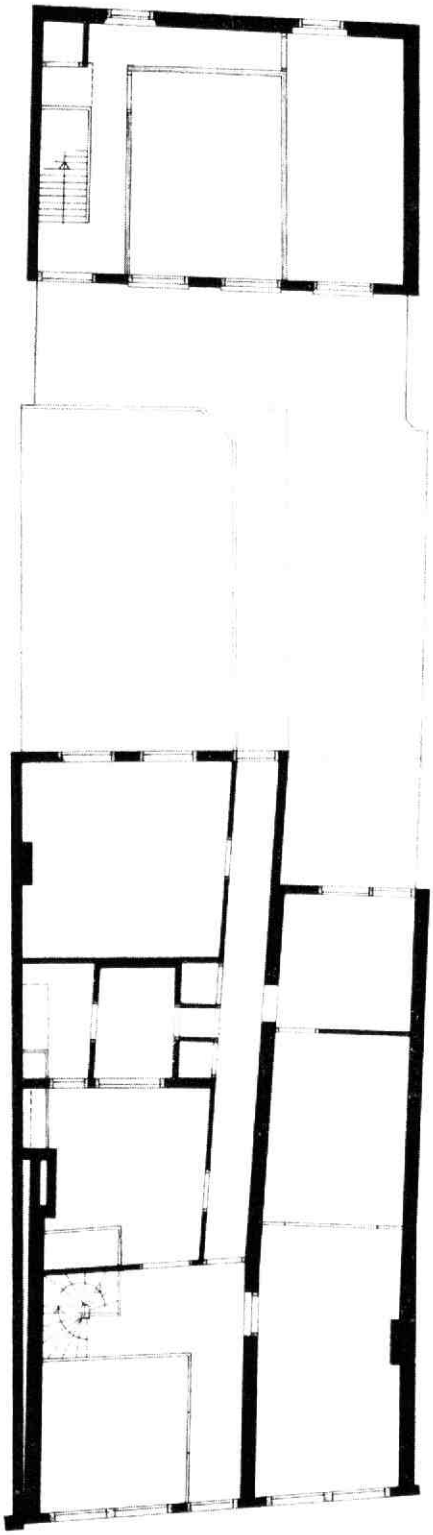
De voor(trap)gevel van het noordelijke huis heeft tijdens de restauratie twee kruisvensters gekregen. Gewoonlijk zijn van een dergelijk eenvoudig huis geen tekeningen of foto's aan de archieven te ontfutselen. In dit geval was evenwel de uit 1877 daterende foto beschikbaar, die hierbij als foto 2 is afgedrukt. Het daarop zichtbare kruisvenster leverde voldoende gegevens op om tot reconstructie te besluiten. De foto leverde bovendien de aanwijzingen voor het vervangen van de aanwezige stuclijst boven de onderpui door een houten met tandlijst.

Poortweg

In dit huis zijn tevens verdere restanten van de reeds genoemde poortweg gevonden. Foto 3 toont de bestrating die tijdens de restauratie, na het verwijderen van de beganegrondvloer, zichtbaar werd. Ook de op de foto zichtbare dichtgemetselde

Tekening 1: huidige situering.

vensteropening wijst op het bestaan van deze doorgang. Daarnaast bleken in de voorgevel - naast de gemetselde boog met drie natuurstenen blokken - ook natuurstenen schampstenen opgenomen.
Het archief levert over deze poortweg duidelijke gegevens. De naspeuringen van de heer G. J. Röhner in de verzameling akten van transporten en plechten leverden o.m. op de akte van 19 september 1690 [1]), waarbij Gerardus Josephus van Blokland aan Cornelis van Veldhuijzen verkoopt: „sekere huysinge, plaets en hof, staende ende gelegen alhier binnen Utrecht in de Romerburgerstraat ... ende daer en boven noch een stallinge daerachter met de poortweg ende camere daer boven op de Nieuwe graft uytcomende naest de

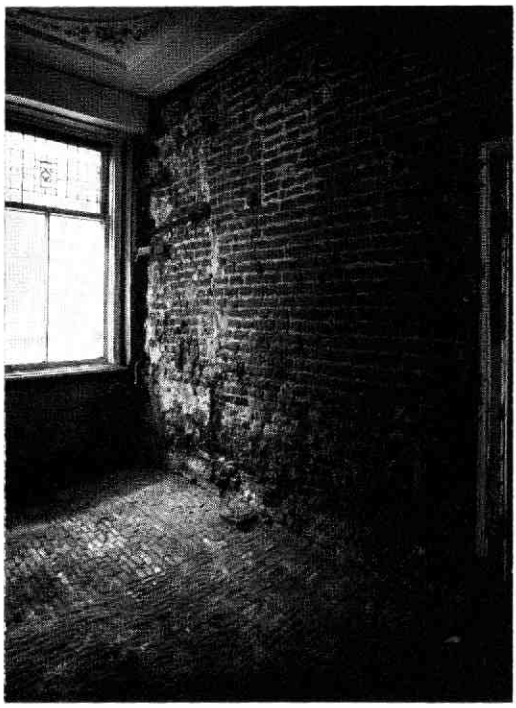

Foto 3. Bestrating die tijdens de restauratie zichtbaar werd.

huysinge van de here Vincent Stalpart van der Wiele mitsgaders noch seeckere huysinge staende aan de westsyde van de nieuwe graft omtrent de Pauwelsbrugh naest de voorschreven poortweg ...“
De oudste gevonden akte, waarin de poortweg wordt vermeld is die van 16 mei 1626 [1]) (de akten

Tekening 2.

van transporten en plechten van vóór 1626 zijn helaas nog niet geklapperd) waarbij een plecht (= hypotheek) wordt gevestigd op een „huysinge ende hoffstede staende en gelegen aen de westsijde van de Nieugraft bij Sinte Pauwelsbrugh daer Dirck van Weede noortwaerts ende die here Van Wolffsweert met zeeckere poortwech Zuytwaerts naestgelegen sijn . . ."

Wapenschild

De familie Van Weede werd eerder aangetroffen als eigenaar van de tgw. huizen Nieuwegracht 35 en 37. Het bij de restauratie van Nieuwegracht 37 in de voorgevel aangetroffen wapenschild bleek dat van de familie Van Weede te zijn [2]). De gevelarchitectuur van dit huisje vertoont een sterke verwantschap met de in de eerste helft van de 17de eeuw door de Amsterdamse bouwmeester Hendrick de Keyser gebouwde woonhuizen. Tijdens de restauratie van nr. 37 werden sporen van doorgangen gevonden in de zijmuur van nr. 35. Daaruit mag worden geconcludeerd dat dit huisje een tot dan toe nog open terrein opvulde.

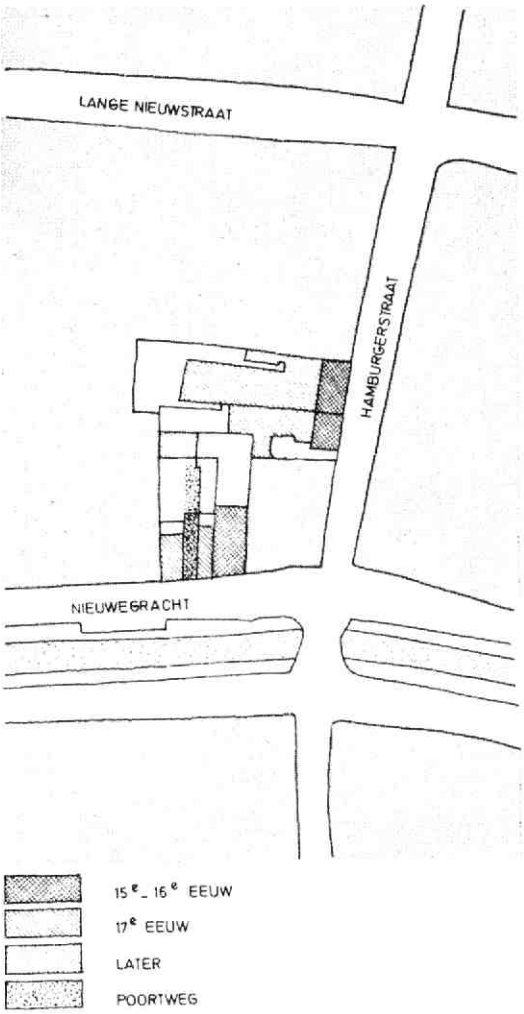
In 1699 werden beide huizen door de erven van Vincent Stalpart van der Wiele en Johanna van Weede verkocht: nr. 37 bij akte van 24 februari 1699 [1]) aan Gijsbert van Vianen en nr. 35 bij akte van 28 maart 1699 [1]) aan de Domheer Wilhelmus van der Nijpoort. Dit laatste, ook nu nog door het materiaal van de bouwmuren en de kapconstructie als 15de eeuws te herkennen grote huis, grensde volgens de omschrijving in de akte „agter" tegen „'t erff Cornelis van Velthuysen".

Geconcludeerd mag m.i. uit het voorgaande worden dat de poortweg reeds in 1626 en het huis daarboven en die ter weerszijden daarvan in 1690 in ieder geval bestonden. Indien de genoemde akte van 16 mei 1626 het tgw. nr. 37 betreft (en alles pleit daarvoor) dat valt de bouwdatum - mede gezien de bouwtrant - rond die datum te stellen. De poortweg behoorde ongetwijfeld bij het als de tgw. huizen Hamburgerstraat 23 en 25 te identificeren uit circa 1400 daterende grote huis [3]).

Achtergevel

In 1795 blijkt de poortweg (die nu ten name van pastoor Van Schendel staat) nog steeds aanwezig (akte van 15 december 1795) [1]). Voor mijn gevoel moet de poortweg toch kort daarna buiten gebruik zijn geraakt omdat de bouw van het achterhuis van nr. 39 in het eerste kwart van de 19de eeuw valt te dateren. De achtergevel van dit huis (die bij de restauratie geheel gespaard kon blijven) is echter van veel oudere datum (17de eeuw) en toont - in de aanwezigheid van vlechtingen - dat t.p. een ouder gebouw gestaan heeft. Was dat wellicht de „stallinge" waarover in de reeds genoemde akte van 19 september 1690 gesproken wordt? Of de achtergevel de oostgevel van de stalling vormde en Nieuwegracht 35 een minder diep erf had (de kadastrale situering - zie tekening nr. 3 - geeft aanleiding tot veronderstellingen) zodat de poortweg tot het grote huis aan de Hamburgerstraat toe liep is een onopgeloste, en in het kader van deze restauratie ook minder belangwekkende vraag.

W. Thoomes

Kadastrale situering.

1) Archief der stad Utrecht, II, nr. 3243.
2) Jaarverslag Stichting Het Utrechts Monumentenfonds, 1966-1967, blz. 12-13.
3) Temminck Groll, Het middeleeuwse stenen huis te Utrecht, blz. 103.

Vreemde straatnamen in De Bilt (2)

Er bestaan twee soorten straatnamen: zij die vanzelf, bij de bevolking, zijn ontstaan en later door de overheid zijn gelegaliseerd, en de bedachte, de kunstnamen. De eerste groep is in het algemeen het meest interessant. Er behoren dikwijls heel oude namen toe waarvan de oorsprong soms moeilijk of niet meer is terug te vinden. Het kan ook voorkomen dat een naam, ofschoon niet eens erg oud, zich nog maar op het nippertje laat verklaren; dat de zin ervan, die alleen in de overlevering verankerd ligt, op het punt staat voor goed de vergetelheid in te duiken en zich nog net bij de staart laat vatten. Iets van dien aard doet of deed zich vrij onlangs voor bij een straatnaam in De Bilt.
Wanneer de bus naar Bilthoven stopt bij de halte

De Herenweg

Hessenweg-Looidijk, kan men als passagier zien hoe van rechts een bescheiden zijstraatje op de Hessenweg uitkomt. Het is de Herenweg. Het straatnaambordje is pas in 1954 aangebracht, maar de straat en haar naam zijn al een honderd jaar oud. Dit is als volgt te verklaren. De huisjes aan de straat waren officieel genummerd als Hessenweg en de naam Herenweg was niet anders dan een gebruiksnaam die door de spraakmakende gemeente in het leven was geroepen. Het straatje liep na honderd meter dood en had, behalve met de Hessenweg, met geen enkele straat verbinding. Dit alles werd anders toen het uitbreidingsplan „De Akker" werd verwezenlijkt. Het hele gebied tussen Hessenweg en Soestdijkseweg kwam in exploitatie en werd met straten doorsneden. De Herenweg werd doorgetrokken en kreeg directe verbinding met andere wegen. Nu moest de straat ook een eigen naam hebben en de gemeenteraad besloot op 27 september 1954 de oude naam Herenweg te handhaven.

Vreemd

Ik had mij dikwijls afgevraagd wat de mensen mocht hebben bewogen tot een naam die in casu toch wel vreemd genoemd mag worden. Van een gelijksoortige afleiding als die van de naam Herenstraat in Utrecht, die teruggaat op de Heren van Oudmunster, kon hier geen sprake zijn. De naam Herenweg waarmee wij op oude kaarten de grote weg van Utrecht naar Arnhem wel vinden aangegeven, helpt ons evenmin. Die Herenweg is een Heerweg en onder Heerwegen werden verstaan „die wegen daar die koopman of vreemde man te wagen van die een Stad tot d'ander, of van dat een groot Dorp tot het ander vaart",[1]) een definitie waaraan ons vijf meter brede en honderd meter lange, doodlopende straatje met aan weerszijden 19e-eeuwse arbeiderswoningen bepaald niet voldeed.
Eerst na jaren hoorde ik hoe onze naam Herenweg in de wereld zou zijn gekomen. Het verhaal is afkomstig van een in het straatje geboren en getogen vrouw die enige jaren geleden op ongeveer 80-jarige leeftijd is overleden en die het op haar beurt bij overlevering van haar ouders had.
Nu ongeveer een eeuw geleden woonde aan de Herenweg een jong getrouwd echtpaar, later oom en tante van onze zegsvrouw, hij arbeider zoals alle buurtbewoners daar. De vrouw had door haar uiterlijke bekoring de aandacht getrokken van een jongeman uit een van de aanzienlijke families in de omgeving. Deze placht de vrouw geregeld thuis te bezoeken. Zijn paard bond hij dan vast aan het hekje voor het huis. Van verheimelijking was dan ook niet in het minst sprake. Ook niet tegenover de man. Integendeel, hij was het die menigmaal zijn vrouw het afgesproken bezoek moest helpen herinneren, met de woorden: „Maria, denkt Ge eraan dat den heer vanmiddag komt". (Dit „den" in de eerste naamval, door onze zegsvrouw uitdrukkelijk zo geciteerd, kan de geloofwaardigheid van haar verhaal alleen maar verhogen. Wij ontmoeten dit restant van een vroeger veel algemener gebruik wel meer in de 19e eeuw. De nog kersverse spelling De Vries en Te Winkel had zich dan ook nog niet meester gemaakt van het conservatieve platteland.) De straat was niet alleen volkomen op de hoogte, maar ging ook geheel akkoord met het geval. Had men het paard zien staan, dan constateerde men „den heer is bij Maria" en de bezoeker werd door iedere buurtbewoner vriendelijk en beleefd gegroet.[2]) Hoe lang deze omgang heeft geduurd weten we niet, maar in ieder geval zo lang dat, aldus werd ons verteld, het veelvuldig en algemeen gebruik van de aanduiding „den heer" het volk in de onmiddellijke omgeving de naam „Herenweg" in de mond heeft gegeven.
Het is natuurlijk een goed ding dat dergelijke nazweren van feodale verhoudingen zijn uitgewoekerd; dat het volk te veel gevoel van eigenwaarde heeft gekregen om zich nu nog tot zoiets te verlagen; dat de lonen dusdanig zijn gestegen dat de

vrouw van een arbeider niet meer in de verleiding komt met schande - een tot voor kort nog levend begrip - het schamele gezinsinkomen te vergroten, enz. - Wat mede verdween is een rustieke gemoedelijkheid die niet zo zwaar tilde, een stukje folklore en een fin-de-siècle-atmosfeer, waarin voor sommige 20e-eeuwers iets van vertedering hangt. Wie aan zijn verderfelijke nostalgie wil toegeven moet maar naar een novelle van Schnitzler grijpen. Misschien komt hij dan ook nog eens over de Herenweg, of daaromtrent.
Hoe het de dramatis personae verder is gegaan? Het arbeidersechtpaar is na een lang huwelijksleven in De Bilt overleden. De vriend des huizes trouwde „in zijn stand" en heeft tal van jaren een belangrijke positie in het openbare leven vervuld waarbij hij aller achting genoot. Hij stierf kinderloos tijdens de eerste wereldoorlog.

P. H. Damsté

1) Groot Utrechts Placaatboek van Johan van de Water, Deel II, pag. 302.
2) Met „heer" moet hier niet aan de ambachtsheer worden gedacht.

Het recht op wapenborden en rouwkassen in de kerken

Vóór 1795 kwamen rouw- of wapenborden en rouwkassen in bijna alle kerken voor. De eenvoudige gaven het hoofd- of stamwapen van de overledene weer als schild, doorgaans gedekt door een (fantasie)kroon, of als volledig wapen bestaande uit schild met helm, helmteken en dekkleden. Daarbij werd dan de naam en vaak ook de geboorte- en overlijdensdatum vermeld, doch niet altijd en vaak onvolledig. In uitgebreidere vorm werden op de borden de kwartierwapens met de namen afgebeeld, meestal alleen de schilden, al of niet gedekt door een kroon, van de ouders, grootouders, overgrootouders enz. van degene op wie het rouwbord betrekking had. De respectievelijk 4, 8, 16 of meer kwartieren werden op rouwborden in een andere volgorde gerangschikt dan op een kwartierstaat. Ze stonden doorgaans *boven*, dus niet naast elkaar:

heraldisch rechts 1 - 2 heraldisch links
5 - 6
3 - 4
7 - 8

Onder een rouwkas verstaat men meer in het bijzonder een „cabinet d'armes", dat evenals een rouwbord een zwart fond had, met goud afgebiesd, maar meer de vorm had van een nis die omgeven werd door een brede, diepe ornamentieke lijst. Hierbinnen werd het wapen met de kwartierwapens afgebeeld, veelal onder toevoeging van de degen met de handschoenen, de sporen, de helm enz. van de overledenen, en met diens biografische gegevens.
Over het recht om wapenborden en rouwkassen in de kerken op te hangen, is in de literatuur weinig bekend. Te noemen valt het lezenswaardig artikel van de heer A. Graafhuis in het Maandblad van 1960, getiteld „Over het ontstaan van het gebruik om wapenborden in de kerken op te hangen".[1])
De vraag naar het begin van de gewoonte om bij het begraven van (aanzienlijke [2])) personenen hun wapenbord in de kerk aan te brengen heeft Graafhuis nergens bevredigend beantwoord gevonden, waarbij hij verschillende schrijvers noemt: Schotel, Buchelius, Muller, Cornelis van Alkemade e.a.. In ieder geval kende men dit gebruik reeds ver vóór de reformatie. De oudst gevonden aanwijzing dateert van 1467 bij de uitvaart van Philips de Goede, hertog van Bourgondië, die in dat jaar te Brugge overleed. Bergner zegt in zijn „Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland" [3]) dat „Totenschilde" reeds in de 14e eeuw voorkwamen, en verder: „die Mode ist von den Ritterorden ausgegangen". Het is mogelijk dat er bij overlijden eerst wapenborden gemaakt zijn die men ter kennisgeving boven de voordeur van het sterfhuis ophing. De menselijke ijdelheid zal hierbij ook wel een woordje hebben meegesproken. Later zal men deze borden in de kerken opgehangen hebben en ze vanwege hun meer blijvend karakter steeds mooier opgesierd hebben.[4])
Het is zeker niet algemeen bekend dat er voor het aanbrengen van deze heraldische borden en kassen bepaalde voorwaarden gesteld werden. Graafhuis schrijft hierover in zijn artikel: „De opbrengst van de wapenborden werd immers in dienst van de kerkelijke armenzorg uitgegeven? En zo dacht ook het burgerlijke bestuur er over. Op 11 juli 1653 namelijk besloot de Utrechtse vroedschap dat niet alleen van yder wapenbordt 't welck in

de kerck opgehangen wordt, maer ook van degeene die voorgedragen ofte in een capelle ofte kercke nedergeset wordt . . . 24 gulden betaald moest worden ten behoeve van de armen. En even later - op 23 januari 1654 - in aansluiting op de resolutie van 11 juli 1653 ‚verstaet' dezelfde vroedschap dat mede gehouden sullen wesen ten behoeve van den armen te betalen de 24 gulden die een wapenbordt alleenlick voor haer huysinge ophangen". Er waren dus blijkbaar (ook toen nog [2]) mensen, die het wapenbord niet in de kerk brachten.[5])

Toeval

Bij een historisch onderzoek naar de geschiedenis van een dozijn vicarieën, die rond de 17e eeuw in de Wijkse Grote of St. Janskerk bestonden, trof ik bij toeval in map 555 van het Wijkse gemeentearchief stukken aan die bepalingen bevatten omtrent het aanbrengen van namen, merken en heraldische gegevens in deze kerk. Voor het aanbrengen en het onderhoud van dergelijke borden moest jaarlijks een vrij hoog recht aan de kerk worden betaald. Op 18 maart 1644 wordt hiervoor aangegeven: „Ende degene die in de kerkck een wapenbort sall comen te hangen sall voor de gerechticheyt van deselve betaelen ses gulden". Hoe groter bord, hoe meer kwartieren, des te hoger het bedrag. Hiernaar werden welstand en voornaamheid afgemeten. Een kladstaat bevat nog een aanvulling, gedateerd 8 juli 1646: „Te ontbieden alle diegene die eenige wapens, mercken ofte namen opte grafsteden hebben doen stellen ende haer af te vorderen den titul waeruut sulx is geschiet". Daaronder is nog toegevoegd: . . . „sonder daertoe gerechticht te syn ende dat met voorweten van de Kerckmeester in der tydt".

In de eerste helft van de 18e eeuw zijn deze bepalingen herhaald en is het recht verhoogd. Nadien werd over deze aangelegenheid niets meer aangetroffen.

Hieruit blijkt dus dat in de St. Janskerk te Wijk bij Duurstede niet alleen op wapenborden en rouwlassen een geldelijk recht verplicht werd gesteld, doch tevens op het aanbrengen van wapens, merken en namen op de zerken. Ook blijkt het een vrij prijzige aangelegenheid geweest te zijn, als alleen voor de eenvoudigste vorm al een recht van *f* 6,— betaald moest worden, wat neerkomt op zeker *f* 90,— in de tegenwoordige tijd. Om in aanmerking te komen voor het aanbrengen van een wapen moest men het wettig bewijs leveren en ter beoordeling voorleggen aan de kerkmeester. Dit wapenrecht (tevens „merckenrecht") was toenmaals dus wel degelijk vastgelegd, althans te Wijk bij Duurstede. De heffing is vermoedelijk ontstaan door de desolate toestand van de kerkgoederen, in het bijzonder in de 17e eeuw.

Wat dat overleggen van het wapenbewijs voor de kerkmeester betreft, dat zal niet veel te betekenen gehad hebben, doch op zijn minst zal men het praktisch gebruik, het daadwerkelijk voeren van het wapen hebben moeten aantonen. Dit kon gemakkelijk geschieden wanneer men een zegeldrukker, ring of cachet kon laten zien, zeker wanneer men dat gebruikte bij het zegelen van (officiële) stukken ter bekrachtiging, zoals dat vóór 1795 bij het bekleden van officiële functies gebruikelijk was. In de tweede helft van de 18e eeuw begon de vervalperiode van de heraldiek, die tot diep in de 19e eeuw duurde. Rond 1850 trad een opleving in dank zij het baanbrekend werk van J. B. Rietstap, vervolmaakt in zijn Handboek en zijn Armorial Général. Het duurde echter nog tot medio 1971 eer een registratie van niet-adellijke wapens van overheidswege werd ingesteld [6]), zodat deze eindelijk rechtszekerheid verkregen. Het is met recht de kroon op het voorbereidende werk van de kerkelijke instanties in vroeger eeuwen.

Reeds ten tijde van de reformatie zijn de kerken in ons land en ook daarbuiten dikwijls zwaar geschonden. Aan het einde van de 18e eeuw, na de Franse revolutie, moesten de borden en kassen verdwijnen. De families konden ze terugkopen. Stelde men er geen belang in, dan werden ze verbrand. Dit lot heeft het merendeel, spijtig genoeg voor de historie, ondergaan. Dit decreet hebben wij hier te danken aan de patriotse jurist Pieter Paulus (1754 - 1796). Ook de grafzerken met wapens moesten het toen ontgelden, evenals monumenten waarvan wapenschilden werden uitgehakt. Deed men dit op zijn manier behoorlijk, dan werden alleen de wapens weggehakt, zodat in sommige gevallen de blanco schilden met de helmtekens en verdere entourage intact gebleven zijn. De kerk van Geertruidenberg, die van Amerongen, en verschillende kerken in de noordelijke provincies behoren tot de uitzonderlijke gevallen, waar de wapenschilden ongemoeid zijn gebleven. De Utrechtse verzamelingen met gegevens van rouwborden, waaronder die van Van Buchell (Buchelius) (1565 - 1641) tot een van de belangrijkste gerekend mag worden, 21 portefeuilles met duizenden met de hand gekleurde wapens en afbeeldingen van grafzerken, berusten in de Utrechtse rijks- en gemeentearchieven en in de universiteitsbibliotheek.

Doorn, *H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp*

[1]) *Jg. 33, blz. 69-74.*
[2]) *Toevoeging van mij.*
[3]) *Leipzich, 1905, blz. 300.*
[4]) *Zie ook het genoemde artikel van Graafhuis, noot 3 en 9.*
[5]) *Aldaar, p. 74.*
[6]) *Door de Stichting tot beheer van Rijks-genealogische verzamelingen. Documentatiecentrum voor Familiekunde, ondergebracht in het Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage.*

Evenementen op het Slot Zuylen

DE ACTUALITEIT VAN BELLE VAN ZUYLEN

Belle van Zuylen komt de laatste jaren steeds meer in de actualiteit. In verschillende landen zijn studies en dissertaties over haar verschenen en enkele

Belle van Zuylen, door Quentin de la Tour (1766). Musée d'Art et d'Histoire, Genève.

van haar werken zijn in Zwitserland herdrukt. Het was sinds lang de wens van de Werkgroep 18e Eeuw, die zich met onderwerpen op ieder gebied betreffende deze eeuw bezighoudt, een Symposium te wijden aan deze op het Slot Zuylen in 1740 geboren schrijfster, van wie men zeggen mag dat ze in Nederland sterk werd verwaarloosd.
Dit jaar, op 12, 13 en 14 september, zal deze wens

EXCURSIES

14 september: 14.00 uur herhaling van een bezoek aan de restauraties van de Jacobi- en Klaaskerk, o.l.v. architect Th. Haakma Wagenaar.
Kaarten vanaf 3 september à *f* 1,50 bij De Discus. Per giro, no. 575520, met 50 ct extra voor de toezending der kaarten.
Vervoer van de Jacobi- naar de Klaaskerk is inbegrepen.
15 september-27 oktober: tentoonstelling **Belle van Zuylen** in het Slot Zuylen.
Excursie-datum in het september-nummer.
11 oktober-20 december: tentoonstelling **300 jaar Evangelische Broedergemeente** te Zeist, in het Rijksarchief te Utrecht.
Voorafgegaan door een rondleiding over de tentoonstelling in het Rijksarchief o.l.v. de heer mr. H. Leeuwenberg, per bus naar Zeist voor een bezichtiging van het gebouwencomplex van de Broedergemeente o.l.v. prof. C. L. Temminck Groll.
Excursie-datum in het volgende nummer.

MAANDBLAD **oud-utrecht**

47e jaargang - nummer 7 - augustus 1974

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18.
Contributie: Minimum: *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

eindelijk worden verwezenlijkt en zullen een 14-tal sprekers uit binnen- en buitenland aandacht besteden aan verschillende aspecten van het werk en het leven van Belle van Zuylen, die in februari 1771 trouwde met de heer Ch.-E. de Charrière en zich daarna in Colombier (Neuchâtel) vestigde.
De plannen voor het Symposium vonden onmiddellijk veel bijval, het aantal deelnemers, van verschillende landen, overtrof spoedig het aantal beschikbare plaatsen. Men mag zeggen dat deze internationale belangstelling volkomen beantwoordt aan de wens van de jonge Belle die „van het land van iedereen" wilde zijn.

Een ander evenement dat de aandacht op deze schrijfster zal vestigen, is een tentoonstelling die eveneens op het Slot Zuylen zal plaats vinden en wel van 15 september af tot 20 oktober a.s. Deze laatste datum is toevallig haar geboortedag en het is tevens 200 jaar geleden dat Belle voor het laatst in Nederland was en in Utrecht, Zuylen en Den Haag verbleef.
Deze tentoonstelling komt tot stand op initiatief van de Werkgroep 18e Eeuw en wordt verwezenlijkt in samenwerking met het Centraal Museum en het Gemeentelijk Archief Utrecht, het Letterkundig Museum, Den Haag en de Stichting Slot Zuylen. Men zou het een soort geïllustreerde biografie kunnen noemen: prenten, portretten, foto's, eerste drukken en werken over haar zullen een beeld geven van het werk en het leven van Belle van Zuylen.
Op het Symposium zullen eveneens de muzikale activiteiten van Mme de Charrière worden belicht: prof. M. Flothuis zal er aandacht aan besteden en zowel romances, als menuetten en sonates zullen ten gehore worden gebracht.

Waarom Belle van Zuylen?

Men hoort soms beweren dat aan Mme de Charrière het lot is voorbehouden het domein te blijven van de happy few. Men doet haar hiermee onrecht aan, het is zeker haar bedoeling niet geweest; wel integendeel. Door haar stijl, die vrij is van elke literaire opschik, boeit zij de lezer van vandaag nog steeds. Zij heeft haar eeuw diep aangevoeld en doorleefd, maar door haar denkbeelden is zij van alle tijden. Een mooie illustratie hiervan was de reactie van iemand die enige tijd terug zijn autoradio aanzette en voor het eerst een vertaald fragment hoorde voorlezen uit een brief van Mme de Charrière. Hij reageerde hierop als volgt: „Ik zette op een willekeurig moment mijn autoradio aan. Ik viel midden in enkele fragmenten proza, die zó spattend origineel waren en zó afweken van wat gewoonlijk aan cliché's door de luidspreker geperst wordt, dat zij mij onmiddellijk boeiden. (. . .) Fragmenten van meer dan anderhalve eeuw oud doch springlevend . . ."
Het is natuurlijk uitzonderlijk dat het werk van iemand die als Nederlandse in Nederland werd geboren en er tot haar 31ste woonde, vertaald moet worden om het voor de Nederlandse lezer toegankelijk te worden. Levend in de 18e eeuw beschouwde Belle van Zuylen het Frans als de taal die zich steeds meer over de wereld zou verspreiden, omdat het toen volgens haar de taal was waarin men zich het helderst en het eenvoudigst kon uitdrukken. Zij was echter niet méér op Frankrijk gesteld dan op andere landen, haar kritische geest heeft daar herhaaldelijk blijk van gegeven.
Voor de lezer van vandaag is het echter nog steeds moeilijk werken van Belle van Zuylen - Madame de Charrière in de originele taal, laat staan in vertaling, te bemachtigen. Van het grote aantal brieven waarover men thans beschikt is zelfs in de originele taal tot nu toe slechts een klein gedeelte verschenen. Heel het basiswerk, d.w.z. een kritische uitgave van haar werken en brieven, moet eerst in de originele taal geschieden, alvorens over te kunnen gaan tot verantwoorde vertalingen. Plannen voor een uitgave - eerst in de originele taal en daarna in vertaling - zijn al in een vergevorderd stadium en er bestaat goede hoop dat hiermee spoedig zal kunnen worden gestart.

Vóór alles een brievenschrijfster

Van haar kinderjaren af heeft Belle veel brieven geschreven, van die periode uit haar leven is helaas echter niets teruggevonden. Door publikaties van Saint-Beuve in 1839 en de antwoorden van een gouvernante van Belle, die haar op haar vijftiende jaar al complimenteerde voor haar stijl, weten we dat van het begin af haar brieven opmerkelijk waren. Haar onlangs vrijgekomen brieven aan Benjamin Constant, waarvan tot nu toe - zoals van andere correspondentie - slechts fragmenten bekend waren, behoren tot de allerbeste die de epistolaire literatuur heeft opgeleverd.
Ook voor haar romans koos Belle de briefvorm, wat in de 18e eeuw trouwens een veel voorkomende vorm was. Aan een neef schreef ze bescheiden over haar werken: „Ze zijn niet anders en niet beter dan mijn gewone brieven."

Men kan zich afvragen waarom een schrijfster van een zo uitzonderlijke kwaliteit zolang op een „revival" heeft moeten wachten. Philippe Godet, haar Zwitserse biograaf, heeft omstreeks 1900 geprobeerd *al* haar brieven uit te geven, maar er bestond toen bij het publiek nog niet voldoende belangstelling om dit plan uit te kunnen voeren. Het bleef bij een gecoupeerde uitgave van alleen haar brieven aan Constant d'Hermenches.
We kunnen slechts hopen dat de groeiende internationale belangstelling die er thans bestaat eindelijk de oude wens van Saint-Beuve en Philippe Godet in vervulling zal doen gaan.

Simone Dubois

Herrnhutters

In de herfst zal in het *Rijksarchief* een tentoonstelling gehouden worden over de *Evangelische Broedergemeente*. Aanleiding daartoe is het feit dat de inventarisering van haar archieven voltooid is, die na de grote brand van 1967 op het Zeister Broederplein voor betere bewaring naar het Rijksarchief zijn overgebracht.
Deze archieven zijn niet alleen belangrijk voor de geschiedenis van de Herrnhutters in Nederland en Suriname, maar ook voor de cultuurgeschiedenis in het algemeen. Er wordt dan ook niet volstaan met een catalogus bij de tentoonstelling. Zeventien specialisten uit Europa, de Verenigde Staten en Zuid-Afrika hebben een bundel artikelen geschreven, waarin eerst de wereldwijde ontwikkeling van deze christelijke gemeenschap beschreven wordt en daarna enkele aspecten extra behandeld worden: theologie, apostolaat en spiritualiteit, het onderwijs, muziek, bouwkunst, en de Hernhutse economie in ethiek en praktijk. De schrijvers hebben ernaar gestreefd om hun wetenschappelijk verantwoorde studies te leveren in een vorm die voor een breder publiek leesbaar is. Dat moet er dan niet tegen op zien Duits en Engels te lezen. De omvang van deze geïllustreerde bundel, „Unitas Fratrum" (= Bruder-Unität), zal ca. 350 bladzijden bedragen.

Door onze zomerpauze is er slechts kort gelegenheid om op dit belangrijke boek in te tekenen. *Tot 1 september* kunt u dat doen door *f* 25,— te storten op giro 30549 van de Algemene Bank Nederland te Zeist, t.g.v. rek. nr. 55 84 222 09 van de Evangelische Broedergemeente, onder vermelding van Unitas Fratrum. Na die datum wordt de prijs *f* 32,50.

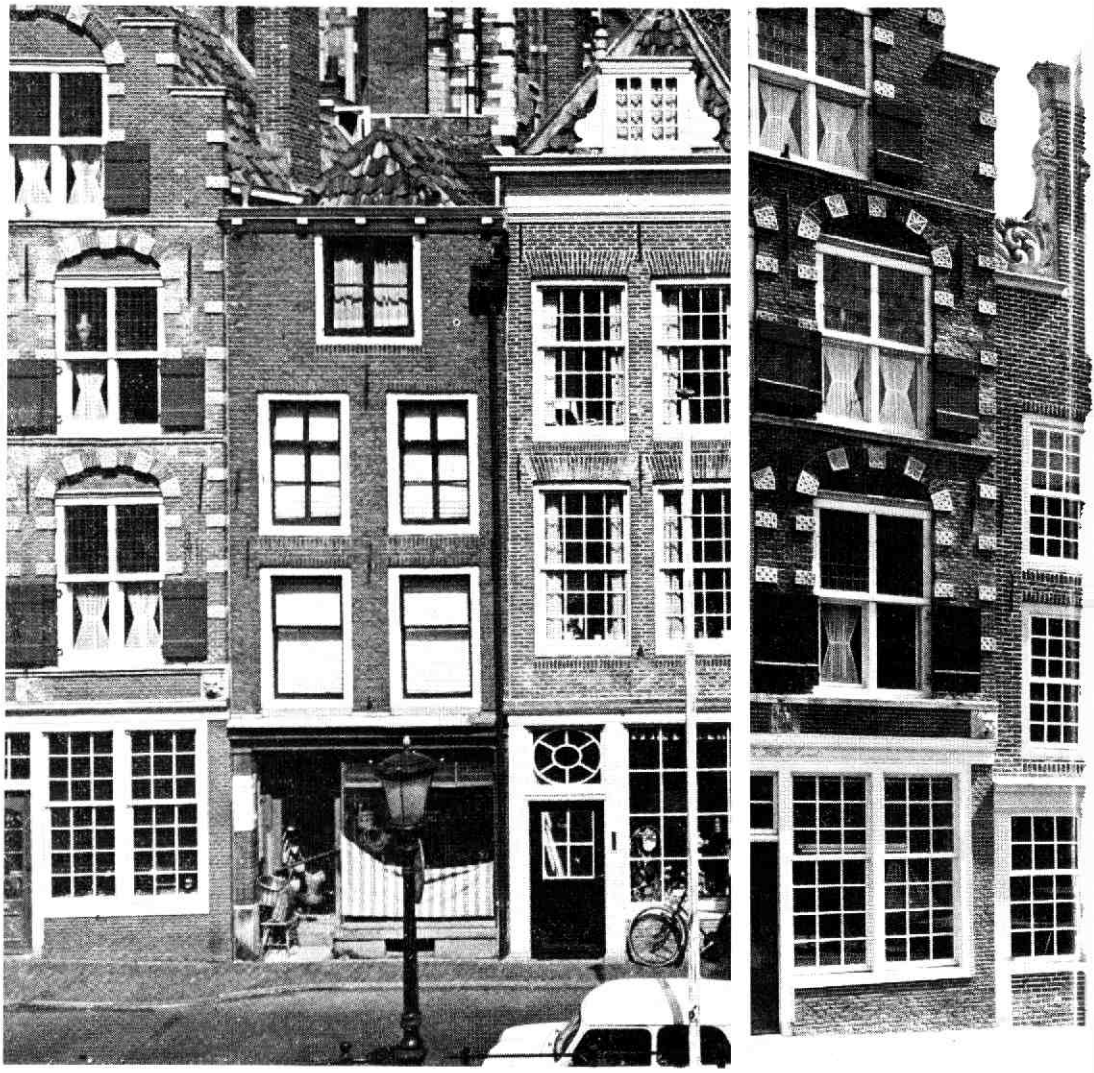
L. v. T.

De restauratie van Lichte Gaard 3 „'t Craentgen"

Aan de prachtige gevelwand van de Lichte Gaard te Utrecht is weer een pand in de oude staat hersteld. Alleen bij het hoekpand, nr. 1, laat de restauratie nog op zich wachten.
Dr. R. de Raad, eigenaar van nr. 3, besloot na overleg met de dienst Monumenten van de Gemeente zijn huis te laten restaureren, te meer daar bekend was, dat juist dit pand voordat de halsgevel verwijderd werd een waardevol geheel vormde met de naastliggende panden.
Bij het ontwerpen van de restauratie van het pand en vooral ook van de top gaven de tekeningen van Jan de Beyer „Gezicht op de Domtoren uit het westen met een gedeelte van de Vismarkt en Maartensbrug, 1746" belangrijke informatie. Met medewerking van de dienst Monumenten en met een indrukwekkend aantal foto's van Amsterdamse geveltoppen kwamen de ontwerptekeningen gereed, die voor de top geheel op ware grootte. (Geen van de panden was zo smal als het onze en Jan de Beyer had de gevel een meter te breed getekend.)
Beeldhouwer Geerlings uit Rotterdam, die ook veel werk voor de Laurenskerk maakte, voerde de top uit.
In overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd hiervoor de Franse kalksteensoort Anstrude uitgekozen, die fijn van korrel is en zeer weervast. Wat kleur betreft komt die het dichtst bij de oorspronkelijk toegepaste zandsteen, die immers niet meer gebruikt mag worden.
Op bijgaande tekening is weergegeven hoe de bouwgeschiedenis vermoedelijk is geweest.

a. Het begon met een pand bestaande uit begane grond en zolder, dat zonder eigen muren tussen de panden 2 en 4 gebouwd werd, maar met een gewelfde werfkelder die uitkomt op de Oudegracht. In de zijgevel met nr. 4 vonden we een oud geheel scheef gezakt kozijn (k). Pand nr. 4 is ouder dan nr. 3. In de achtergevel van pand a. werd op de zolder een oud eiken bolkozijn met links een luikje en rechts glas in lood-sponningen, de binnenzijde afgeschuind met kapellen, gevonden (b.k.). Het pandje a. was voorzien van eiken gebint. Een muurstijl (m.s.) hiervan bevindt zich nog achter het pleisterwerk links achter de spiltrap. De moppen van het metselwerk van de belendende percelen wijzen op een middeleeuws ontstaan.

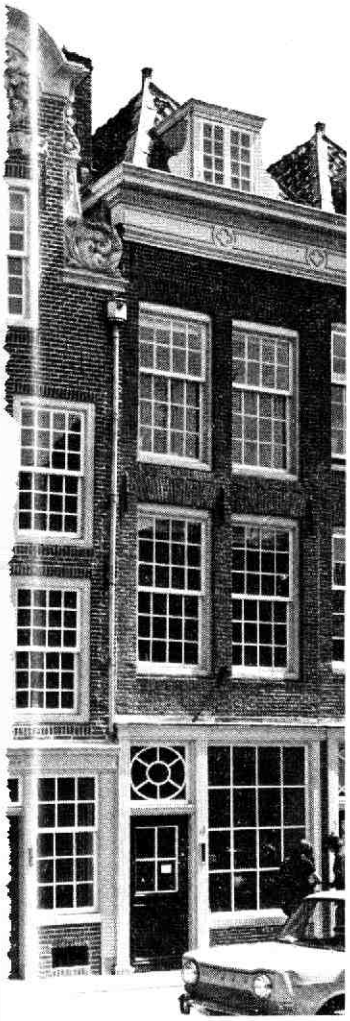
b. In een volgende fase is het achterhuis er bij ▶

gebouwd, dat hogere verdiepingen heeft. Dat het vloerpeil veel lager geweest is liet een doorgang (d) zien in de achtergevel, welke nu nog maar 1 m boven de vloer uitkomt.

c. Later is het voorhuis ook verhoogd, twee bouwlagen kwamen nog boven de begane grond, met weer een zolder. Misschien is dit in 1731 gebeurd, toen de halsgevel geplaatst werd.

Nu, bij de restauratie, is het bolkozijn (b.k.) in de achter-zijgevel geplaatst, weer met een luikje en glas in lood, zodat het zijn oude functie opnieuw vervult.
Bij het herstellen van de kap zijn op de muurplaten de rondhouten sparren weer aangebracht, die met de ruiter en de gordingen een hecht verband vormen; het dakbeschot en isolatie zijn toegevoegd. De balklagen zijn waar mogelijk gebleven met hun gave consoles, waar nodig zijn ze aanvuld, evenals de vloeren. Tijdens het schoonmaken van het plafond op de begane grond in het achterhuis bleek dat dit een zeer interessant patroon had: schilderwerk uit de 17e eeuw, echte volkskunst, prachtig van kleur, dat wel sterk beschadigd was, maar gaaf hersteld kon worden. De oude stookplaats is in het plafond nog te herkennen. Met flakkerend kaarslicht moet het in „'t Craentgen", zoals dit pand genoemd werd, goed toeven geweest zijn.

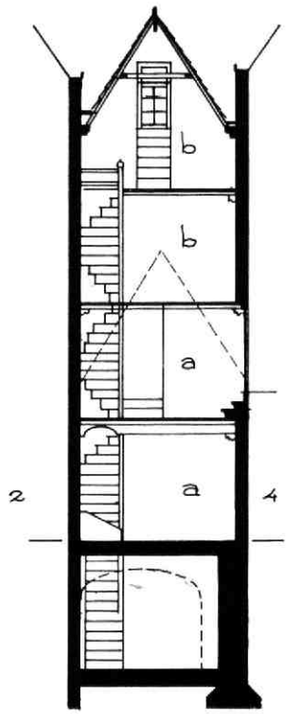
Op de puibalk boven de ingang is de naam weer aangebracht, maar ook in de topgevel is de tapkraan van bier- of wijnvat gebeeldhouwd. De onderpui kon helaas niet meer met de luifel uitgevoerd worden, zoals deze voorkomt op de tekeningen en etsen van Jan de Beyer, in verband met het verkeer.
Bij een bezoek aan het pand zult u zich af en toe moeten bukken. De verdiepinghoogte is zeer gering, wat de sfeer wel ten goede komt.

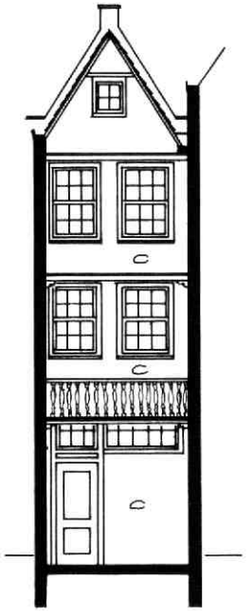
Het werk is uitgevoerd door het aannemersbedrijf Stuyvenberg en Pos. Het pand bevat nu behalve het woonhuis ook een antiekwinkel, wat bij de sfeer en gezelligheid van dit deel van de stad goed aansluit. Op 15 juni heeft de opening plaats gevonden.

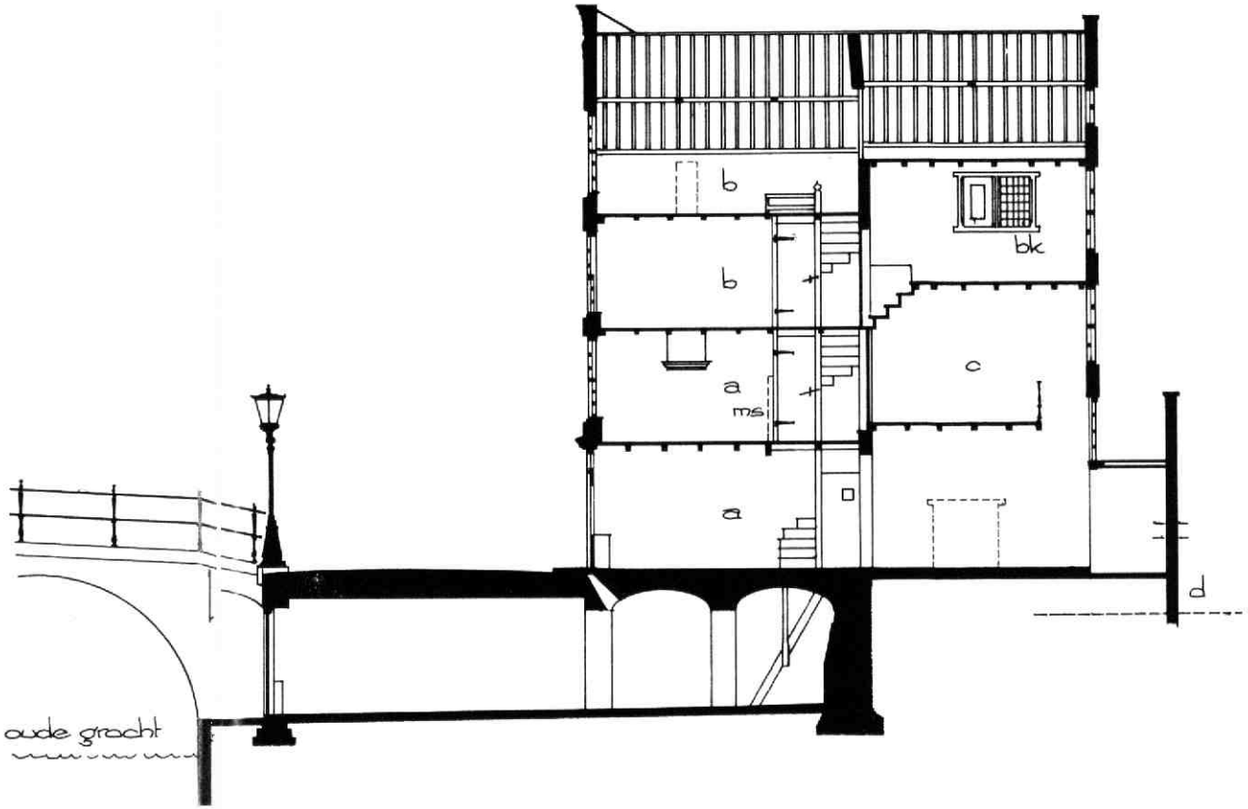
J. C. Meulenbelt, Architect B.N.A.

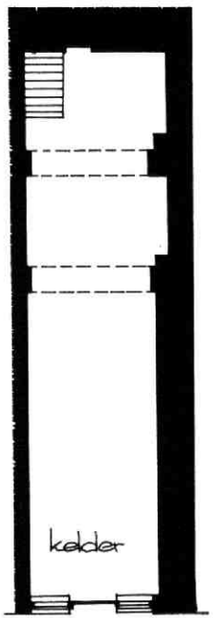
Op de foto's:
Lichtegaard 3: voor en na de recente restauratie en een fragment van de tekening van J. de Beyer die model stond voor de restauratie.

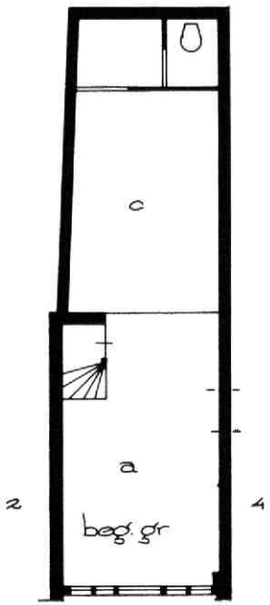
De tekeningen van de vermoedelijke bouwgeschiedenis van het pand Lichte Gaard 3 zijn, om technische redenen, aan het einde van het artikel terechtgekomen. De lezer vindt ze op de pagina's 62 en 63.

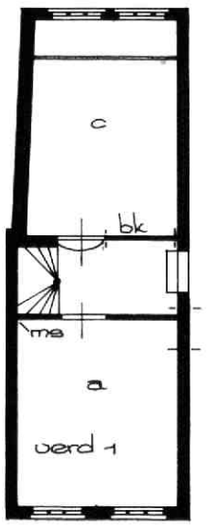

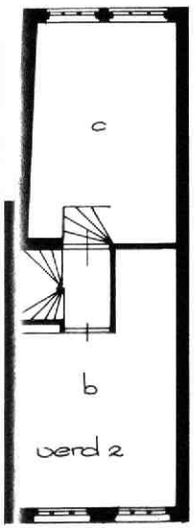

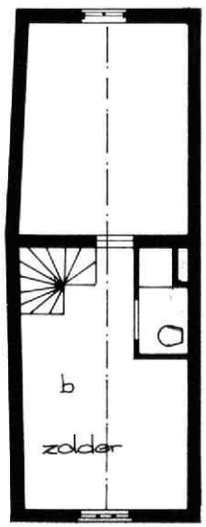

De vermoedelijke bouwgeschiedenis van het pand Lichte Gaard 3 „'t Craentgen".

Flirtation

Als de vakanties hun einde n deren dan is het alsof iets onbepaalds neerdaalt ook over onze stad; een soort loomheid en 'n verlangen om het lekker lui zijn en niets doen voort te zetten. Helaas, zodra basisscholen de jeugd weer oproepen om het leven van hun onderwijzers zo veel mogelijk te vergalien moet ook de publicist zijn taak hervatten. Al peinzend over het te schrijven onderwerp dwalen zijn gedachten af. Nog nagenietend over het geflirt aan 't strand verscheen verder terug in de tijd ook nog dat leuke vriendinnetje van de zangschool in de Brigittenstraat. De zangschool „Bel Canto" van Catharina van Rennes, de zeer bekende, in 1940 overleden, Utrechtse zangkunstenares, zanglerares en componiste.
Op verzoek van onze toenmalige burgemeester Fockema Andreae componeerde Catharina van Rennes in 1929 het Stedelied van Utrecht; een lied dat het volkslied van Utrechts burgerij moest worden, maar dat bij de bevolking niet aansloeg en daardoor in de vergetelheid wegzonk. Over honderd jaar zal aan dit lied wellicht weer eens aandacht worden geschonken, zoals hieronder gebeurt met het Stedelied van Utrecht in 1855 geschreven door Helvetius van den Bergh.
Met de weergave van een drietal coupletten van de 29 uit dit bijna honderdtwintig jaar oude lied wordt de flirtation met twee stedeliederen besloten.

Gedoog dat U mijn zang omvat,
O grijze Stad
Die frissche jeugd blijft toonen.
Met regt zijt Ge op Uw schoonheid prat,
En wordt het voorregt hoog geschat
Van op Uw grond te wonen.

De singels, die U, zes in tal,
Met gracht en al,
Zoo pittoresk omringen,
Behoefden slecht een waterval,
Om met een Duitsch romantisch dal
N ar de eerekroon te dingen.

Ziezoo, daar ligt mijn rijmlaarstaf:
Mijn lied is af.
Vindt gij 't, geleerde heeren,
Wat al te kreupel, saai of laf?
Die kwaad gedaan heeft, moog' tot straf
Het driemaal declameren.

De Dom in puin

Op allerlei manieren is al aandacht besteed aan de avond van 1 augustus 1674, die vooral voor de stad Utrecht zo rampzalig is verlopen. Mocht dit in vakantiebesognes zijn ondergegaan, dan herinner ik hier even aan de tentoonstelling in het *Centraal Museum*, die nog tot *22 september* bezichtigd kan worden. Pamfletten en ooggetuigeverslagen, schilderijen, prenten en tekeningen (Saftlevens reportage van de bouwvallen!), bewaarde bouwfragmenten en maquettes brengen de situatie vóór de ramp en de aangerichte schade in beeld. In de ruim geïllustreerde catalogus lichten artikelen de historische, klimatologische en kunsthistorische aspecten van de ramp toe. Vier dinsdagavondlezingen, te beginnen op 27 augustus, zullen enkele thema's nog verder uitwerken: de stad in 1674, Saftlevens tekeningen, meteorologische verklaring van de ramp, verwoestingen veroorzaakt door constructiefouten in de Domkerk.
Ik ontleen deze gegevens aan voorinformatie van het Centraal Museum, zoals het ons die voortaan eigener beweging zal verstrekken.

Ter herinnering aan de kleine expositie in de Domkerk verwijs ik naar het meinummer, en naar het aprilnummer voor de restauratiebulletins.

L.v.T.

Schuiframen

Over schuiframen, hier ook wel Engelse schuiframen - en, hoe aardig, in Engeland weer dutchwindows genoemd, vond ik in het boekje „Utrecht" door J. D. C. van Dokkum (1918), uit de serie „Ons Mooie Nederland", op blz. 140, betreffende Huize ter Meer te Maarssen, het volgende: „De heer Van Lockhorst" die in de 18e eeuw den nieuwen bouw tot stand bracht, ging er prat op, dat zijn huis het eerste in Nederland was, dat schuiframen had. Dat was een noviteit, welke in die dagen weinig minder opzien baarde dan een tiental jaren geleden de uitvinding van de vliegmachine en de Marconigraaf . . ."

In het boekje over Het Slot van Zeist, door mevrouw Aleid W. van de Bunt, uit 1969, staat op blz. 10: „Maar dan is toch het hoofdgebouw aan de beurt, dat gaat prijken met een absolute nieuwigheid. Jacob Roman (de bouwmeester) brengt hier voor de eerste keer in de Nederlandse bouwgeschiedenis „schuiframen" aan".
Blijft voor mij de vraag of het nu Huize ter Meer of Het Slot van Zeist was, dat als eerste in Nederland schuiframen bezat.
Wie kan daarop het antwoord geven?

Groenekan *A. J. A. M. Lisman*

DE BEELDENLAAN OP OUD-AMELISWEERD

Ze hebben niets van de mysterieuze beeldengroepen in een doolhoftuin te Bomarzo bij Viterbo, waarvan Hella Haasse zin en herkomst heeft getracht te benaderen (De tuinen van Bomarzo, 1968). Het zijn zes forse, reële beelden, rechts en links geplaatst langs een gedeelte van de laan die het huis Oud-Amelisweerd regelrecht verbindt met de Weg naar Rhijnauwen.

Een trouw bewandelaar van het in 1953 opengestelde „Bos van Oud-Amelisweerd" - bezit van de gemeente Utrecht al ligt het op grondgebied van Bunnik -, die ze in alle jaargetijden en bij iedere weersgesteldheid heeft geobserveerd en er steeds meer vertrouwd mee is geworden, ging zich natuurlijk op den duur afvragen wat dat voor beelden zijn, wie ze gemaakt heeft, hoe ze daar terecht zijn gekomen.

Laten we eerst eens zien wat de beelden voorstellen.

Vier ervan zijn verbeeldingen, symbolen van de jaargetijden:

1. *Flora* (Lente): een jonge vrouw met opzij gewend hoofd. Van de linker tegen de borst geheven hand hangt een guirlande van rozen neer; de rechterhand houdt een festoen van bloemen vast. Om de rechterbovenarm bevindt zich een band, waardoor de slip van een kleed getrokken is, dat achter haar om naar de grond valt.
2. *Ceres*. (Zomer): een wat rijpere vrouwenfiguur, waarvan de rechterhand een guirlande van korenaren laat afhangen. Achter haar, tot halver hoogte en op de voorgrond korenschoven. De linkerhand rust op een boven die schoven geplaatste meloen of pompoen.
3. *Bacchus* (Herfst): een zware mannenfiguur met druiventrossen om hoofd en middel, houdt in de linkerhand vruchten. Ook op een naast hem staande boomstam bevindt zich een vruchtenfestoen. ▶

EXCURSIES

5 oktober: Bezoek aan de tentoonstelling Belle van Zuylen in het Slot Zuylen, met rondleiding.
14 uur: vertrek per bus vanaf de Kruisstraat; 16 uur vertrek uit Zuylen terug naar Utrecht.
Kaarten *vanaf dinsdag 24 september* verkrijgbaar bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht à *f* 5,—. Per giro, no. 575520, met 50 ct. extra voor de toezending der kaarten.
De Discus is *'s maandags gesloten tot 13.30 uur.*
9 november: Tentoonstelling Driehonderd jaar Evangelische Broedergemeente.
13.30 u.: Rondleiding in het Rijksarchief, A. Numankade 31, Utrecht, door mr. H. Leeuwenberg, onder wiens leiding de tentoonstelling tot stand kwam.
Vandaar per bus naar Zeist voor een bezichtiging van het gebouwencomplex van de Broedergemeente o.l.v. prof. C. L. Temminck Groll. 17 uur vertrek per bus uit Zeist naar Utrecht.
Kaarten *vanaf dinsdag 29 oktober* à *f* 5,—, verkrijgbaar op bovenvermelde wijze. Bij eigen vervoer is de prijs *f* 3,50.

47e jaargang - nummer 8 - september 1974

MAANDBLAD **oud-utrecht**

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18.
Contributie: Minimum: *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

4. *Hiems* (Winter): een oude, zwaar bebaarde man. Om het lichaam is een van de rechterschouder afhangend kleed gedrapeerd. Rechts van hem bevindt zich een kleine pot waaruit een vlam opstijgt. De linkerhand houdt hij, om haar te verwarmen, boven de vlam.

Italiaanse afkomst

Een dergelijke, aan de klassieke oudheid ontleende groep figuren is sedert de Renaissance een geliefd motief bij park- of stadsversiering. Dat in Florence de vier jaargetijden in barokke verbeelding, twee aan twee, op de Ponte a santa Trinita over de Arno staan, wordt hier slechts als één voorbeeld uit vele vermeld. Ook daar is l'Estate - de zomer - met een korenschoof en l'Automno - de herfst - met druiventrossen geornamenteerd. Italië is van nature het land van de openluchtbeelden.
Ook de Amelisweerdse beelden zijn van Italiaanse afkomst. De maker heeft drie van de vier op het voetstuk gesigneerd:
1. Angelus Marinallio (met de toevoeging SP = sculpsit(?));
2. Vicentinus . Hace (?), met onvoltooid (?) jaartal MDCC;
4. Angeli Marinallio.
De beeldhouwer Angelo Marinali (geb. 29 mei 1654 te Bassano, overleden te Vicenza(?) in 1720(?)), werkte alleen of ook met twee broers te Venetië, Verona en Vicenza. Vandaar tekenden ze werk uit hun atelier ook wel met Vicentino of iets dergelijks.
Voor zover na te gaan zijn de meer dan levensgrote beelden van zeer goede kunststeen, een soort afgietsel als men wil, een techniek die ook in de 18e eeuw al bekend was.

Behalve deze vier staan nog twee andere figuren aan de laan op Amelisweerd, wat kleiner van formaat, van andere hand blijkbaar, wat onpersoonlijker van expressie. Naar de attributen te oordelen, stellen ze waarschijnlijk voor:
5. *Apollo:* een jonge man met een pijlenkoker op de rug en een naast hem staande cither.
6. *Hercules(?)* of *Jason(?):* een tamelijk jeugdige man, die in de opgeheven rechterhand een beker(?) vasthoudt; zijn elleboog steunt op een afgeknotte stam, waarvan een dierenvel afhangt, waarin de kop van een dier nog zichtbaar is (gulden vlies(?)). Om het middel een gordel van wingerdblad. De linkerhand houdt tegen de dij een bosje eikeblad met eikels vast. Dit beeld staat op een sierlijke rococo-sokkel, terwijl de andere vijf beelden door onversierde vierkante voetstukken gedragen worden.

Deze zes beelden hebben lange tijd gestaan in het park van het kasteel Beverweerd, onder Werkhoven. Hoe en wanneer zij daar kwamen schijnt niet meer bekend te zijn, al komt de gedachte op aan het midden van de 19e eeuw, toen H. J. C. J. baron van Heeckeren het huis door architect C. Kramm al te hartgrondig deed verbouwen.
In de loop van zeven eeuwen was Beverweerd nooit anders dan door huwelijken of vererving in handen van nieuwe eigenaars overgegaan. Tot in 1958 mevrouw L. gravin von Castell zu Castell, geb. van Rechteren Limpurg kasteel en park, zonder de bijbehorende landerijen, verkocht aan het „Religieus Genootschap der Vrienden (Quakers)", dat te voren te Ommen (Vilsteren) een lagere school met internaat in stand hield. Als „Internationale school Beverweerd", sedert september 1959 onder bestuur van de Stichting voor Quakerscholen in het kasteel voortgezet en uitgebreid, werd zij in 1972, toen de dagelijkse leiding in handen van niet-leden van het Genootschap was overgegaan, omgedoopt in „Stichting Internationale Scholen Beverweerd/Vilsteren".

Vreemde geschiedenis

Zijn de beelden in 1958 mee van eigenaar veranderd? Het is een vreemde geschiedenis. Het Genootschap verkeerde in de stellige overtuiging dat de beelden in de verkoop begrepen zouden zijn. Maar op de morgen dat de overdracht van het kasteel zou plaats hebben, liet mevrouw Castell (zoals zij door haar pachters genoemd werd) de beelden, zonder enige kennisgeving, wegvoeren. Eigenzinnig was deze dame, die ook het wapenschild in de gevel van het kasteel deed weghakken, wel.
Het Genootschap, in die tijd druk bezig met de inrichting van het complex tot opleidings-internaat, heeft zich na vergeefse protesten tenslotte bij de situatie neergelegd, waaraan de oude huiver van de Quakers voor rechtsgedingen mede debet zal zijn geweest.
Mevrouw Castell heeft daarna de beelden in eeuwigdurend bruikleen aan de gemeente Utrecht afgestaan. En deze achtte een laan op Oud-Amelisweerd die, merkwaardigerwijze de naam Beeldenlaan droeg maar geen beelden had, de aangewezen plaats om de schenking onder dak te brengen, onder het bladerdak van de langs die laan oprijzende bomen, wel te verstaan. Het is wonderlijk, hoe goed ze, over en weer verspringend geplaatst, het daar doen. Ze zijn opnieuw een sieraad van een landgoed, waar ieder ze kan gaan bewonderen.

Of zou men, om zich ergernis te besparen, maar liever niet gaan kijken?
Na een tiental jaren van ongestoord staan, zijn ook deze beelden object geworden van de heden-

daagse destructie-zucht, die zich overal, ook in Utrecht, doet gelden.
Een kleine kroniek van de vernielingen binnen één jaar:
Eind maart 1973: de hand die de oude man boven het vuurtje houdt, afgeslagen. (Eerder was al een brok van de korenschoofpartij van Ceres afgehakt).

De Winter aan de Beeldenlaan op Oud-Amelisweerd.

Tussen 19 en 22 april 1973: vijf van de zes beelden werden met een gemene rode verf besmeurd, het ergst Hercules, over wie wel een halve emmer uitgegoten leek; de rest werd over de andere beelden verdeeld. Na enige tijd is de verf, zo goed of slecht het ging, door een van de gemeentediensten verwijderd.
23 januari 1974: Apollo achterover van zijn voetstuk gegooid aangetroffen. Eind februari was hij weer overeind gezet. Tegelijk bleek Hercules' knieschijf (vermoedelijk al een vroegere restauratie) afgeslagen te zijn. De dader of een vinder legde de knieschijf naast het beeld op het voetstuk.
4 maart 1974: de knieschijf is verdwenen, hetzij weggenomen of in veiligheid gebracht. Van Apollo is de boven zijn koker uitkomende pijlenbundel afgeslagen, evenals een hoek van het voetstuk.

Al deze vernielingen moeten in combinatie en met expresselijk meegebracht materiaal hebben plaats gehad. Een af en toe rondfietsende plantsoenwachter en het sporadisch ritje van een politieauto kunnen blijkbaar dergelijke kwaadwilligheden niet voorkomen.

J. W. C. van Campen

Naschrift van de redactie

De afdeling gebouwen en monumenten van de Dienst van Openbare Werken heeft begin dit jaar een rapport opgesteld over de schade die deze beelden door vandalen en weersinvloeden te lijden hebben. Hierin zijn voorstellen gedaan voor betere conservering en opstelling in een meer beschermde omgeving. Als het gemeentebestuur hiertoe besluit, zullen de beelden dus binnen hopelijk afzienbare tijd een gunstiger lot krijgen.

Tijdschrift over kastelen

België kent een tijdschrift dat onder de schone titel „De woonstede door de eeuwen heen" vier keer per jaar beschrijvingen publiceert over kastelen en andere historische woonhuizen in de stad en op de buiten. Met ingang van het lopende jaar geeft de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België dit blad nu uit samen met de Nederlandse Kastelenstichting; de redactie is daartoe met een paar Nederlanders uitgebreid. Men kan zich voor *f* 22,— op dit tijdschrift abonneren bij de Nederlandse Kastelenstichting, Van Ostadelaan 23, Muiderberg (N.H.). Ik heb inmiddels twee nummers ervan gezien. De halve inhoud van het maartnummer was gewijd aan kasteel Het Nijenhuis en de daarin bewaarde kunstschatten, bekend als de verzameling van de Stichting Hannema-De Stuers Fundatie. Uiteraard is het D. Hannema zelf die twee artikelen hierover heeft verzorgd. Voor juni heeft E. A. Canneman een bijdrage over de Walenburg geschreven. In de Belgische artikelen, die overigens de meerderheid uitmaken, komen behalve kastelen ook oude hoeven en stadshuizen aan bod. De schrijvers gaan niet alleen in op de architectonische kant van de behuizingen maar ook op de inrichting en op de geschiedenis van de bewoners.
De levensgewoonten van ons buurland maken dat de inhoud in feite gehalveerd kan worden. Alle artikelen verschijnen namelijk zowel in het Frans als in het Nederlands. Gelukkig is de illustratiemogelijkheid zó overvloedig dat die niet bij de anderstalige versie herhaald wordt.

L. v. T.

Oude kaarten van de provincie Utrecht

In tegenstelling tot andere provincies heeft Utrecht bij mijn weten nog niet eerder een tentoonstelling aan de oude kartografie van het gewest gewijd. Bij de oudsten onder de kaartenliefhebbers leeft nog de goede herinnering aan de zeer belangrijke tentoonstellingen in het Stedelijk Museum van Amsterdam, van 1917 (kaarten van Hollands Noorderkwartier) en 1921 (kaarten van Holland tussen Maas en IJ).

In tegenstelling tot de spectaculaire veranderingen in het kaartbeeld van Noord- en Zuid-Holland, heeft de provincie Utrecht in de loop der eeuwen niet zo veel opvallende topografische veranderingen ondergaan. Misschien is dat wel de reden dat er nooit eerder een tentoonstelling aan de oude kartografie van Utrecht gewijd werd. De bestuursstructuur, hoewel erg interessant, heeft niet, zoals bij de vele waterschappen in Noord-Holland tot een voortdurende stroom van polderkaarten geleid. De bisschoppen en de kapittels zijn niet kaart-minded geweest, hetgeen blijkt uit het achterwege blijven van voor het publiek bestemde kaarten. - De bisschoppen en kapittelbesturen hebben daarentegen wel een goede grondboekhouding van hun bezit aangelegd, waarvan de zgn. kaartboeken op de tentoonstelling getuigen. - Utrecht, een gewest met centrumfunctie, dient zich op de kaarten goed te presenteren. Helaas moet opgemerkt worden dat de grote landelijke bedrijven die in de stad Utrecht hun zetel hebben tot op heden nauwelijks van de landkaart gebruik gemaakt hebben om zich te manifesteren.

Tot zover enkele bezwarende getuigenissen tegen de omstandigheden die het de kaartenliefhebber moeilijk gemaakt hebben om een goed afgebakend beeld van de ontwikkeling van Utrecht's kartografie te krijgen. Daarom valt het erg te prijzen dat ir. J. D. M. Bardet het initiatief tot deze tentoonstelling genomen heeft, want er is wel degelijk een uniek en interessant overzicht van de oude kaarten van Utrecht te geven. De opgave tot duidelijke presentatie is echter moeilijker dan bij de meeste andere provincies, omdat Utrecht ten dele overlapt wordt door „buitengewestelijke" kaarten. (Landen van Woerden; Gooiland; Amstelland).

Vooral in de 16e en in de eerste helft van de 17e eeuw is de presentatie van de provincie als een regionale eenheid nog niet algemeen in de kartografie toegepast. De verzamelaar van overzichtskaarten zal daarom genoodzaakt zijn om bijv. ook kaarten van Holland in zijn collectie op te nemen. Aan het bovengenoemde initiatief is tevens een verdieping in de studie van de oudste overzichtskaart van de provincie te danken: de kaart van Cornelius Anthonisz Hornhovius uit 1599. Blijkbaar moest de dwang van het schrijven van een tekst voor de catalogus de aanleiding tot een verdiepte studie zijn, hetgeen weer geleid heeft tot de tekst voor een facsimilé-uitgave.

Met medewerking van het Rijksarchief in de provincie Utrecht en de Universiteitsbibliotheek te Leiden heeft de Uitgeversmaatschappij Canaletto BV te Alphen aan den Rijn een heruitgave van de kaart van Hornhovius verzorgd, die voorzien van een uitvoerige beschrijving op de tentoonstelling verkrijgbaar is. (Schaft men zich deze uitgave op de tentoonstelling aan, dan kost deze *f* 8,50; koopt men tevens de catalogus (*f* 6,50), dan betaalt men dus *f* 15,—. Normaal kost de kaart *f* 10,—. Red.)

Ofschoon de provincie Utrecht, in tegenstelling tot Holland, in de 17e eeuw niet rijk bedeeld werd met overzichtskaarten is de produktie van niet voor het publiek bestemde kaarten zeer aanzienlijk. Hiermee wordt bedoeld: de handschriftkaarten van de grondboekhouding, vaak verzameld in zgn. kaartboeken. Het grootgrondbezit van kerk en ridderschap, karakteristiek voor de provincie Utrecht, wordt op de tentoonstelling in een aantal fraaie handschriftkaarten en kaartboeken tot uitdrukking gebracht, waarvoor met dankbaarheid gewag gemaakt wordt van de medewerking van het Rijksarchief.

Parkstreken

Een van de mooiste karaktertrekken van de oude kartografie van Utrecht is de sprekende uitbeelding van de parkstreken langs de Vecht, in het Kromme Rijngebied, op de Heuvelrug, enz. De bekendste onder deze topografische kaarten zijn op de tentoonstelling bijeengebracht, maar er zullen zich onder de getoonde objecten toch ook exemplaren bevinden die niet algemeen bekend zijn.

Weinig bekend is ook de rol die Utrecht in de militaire kaartering gespeeld heeft. Zowel de Hollandse als de Gelderse Waterlinie hebben op het grondgebied van de provincie reeds in de 18e

eeuw zeer gedetailleerde topografische kaarten opgeleverd. Deze militaire kaarten in handschrift, daterend uit het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw, werden pas in 1960 uit het Geniearchief naar het Algemeen Rijksarchief overgebracht en voor het publiek opengesteld. Het is de eerste maal dat zij in Utrecht tentoongesteld worden.
Een ander aspect, uniek voor een rivierprovincie, is de goed ontwikkelde kaartering van de rivier de Lek, waarvan fraaie voorbeelden uit de 18e eeuw getoond worden.
Getracht is om de ingewikkelde geschiedenis van de ontwikkeling van de kartografie van Utrecht op een overzichtelijke wijze te etaleren en in een catalogus te beschrijven. Daarbij is dankbaar gebruik gemaakt van de medewerking van personen, die reeds ervaring bezaten met het speurwerk naar de oude kaarten van Nederland in het algemeen, en van Utrecht in het bijzonder.
Wellicht dat deze tentoonstelling en de toelichtende tekst in de catalogus het begin vormen van een specialisering in de studie van de historische kartografie van Utrecht, want er valt op dat terrein een achterstand t.o.v. andere Nederlandse gewesten in te halen.

De Bilt *Prof. dr. ir. C. Koeman*

Tentoonstelling: „Kaartmakers van het Sticht", historische kartografie van de provincie Utrecht. Provinciehuis, Achter St. Pieter 20, 4 oktober - 8 november van 10.00 tot 16.00 uur.

Driehonderd jaar geleden overleed:

IJSBRAND VAN DIEMERBROECK

We schrijven het jaar 1649. Er heerst onrust en een ontevreden stemming onder de medische studenten in Utrecht. De reden hiervan is het feit, dat er na het vertrek van de hoogleraar Willem van der Straaten (1593 - 1681) naar het hof in 's-Gravenhage, te weinig colleges worden gegeven en er te weinig gelegenheid is om in het openbaar te disputeren of te promoveren. Vanaf 17 maart 1636, één dag na de plechtige opening van de Utrechtse Academie, had Van der Straaten college gegeven [1]; doch het ambt van lijfarts van Frederik Hendrik was in 1648 niet langer te combineren met het hoogleraarschap in Utrecht. Te veel werd hij weggeroepen naar Den Haag of naar het leger te velde om de Prins in deze laatste jaren van de 80-jarige oorlog bij te staan.
Geruime tijd was er reeds verlopen, voordat er een opvolger voor Van der Straaten was gevonden en om de „dolerende studenten", die ongeduldig werden, „niet langer op te houden", werd ten slotte IJsbrand van Diemerbroeck (1609 - 1674) bereid gevonden om de vrijgekomen hoogleraarsstoel in te nemen. Aanvankelijk werd hij als buitengewoon, doch in april 1651 als gewoon hoogleraar benoemd, om samen met zijn aanwezige ambtgenoot Hendrikus Regius (1598-1679) de Medische Faculteit uit te maken.

Zijn studieperiode

IJsbrand van Diemerbroeck werd op 13 december 1609 te Montfoort geboren als zoon van Gijsbrecht van Diemerbroeck, burgemeester van Montfoort en Magdalena Sassen. Op 1 november 1627 werd hij, na in Utrecht de Latijnse school doorlopen te hebben, in Leiden als student in de medicijnen ingeschreven [2]. Hij werd daar in de „Leer van Hippocrates" ingewijd door Heurnius jr. (1577 - 1652) en Falcoburgius (1581 - 1680).
Zijn studie heeft Van Diemerbroeck in Frankrijk afgesloten met het halen van de doctorshoed in Angers in 1634 [3]. Deze universiteitsstad, hoofdstad van het hertogdom Anjou, had in de Noordelijke Nederlanden een zekere vermaardheid. Talrijke studenten promoveerden er, onder wie de gebroeders Johan en Cornelis de Witt op 22 december 1645 [4]) Reinier de Graaf, bekend om zijn experimentele onderzoekingen van de alvleesklier en de geslachtsorganen, zou 31 jaar later het voorbeeld van zijn Utrechtse leermeester Van Diemerbroeck navolgen. Hij promoveerde eveneens in Angers op 23 juni 1665 [5]).
Angers, dat reeds sedert 1364 een universiteit had, kan in zekere zin vergeleken worden met de universiteit van Harderwijk in Nederland, waar men weliswaar geen volledige studie kon volgen, doch wel promoveren [6]).

Terug in Nederland

Na zich nog enige tijd als legerarts in Poitier te hebben opgehouden [7]), vestigde Van Diemerbroeck zich in 1635 als arts te Nijmegen. Hier maakte hij de pestepidemie van 1635 mee, die tot de ergste behoort, die Nijmegen en omgeving ooit heeft geteisterd. Zesduizend Nijmegenaren overleden, bijna

de helft van het aantal inwoners in die dagen [8]). Van Diemerbroeck heeft actief deelgenomen aan de bestrijding van deze epidemie en zijn ervaringen daarbij opgedaan te boek gesteld. In 1646 verscheen in Arnhem zijn *De Peste libri quatuor*. De stedelijke regering van Nijmegen erkende in 1636 zijn goede diensten tijdens deze epidemie bewezen, door hem tot stadsmedicus aan te stellen op een traktement van „hondert daeler jaerlicx" [9]).

De Utrechtse periode

Na 1644 zien we Van Diemerbroeck, die onenigheid had gekregen met zijn mede-„staddoctoer", Emanuel van Mandeville [10]), Nijmegen verlaten en zich naar Utrecht begeven. Hier, in de geboortestad van zijn echtgenote, Elisabeth van Gessel, is hij eerst medicus doctor en wordt hij later tot hoogleraar aan de universiteit benoemd.
Van Diemerbroeck heeft het zeker aan zijn familierelaties in Utrecht te danken gehad - zijn schoonvader was provinciaal geneesheer -, dat men over het bezwaar is heengestapt, dat hij tot de Remonstrantse Broederschap behoorde [11]). Bij zijn aanstelling was uitdrukkelijk verklaard, dat de vroegere resolutie om alleen belijders van de „ware Christelijke Gereformeerde religie" tot ambtenaar te benoemen, „in haar geheel bleef" [12]). Maar ook de faam, die Van Diemerbroeck tijdens de pestepidemie in Nijmegen had verworven, zal hebben meegewerkt om hem in de vrijgekomen hoogleraarsplaats te benoemen.
Van Diemerbroeck aanvaardde zijn ambt als hoogleraar met het uitspreken van een rede, getiteld *Oratio de reducenda ad medicinam chirurgia*. Zijn jaarwedde bedroeg duizend gulden, waarbij nog kwam tachtig gulden als wijn- en tabbaardgeld [12]).
In het Academiejaar 1655 - 1656 was Van Diemerbroeck rector van de Senaat. In de eerste vijftig jaren van het bestaan van de Utrechtse universiteit schijnt het reeds dikwijls te zijn voorgekomen, al wordt er zelden in de senaatsnotulen melding van gemaakt, dat de aftredende rector magnificus aan zijn rectoraatsoverdracht een rede over een bepaald onderwerp vooraf liet gaan. Van Diemerbroeck hield zulk een voordracht op 16 maart 1656, die getiteld was: „An literatis magistratus politicus sit demandus?" [13]).
Door de reeds vermelde familieverhouding tussen Van Diemerbroeck en Van Gessel kon de eerstgenoemde in de gelegenheid worden gesteld om de studenten in het Catharijne Gasthuis klinische lessen aan het ziekbed te geven, zoals dit ook voorheen door Van der Straaten was gedaan.
De verzorging van de anatomische demonstraties gaven Van Diemerbroeck in Utrecht veel zorgen. Enerzijds was er een gebrek aan kadavers, anderzijds wilde de stedelijke regering de hoge kosten die daaraan verbonden waren, nie voor haar rekening nemen. Na langdurige beraadslaging werd ten slotte overeengekomen, dat de kosten van het transport van de kadavers door de Vroedschap zouden worden betaald en dat voor het overige, naast de geheven entreegelden voor deze openbare „vertoningen", Van Diemerbroeck zelf financieel zou bijspringen [14]).
Reeds in het begin liet de collegiale samenwerking tussen de beide hoogleraren Regius en Van Diemerbroeck te wensen over. Ook later zijn er vele botsingen tussen hen geweest. Nog vóór de bezetting van Utrecht door de Fransen in het Rampjaar 1672 was Regius met zijn gezin naar Amsterdam uitgeweken. Van Diemerbroeck nam „in sijn absentie de affaires van de Academie" waar en examineerde en promoveerde de studenten. Na de terugkeer van Regius in 1673 maakte deze aanspraak op de emolumenten, die Van Diemerbroeck had getrokken, hetgeen weer aanleiding was tot het schrijven van requesten aan Vroedschap en Senaat [15]).
Onder de studenten, die Van Diemerbroeck onder zijn leerlingen telde, moet met name Reinier de

IJsbrand van Diemerbroeck (1609 - 1674), gravure van J. Edeling naar Romein de Hooghe. Rechts op de achtergrond de dom van Utrecht. Atlas van Grolle, Rotterdam.

(1641 - 1673) genoemd worden, die door zijn
igenoemde onderzoekingen wereldvermaard-
kreeg [16]). Mede onder leiding van Van Diemer-
:ck heeft De Graaf zich de kennis en vaardig-
in de ontleedkundige anatomie eigen gemaakt,
rvan hij later in Leiden en Delft veel profijt
gehad.

het einde van zijn professoraat heeft Van
nerbroeck zijn ontleedkundige studiën te boek
eld. *Anatomè corporis Humanis plurimis novis*
ntis instructa etc. (1672), waarin hij ook de
wste ontdekkingen op dit gebied opnam.

der bekend dan Van Diemerbroeck's verdien-
op het gebied van de anatomie en de pest
jn gebundelde uitgave van ziektegeschiedenis-
welke in 1664 te Utrecht verscheen onder de
Disputationes practicae in morbis capitis,
icis et infimi ventris [17]). In die dagen, toen van
redelijke verklaring en behandeling van
iatrische patiënten nauwelijks sprake was,
Van Diemerbroeck verschillende gevallen
psychose en neurose duidelijk besproken in
isputationes.

alleen door zijn geschriften, doch ook door
:it, dat IJsbrand van Diemerbroeck één der
e hoogleraren is geweest van de Utrechtse
:rsiteit, neemt hij een vooraanstaande plaats
de rij van beroemde mannen uit onze boeien-
edische historie.

Dr. H. L. Houtzager

n academische lessen opende Van der
ten met een redevoering, getiteld Quam
da, utilis et necessaria sit nostri incognitio
natomen. *Zie E. D. Baumann,* Uit drie eeuwen
rlandse Geneeskunde, *Meulenhoff, Amster-*
z.j.) 57.

oum Studiosorum Academiae Lugd. Bat.
XV - MDCCCLXXV, *'s-Gravenhage (1875) Kol.*
De inschrijving geschiedde onder het recto-
van Johannus Polyandrus. Twee jaar eerder
ijn broer Gerard als student in Leiden inge-
ven (l.c., Kol. 185), onder het rectoraat van
ius Walaeus op 5 juni 1625.

euw Nederlands Biografisch Woordenboek
3W) Deel III, 287.

. *Japikse,* Johan de Witt, *Amsterdam (1928) 21.*

. L. *Houtzager, Reinier de Graaf,* Spiegel
riael VIII *(1973), 420 - 423.*

rankrijk kende destijds 15 oude universiteiten
vel te: Parijs (1200), Toulouse (1223), Mont-
r (1284), Orléans (1305), Cahors (1322),
rs (1364), Orange (1365), Aix (1409), Döle
2), Caen (1436), Valence (1454), Nantes (1460),
rges (1463), Bordeaux (1472) en Reims (1548).
P. D. *Borchenin,* Étude sur les académies
testantes en France, *Thèse, Paris (1882).*

7) J. G. Graevius, Orationes quas Ultrajecti habuit, *Lugdi Batavorum (1717) 264.*
8) F. Gorissen, Stede-atlas van Nijmegen, *Arnhem (1956) 82.*
9) Raadsignaat van Nijmegen *van 16 juli 1636.*
10) L. J. Rogier, Uit de Geschiedenis van de beoefening der geneeskunde inzonderheid te Nijmegen, Numaga *VII (1960) 134 - 200.*
11) E. D. Baumann, l.c. 94.
12) G. W. Kernkamp, De Utrechtse Universiteit, *Deel I, 1636 - 1815, Utrecht (1936) 100.*
13) Ibid. 111.
14) Ibid. 245.
15) Ibid. 174.
16) Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae MDCXXXVI - MDCCCXXXVI, *Utrecht (1886) Kol. 55. De inschrijving geschiedde onder het rectoraat van Johannes Leusden (1661), de datum is niet vermeld; zie G. A. Lindeboom,* Reinier de Graaf, Leven en werken, *Delft (1973) 17.*

Verdere literatuur

Banga, I. Geschiedenis van de vroegere geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland, 2 delen, Leeuwarden, 1868.
Baumann, E. D. Uit drie eeuwen Nederlandse Geneeskunde, Meulenhoff, Amsterdam, z.j.
Baumann, E. D. Een lijfarts der Oranjes in de XVIIde eeuw, Utrecht, z.j.
Houtzager, H. L. Reinier de Graaf, Spiegel Historiael, 8ste jaarg. nr. 7/8, blz. 420 - 423, 1973.
Houtzager, H. L. IJsbrand van Diemerbroeck (1609 - 1674), Scientiarum Historiae (ter perse), 1974.
Japikse, N. Johan de Witt, J. M. Meulenhoff, Amsterdam, 1918.
Kernkamp, G. W. De Utrechtse Universiteit (1636 - 1815) Deel I, Oosthoek's uitg. mij. Utrecht, 1936.
Lindeboom, G. A. Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde, Haarlem, 1972.
Lindeboom, G. A. Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland, Bussum, 1972.
Lindeboom, G. A. Reinier de Graaf, Leven en werken. Elmar B.V., Delft, 1973.
Rogier, L. J. Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde inzonderheid te Nijmegen, in: Numaga, VII, 134 - 200, 1960.

Herinnering en vraag

Op de verkleinde reproduktie van de kaart van Petrus Kaerius (Pieter van de Keezen), die als voorplaat van het Maandblad dienst doet, vind ik, gewapend met een vergrootglas, ten noordoosten van de stad een streek, waarin niet anders geschreven staat dan „Melaten". Vermoedelijk een verbastering uit de 17e eeuw of vroeger van

„melaatsen". Ook komt dicht bij de Vecht de naam Bethlem voor waarmee wellicht een kloosterlijk gebouw van de Karthuizers wordt aangeduid, waarin de lijders aan melaatsheid (in de 20e eeuw „lupus" genoemd) konden worden afgezonderd en verpleegd.
Nu werd later, begin 20e eeuw, aan het noordelijk uiteinde van de stad een inrichting gebouwd, waarin patiënten die aan lupus leden, werden behandeld volgens de nieuwe methode van dr. Finsen (een Zweed) de zgn. stralenbehandeling.
Op mijn speurtochten, ongeveer 75 jaar geleden, kwam ik er af en toe met de paardentram die daar bij de Vecht (de Hoge-landen) eindigde, een eind voorbij de twee om hun kwade reuk beruchte fabrieken: de beenzwart- en de loodwitfabriek.
Mijn vraag is nu: was het toeval of met een bepaalde bedoeling dat deze Finsen-inrichting bijna op dezelfde plaats werd gesticht als waar in 1616, het jaar van de uitgave van de kaart, een grote ruimte voor „melaten" was aangewezen en een gebouw „Bethlem", wellicht bestemd voor verpleging van deze lijders?
Zeer waarschijnlijk is deze Finsen-inrichting reeds lang ondergebracht bij een der grote ziekenhuizen en gebeurt de behandeling in onze tijd met toepassing van radium-actieve bestraling. Was dr. Finsen een der eersten bij de behandeling van lupus?

Aalst-Waalre *D. Veersema*

De Roy's kaart van Utrecht

Reeds lang ligt de heruitgave van de „Nieuwe kaart van den lande van Utrecht" bij mij op een aankondiging in het Maandblad te wachten. Nu deze fraaie uitgave voor gereduceerde prijs verkrijgbaar zal zijn op de tentoonstelling van historische kaarten betreffende onze provincie wil ik graag van tevoren een indruk geven van zijn inhoud.
Het is een werkstuk van een ingenieur-landmeter, Bernard de Roy, aan wie de Utrechtse Staten in 1676 opdracht hadden gegeven om hun gewest in kaart te brengen. Twintig jaar later verscheen de kaart bij de Amsterdamse uitgever Nicolaas Visscher. Waarom de totstandkoming zoveel tijd heeft moeten vergen, heeft de conservator van de kaartenverzameling der Amsterdamse universiteitsbiblotheek, drs. A. H. Sijmons, die de heruitgave van een inleiding voorzien heeft, niet kunnen achterhalen. Het is o.a. mogelijk dat De Roy's werkwijze de Staten teleurgesteld heeft. Zorgvuldig blijkt hij namelijk de stad Utrecht en haar omgeving opgemeten te hebben, terwijl ook het gebied rond Amersfoort er goed op staat dank zij een iets oudere kaart daarvan. Andere delen van de provincie heeft hij echter veel minder nauwkeurig weergegeven. Als geheel blijft De Roy's werk dan ook onder het niveau van de kaartmakers van de Hollandse hoogheemraadschappen. Maar voor het gewest Utrecht is zijn kaart, vooral in de tweede door anderen herziene druk uit 1743, ruim een eeuw gezaghebbend geweest.
Van de herzieningen uit de tweede druk zijn enkele voorbeelden in de inleiding opgenomen. Verder zijn daaraan ook de wapens ontleend en de mooie gezichten op Utrecht, Amersfoort, Montfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede van de graveur Thomas Doesburgh. De reproductieuitgave is in 1973 verschenen bij Canaletto in een reeks herdrukken van oude kaartwerken. Ze is ongeveer een kwart kleiner dan de oorspronkelijke uitgave, die een schaal van 1 : 50.000 had. Toch heeft dit nog geleid tot een boekformaat van 39 bij 48 cm. Het boek is gestoken in het groene kunstleer met eenvoudige goudopdruk dat ook de „Kabinetten" van deze uitgeverij siert. Wie de kaart als wandversiering wil gebruiken, waarvoor hij oorspronkelijk ook bestemd was, kan zich voor *f* 28,50 een losbladig exemplaar aanschaffen. Op de eerste verdieping van het Rijksarchief hangt een gemonteerd ingekleurd exemplaar van de tweede druk van deze kaart.
Op de tentoonstelling in het Provinciehuis (Achter Sint Pieter 20, Utrecht, 4 oktober - 8 november, van 10.00 tot 16.00 uur) zal dit kaartboek verkrijgbaar zijn tegen gereduceerde prijs. *L. v. T.*

Oproep

Zijn er onder onze leden wellicht nog oud-leerlingen van het Stedelijk Gymnasium in Utrecht, die destijds in beheer gehad hebben archieven of gedeelten daarvan van de schoolverenigingen Isthmia, Amor, Melpomene en andere, en daar nog restanten van bezitten. Willen zij zich zo spoedig mogelijk in verbinding stellen met mevrouw Schimmelpenninck van het Gemeentelijk Archief, Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 711814.
Dit met het oog op de tentoonstelling die wordt ingericht t.g.v. het vijfhonderdjarig bestaan van het U.S.G.

Statutenwijziging "Oud-Utrecht"

Verleden jaar werd tijdens de voorjaars-ledenvergadering aangekondigd, dat het bestuur voornemens was spoedig een wijziging van de statuten van onze vereniging aan de orde te stellen. De thans van kracht zijnde statuten dateren - afgezien van een wijziging in 1949, betrekking hebbend op de uitbreiding van het werkterrein van de vereniging - uit 1927 en zijn duidelijk aan aanpassing en vernieuwing toe.

Thans is het zover. Dezer dagen wordt aan ieder lid separaat toegezonden de concept-tekst voor nieuwe statuten, opgesteld door ons lid notaris F. H. Ebell, in nauw overleg met het dagelijks bestuur. In de bestuursvergadering van 3 september jl. werd de u voor te leggen tekst aangenomen. Het is de bedoeling, dat deze in de najaars-ledenvergadering op 14 november a.s. zal worden behandeld en - al of niet geamendeerd - goedgekeurd. Als vervolgens ook de Koninklijke goedkeuring is verkregen wordt zij van kracht. De definitieve tekst zal integraal worden gepubliceerd in het Jaarboek 1975. Daarmee zal Oud-Utrecht dan, naar de overtuiging van uw bestuur, statuten bezitten overeenkomstig de geest van deze tijd. De belangrijkste wijzigingen zijn vervat in de artikelen 3, 4, 5, 6, 10, 19 en 21. Wij vragen daarvoor speciaal uw aandacht.

Voor de nu lopende procedure tot wijziging der statuten geldt artikel 10 van de huidige statuten. Wij laten het hier in extenso volgen:

„Art. 10. Voorstellen tot wijziging der statuten of tot ontbinding der vereeniging kunnen slechts worden gedaan door het bestuur of door ten minste 15 leden. In het laatste geval moeten de voorstellen schriftelijk worden ingediend bij het bestuur, dat uiterlijk 4 weken nadien een ledenvergadering zal uitschrijven ter behandeling der voorstellen.

Zij kunnen niet in behandeling genomen worden, tenzij zij ten minste 14 dagen vóór de vergadering schriftelijk aan de leden zijn medegedeeld.

Amendementen kunnen niet worden behandeld, tenzij zij zoo tijdig schriftelijk aan het bestuur worden medegedeeld, dat zij 3 dagen vóór de vergadering ter kennis van de leden kunnen worden gebracht.

De voorstellen kunnen niet in stemming worden gebracht, wanneer niet minstens de helft der leden aanwezig is. Kan uit dien hoofde over de voorstellen niet worden beslist, dan schrijft het bestuur, met vermelding van het onderwerp op den oproepingsbrief, een tweede vergadering uit, welke binnen 4 weken na de vorige moet worden gehouden en waarin alsdan door de aanwezige leden wordt beslist.

De voorstellen behoeven voor hun aanneming een meerderheid van 2/3 der geldig uitgebrachte stemmen.

Wijzigingen in de statuten treden niet in werking, alvorens daarop de nadere Koninklijke goedkeuring is verkregen".

Zoals uit alinea 4 van dit artikel blijkt, moet in de ledenvergadering waarin over statutenwijziging wordt beslist, minstens de helft der leden aanwezig zijn, willen voorstellen in stemming kunnen worden gebracht. Hoewel het bestuur rekent op een grote opkomst, vleit het zich niet met de hoop, dat op 14 november a.s. de helft van onze ca. 1600 leden aanwezig zal zijn. In verband daarmee wordt, indien het vereiste aantal leden om 19.30

47e jaargang - nummer 9 - oktober 1974

MAANDBLAD **oud-utrecht**

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18.
Contributie: Minimum: f 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

uur bij opening van de vergadering niet aanwezig is, deze terstond weer gesloten. Om 20.00 uur diezelfde avond wordt dan de statutair binnen 4 weken na de vorige te houden tweede vergadering (met dezelfde agenda) uitgeschreven, „waarin alsdan door de aanwezige leden" - met een meerderheid van 2/3 der geldig uitgebrachte stemmen - „wordt beslist".
Indien u op deze concept-statuten amendementen wilt indienen, verzoeken wij u deze vóór 5 november a.s. schriftelijk (conform art. 10 hierboven vermeld) in te dienen bij het secretariaat. Het bestuur zal dan de nodig geachte maatregelen nemen om e.e.a. ter kennis van de leden te brengen, daarbij het kostenaspect (porti!) nauwlettend in het oog houdend.
In afwachting van het definitief tot stand komen van de statutenwijziging beraadt het bestuur zich op een aanpassing van het huishoudelijk reglement aan de nieuwe situatie. Voorstellen daartoe zullen u t.z.t. worden gedaan.
Wij rekenen graag op de actieve medewerking van een zo groot mogelijk aantal leden.

Namens het bestuur:
A. H. R. Hoogezand, voorzitter.

Utrechts landschap

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Staatsbosbeheer zal er van 17 september tot en met 3 november in het Centraal Museum een tentoonstelling gehouden worden, die gewijd zal zijn aan het landschap in de provincie Utrecht.

Rectificatie "Herrnhutters"

De in het augustusnummer vermelde inschrijvingstermijn is een vergissing. Nog *tot 1 november* kunt u intekenen op de bundel „Unitas Fratrum".

EXCURSIES

9 november: Tentoonstelling Driehonderd jaar Evangelische Broedergemeente.
13.30 uur: Rondleiding in het Rijksarchief, Alexander Numankade 31, Utrecht, door mr. H. Leeuwenberg, onder wiens leiding de tentoonstelling tot stand kwam.
Vandaar per bus naar Zeist voor een bezichtiging van het gebouwencomplex van de Broedergemeente o.l.v. prof. C. L. Temminck Groll. 17 uur vertrek per bus uit Zeist naar Utrecht.
Kaarten *vanaf dinsdag 29 oktober* à *f* 5,—, verkrijgbaar op bovenvermelde wijze. Bij eigen vervoer is de prijs *f* 3,50.

Ledenvergadering

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de najaars-ledenvergadering op *donderdag 14 november* om 19.30 uur in het Instituut voor Muziekwetenschap, Drift 21 te Utrecht.

Agenda

1. Opening.
2. Notulen van de ledenvergadering van 23 april 1974.
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Begroting 1975 met voorstel tot contributieverhoging.
5. Voorstel tot statutenwijziging.
6. Toelichting excursies 1975.
7. Rondvraag.
8. Sluiting.

Ter voldoening aan de vereiste procedure bij wijziging van de statuten, zoals die in artikel 10 van de vigerende statuten staat omschreven, schrijft het bestuur, indien blijkt dat op deze vergadering het statutair voorgeschreven quorum van stemgerechtigde leden niet aanwezig is, een tweede vergadering uit op dezelfde avond en in hetzelfde gebouw om 20.00 uur, waarvan de agenda gelijkluidend zal zijn (zie de toelichting door de voorzitter op pag. 73).
Na afloop van de vergadering en de daarop aansluitende koffiepauze zal een film worden vertoond.

Om "De Utrecht"

Afbraak van de gebouwen van „De Utrecht" dreigt werkelijkheid te worden. Op 14 augustus heeft de minister van Binnenlandse Zaken ons bestuur geschreven dat „uit de namens de Werkgroep Behoud „De Utrecht" aangevoerde argumenten niet is gebleken, dat de raad niet tot de omstreden besluitvorming had mogen komen; voor vernietiging als gevraagd, bestaat dan ook geen aanleiding".
Op het nieuwe argument waarmee ons bestuur zich bij het rekest van de werkgroep had aangesloten (zie het meinummer) wordt verder niet gereageerd.
De hoop kan worden opgegeven, want bij het ter perse gaan van dit nummer waren de slopers al volop bezig.

Ontwerp - begroting voor 1975

BATEN

	Vaststelling 1974	*Begroting 1975*
Contributies	*f* 37.500,—	*f* 46.500,—
Advertenties Maandblad	,, 4.100,—	,, 5.000,—
Verk. Jaarb. & Maandbl.	,, 500,—	,, 1.000,—
Verk. litho's Kuyk	,, —,—	,, 1.000,—
Opbr. excursies	,, 800,—	,, —,—
Subsidies e.d.	,, 300,—	,, 300,—
Rentebaten	,, 100,—	,, 2.500,—
	f 43.300,—	*f* 56.300,—

LASTEN

Jaarboek	*f* 22.100,—	*f* 30.350,—
Maandblad	,, 16.550,—	,, 18.900,—
Overige activiteiten	,, 700,—	,, 1.700,—
Beheerskosten	,, 3.450,—	,, 4.850,—
Overige lasten	,, 500,—	,, 500,—
	f 43.300,—	*f* 56.300,—

Bij de begroting-1975

Door een gewijzigde administratieve opzet is - voornamelijk bij de lasten - een andere rubricering toegepast. Thans zijn alle aan ieder hoofdstuk direct toerekenbare kosten daaronder opgenomen.

De ongekende scherpe stijging van de papierprijs vormt - te samen met de gebruikelijke prijsverhogingen - de voornaamste oorzaak van de grote lastenverzwaring. Daarbij komt, hetgeen reeds vermeld is bij de Jaarrekening over 1973, dat de begroting voor het Jaarboek-1974 aanzienlijk te laag zal blijken: Deze post zal vermoedelijk de *f* 25.000,— te bovengaan. Daarvan uitgaande is de raming voor de einde-1975 te maken Jaarboekkosten gesteld op *f* 30.350,—.

Voor het Maandblad, dat voor 1974 exacter kon worden begroot, is voor 1975 een kostenstijging van 15% voorzien.

Bij de „overige activiteiten" is rekening gehouden met onze deelname in het kapitaal van een nieuwe Stichting, die de uitgave van een reeks Historische Monografieën over het Sticht zal gaan verzorgen.

Onder de „beheerskosten" is een post opgenomen voor een vast secretariaat. De noodzaak daarvan dringt zich op, deels om de al te zware taak van de secretaris te ontlasten, deels om de continuïteit van het bestuursapparaat te vergroten.

Al worden op bijna alle punten hogere inkomsten verwacht, het is duidelijk, dat bij deze lastenverzwaring niet te ontkomen is aan een beduidende verhoging van de contributie. Het Bestuur heeft daarom na rijp beraad besloten om aan de a.s. najaarsledenvergadering voor te stellen om de contributie voor 1975 te bepalen op *f* 30,—.

Overwogen is, of dit bedrag voor veel leden niet te hoog is, en of de oplossing niet gezocht zou moeten worden in beperking van Verenigingsuitgaven en -activiteiten. Het Bestuur heeft gemeend deze weg niet te moeten inslaan, daar deze op den duur zou leiden tot steeds verdere terugtrekking. Juist in deze tijd eist de ideologie van onze Vereniging een zeer actief beleid, dat kan steunen op een positieve mentaliteit bij haar leden.

Anderzijds is onderkend, dat er leden zijn, die duidelijk moeite zullen hebben om deze contributie te betalen. Daarom stelt het Bestuur zich voor om ten laste van 1974 een fondsje te vormen, waarmee in specifieke gevallen ter beoordeling van het Bestuur, de helpende hand kan worden geboden. Voorts is in de nieuwe ontwerp-statuten voorzien in een Jeugdlidmaatschap met een gereduceerde contributie.

Het Bestuur vertrouwt de hoofdlijnen van haar beleid met het bovenstaande voldoende duidelijk te hebben weergegeven. Uiteraard staat dit beleid en de daarop gebaseerde begroting ter discussie in de a.s. najaarsledenvergadering.

Het Bestuur
n.h. de penningmeester

UTRECHTS ONBESTORVEN VERLEDEN VI

Na een bestaan van bijna een halve eeuw verdween op 26 april 1918 het park Nieuweroord achter een houten schutting, nadat het vóór die verdwijning nog bijna twee decennia als een van de mooiste Utrechtse openbare parken had dienst gedaan. Deze grote tuin van uitheemse schoonheid werd vervangen door ruim 22 miljoen bakstenen. Onder leiding van de architect dr. ir. G. W. van Heukelom werden deze stenen op elkaar gevoegd door een laag hard wordende specie en stond er op 2 mei 1921 een indrukwekkend bakstenen gebouw dat een oppervlakte beslaat van

Hoofdgebouw III

85 bij 105 meter. Het is het derde administratiekantoor van de Nederlandse Spoorwegen, door een tunnel verbonden met het tweede kantoorgebouw, dagtekenende van 1895, terwijl dit kantoor door middel van een stenen luchtbrug aansluit op het van 1870 daterende eerste hoofdgebouw (Hgb. I). Toen in mei 1940 de Duitse horden ons land haden overweldigd, sloot de directie van de Nederlandse Spoorwegen, noodgedwongen, een akkoord met de Duitsers. Het eerste lid van die overeenkomst was: wij houden het bedrijf in eigen hand. Hoewel vaak moeilijk, is deze voorwaarde steeds nageleefd, want nazi's kregen bij de spoorwegen geen voet aan de grond. Het tweede lid van het akkoord luidde: wij zullen uw vervoersopdrachten met zorg en stiptheid uitvoeren. Ook dit beding is, ondanks alle moeilijkheden, nagekomen tot half september 1944. Want op zondag 17 september van dat jaar, 's avonds om kwart voor zes, gaf onze toen in Londen zetelende regering, via de B.B.C. het spoorwegpersoneel opdracht tot algehele staking.

Op staken hadden de Duitsers de doodstraf gesteld. Niettegenstaande deze bedreiging was op maandag 18 september 1944 het spoorwegverkeer goeddeels lamgelegd. De bezetter liet in allerijl zo'n vierduizend man spoorwegpersoneel uit Duitsland komen en bracht het treinverkeer, uitsluitend in z'n eigen belang, met heel veel moeite weer op gang. Begin oktober kwamen er elke week enige treinen met steenkolen uit Duitsland, in hoofdzaak bestemd om de elektrische centrales op gang te houden. Zonder stroom immers konden de poldergemalen niet werken en voor een ondergelopen land voelden de Duitsers uiteraard niets. Bovendien was ook stroom nodig om te kunnen telefoneren.

En telefoneren deden de Duitsers, maar ook, zij het dan illegaal, de verzetsstrijders.

Wolter Heukels

Een Utrechtse verzetsgroep, daartoe speciaal in dienst getreden bij de Deutsche Reichsbahn, betrok het derde administratiegebouw (Hgb. III) van de spoorwegen. Het heette om het gebouw te beschermen tegen terroristen, maar in werkelijkheid was het om van de daar aanwezige telefoonlijnen gebruik te kunnen maken en gesprekken af te luisteren. Zwaar, maar machtig-goed werk is toen in Hgb. III verricht. Dat dit werk een spel-met-de-dood was, bleek ook hier. Afgeluisterde gesprekken, die van belang waren voor het Geallieerd Hoofdkwartier in Nijmegen, werden doorgegeven aan de telefooncentrale van het postkantoor op de Neude. Voor de gesprekken met Nijmegen zorgde daar de grote verzetsman Wolter Heukels. Dit kostte hem later zijn leven. Op een terrein aan de Vleutenseweg bij de machinefabriek Stork-Jaffa N.V. werd hij op 22 januari 1945 gefusilleerd.

Dat het september-maandsalaris voor het Utrechtse spoorwegpersoneel, aanwezig in een kluis van het Hgb. III, en passant in jute zakken op 'n bakfiets naar de bank Vlaer & Kol aan de Oudegracht werd gebracht, mag als een spectaculaire daad van sabotage niet onvermeld blijven.

Dit is dan het verhaal van het verzet in Hgb. III, tijdens de spoorwegstaking die dertig jaar geleden begon en die wel heeft bijgedragen tot een sneller einde van de oorlog, hoewel niemand had voorzien dat deze staking - met alle daaruit voortvloeiende moeilijkheden - nog bijna acht maanden moest duren.

Vrijheid

De ontreddering die de Duitsers teweeggebracht hebben, de verwoestingen door het oorlogsgeweld ontstaan, de gesneuvelden van leger, vloot, luchtmacht en koopvaardij, aan de omgekomenen uit het verzet, de dertigduizend spoorwegstakers, aan dit alles denkt de huidige generatie bijna niet

meer, want het nieuwe geslacht accepteert de door hun ouders heroverde vrijheid als vanzelfsprekend.

W. F. van Schaverbeke

Literatuur:

A. Graafhuis, Utrecht, stad mensen en monumenten, 1963.

L. de Jong, De bezetting, 5, Amsterdam, 1965.

Krantenknipsels van 1932 en 1955.

Nieuws uit verenigingen in de provincie

Sinds ik gegevens verzamelde voor het overzicht van de historische verenigingen in de provincie, vorig jaar in het Jaarboek gepubliceerd, zijn enkele kringen me op de hoogte blijven houden van hun activiteiten. Graag wil ik daarvan iets doorgeven aan lezers en leden van Oud-Utrecht. *Oud-Woudenberg* werd destijds niet als een bijzonder levendig gezelschap gepresenteerd. Intussen is „de zo gewenste verzameling dia's" gevormd. Allerlei mensen bleken opeens oude foto's en briefkaarten te hebben en ter beschikking te willen stellen, zodat een 200 dia's gemaakt konden worden. Ze zijn ook al op verscheidene onderhoudende avonden voor groepen uit de dorpsgemeenschap vertoond.

„Een tijdschrift verschijnt liefst spoedig" na de oprichting, schreef ik vorig jaar. Dat is door *Loosdrecht* en *Maarssen* in dit jaar bevestigd, terwijl ze daarbij een vervolg op hun oprichtingswedloop ten beste gegeven hebben. Loosdrecht heeft dit keer gewonnen door al in maart en april de eerste twee „Historische Kringeltjes" te produceren. Dit heeft geen grotere pretentie (voorlopig, denk ik zo) dan een dun gestencild contactblaadje voor de leden te zijn, waarin onder coördinatie van de bestuurssecretaresse berichten, een artikeltje of wat kleinere ontboezemingen opgenomen worden.

Maarssen kwam pas in juni op de tijdschriftenmarkt, omdat het een „echte" periodiek wilde, waarvan de vormgeving echter wat tegenslag te verduren kreeg. Nu ligt er voor mij een 18 bladzijden tellend tijdschrift, groter dan het Maandblad, in heel behoorlijke offset-uitvoering, met vijf artikelen, over de onlangs overleden schilder Willem van Leusden, Maarssens oude postkantoor, een archeologische beschouwing, een greep uit R. Pos' documentatie over Maarssense families en het eerste gedeelte van een langer stuk over architect Alfred Tepe. De redactie verdient een gelukwens met deze inhoud en een succeswens om dit peil te behouden (opvoeren mag natuurlijk altijd!).
De twee archeologische lezingen die in november gehouden zullen worden, zijn alleen voor leden toegankelijk.

Andere activiteiten vallen weer in Loosdrecht te signaleren. Deze kring is er zich namelijk goed van bewust dat ds. Joannes de Mol precies 200 jaar geleden in Oud-Loosdrecht een porseleinfabriek stichtte. In oktober vinden daarom de volgende evenementen plaats: er wordt een boekje uitgegeven (Europese Bibliotheek, Zaltbommel) over de sociaal-voelende predikant en de fabriek, het Loosdrechtse dorpsleven en de armenzorg in de 18e eeuw; in een school, die op dezelfde plek staat als de vroegere fabriek, wordt een kleine tentoonstelling gehouden en een schimmenspel vertoond over het leven van ds. de Mol (als 18e-eeuwse „televisie") - het beroemde porselein zelf blijft als steeds te zien in slot Sypesteyn; in de kerk tegenover de school zal de unieke diaserie van F. baron van Heeckeren van Waliën geprojecteerd worden, waarop details van het porselein veel beter te zien zijn dan op de voorwerpen zelf. Het origineelste nummer is de speciale kerkdienst op 20 oktober, waarin de predikant zijn preek zal baseren op de intreetekst van ds. de Mol, Openbaring 3 : 18 . . .
Voor wie naar ik hoop door dit alles nieuwsgierig is geworden en een kijkje wil gaan nemen in Loosdrecht, laat ik plaatsen en ijtden volgen:
Ireneschool, Oud Loosdrechtsedijk 233, Oud Loosdrecht; 19 en 21 oktober 10.30 - 17.00 uur: tentoonstelling, schimmenspel;
Herv. kerk, tegenover de school; 19 oktober 19.30 uur: diaserie;
Slot-museum Sypesteyn, Nw. Loosdrechtsedijk 150, Nieuw Loosdrecht; 19 en 20 oktober 13.30-17.00 uur.

L. v. T.

Kaartmakers

Wij vestigen nog even uw aandacht op de tentoonstelling **Kaartmakers van het Sticht,** georganiseerd door onze Vereniging. Deze interessante expositie is tot **8 november** te bezichtigen in het **Provinciehuis,** Achter St. Pieter 20, Utrecht.
Op werkdagen geopend van **10.00 tot 16.00 uur,** 's zaterdags van **10.00 tot 14.00 uur.** Toegang gratis. Voor nadere informatie verwijzen wij u naar het artikel van prof. dr. ir. C. Koeman in ons septembernummer.

Huibert Vogelzang
Een Bilthovense kolonist

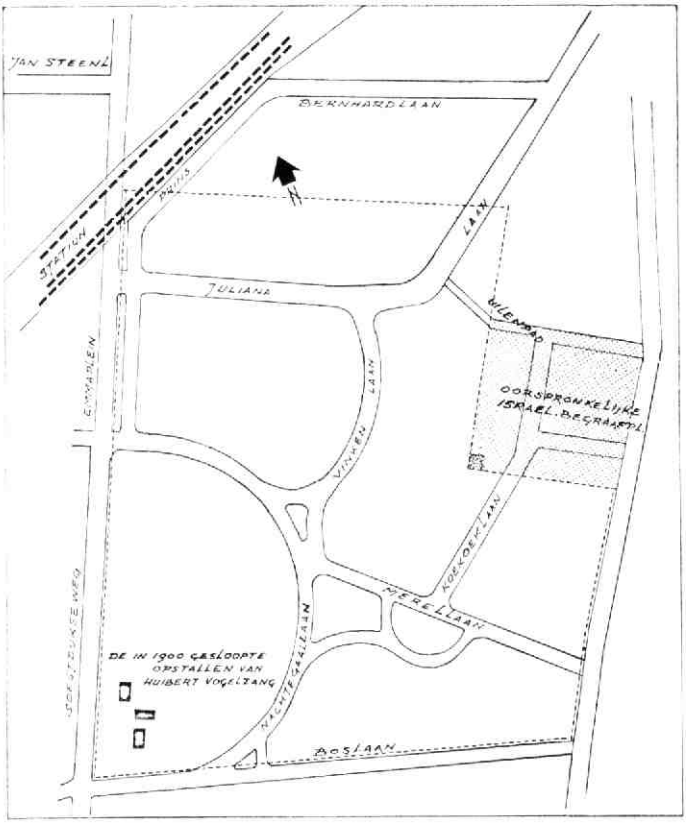
De kaart van Petrus Kaerius van het Dominium Ultraiectum uit het jaar 1616, waarvan een gedeelte de kaft van ons Maandblad siert, geeft ons heel wat informatie. Dat de polders tussen De Meern en Jutphaas uit weiland bestaan, heeft de tekenaar bijvoorbeeld met een koe aangegeven. In beperkter mate zou dit symbool er ook nu nog wel mee door kunnen, het verkeersplein Oudenrijn en dergelijke kleinigheden natuurlijk daargelaten. Maar het schaap op de plaats van Bilthoven is bepaald niet meer van deze tijd. Weliswaar heeft het zich na door Kaerius geconterfeit te zijn nog meer dan twee eeuwen aldaar weten te handhaven, maar toen zijn we de hei - want dat schaap is niets anders dan een aanduiding voor heide - geleidelijk aan door bossen en landbouwgronden gaan vervangen.
Het zijn niet uitsluitend de grootgrondbezitters geweest die zich met de ontginning van de grote heidevelden tussen Maartensdijk en Zeist hebben beziggehouden. Zo is de oostelijke helft van wat wij nu Bilthoven-Zuid noemen gekoloniseerd door een ondernemende boer uit de Betuwe. Ofschoon hij met zijn gezin maar kort in onze gemeente heeft gewoond, is zijn familienaam hier achtergebleven in de titel van het allereerste wegenplan van Bilthoven. En, zoals zo dadelijk nog zal blijken, zijn ook namen van wegen in dit plan aan die familienaam ontleend.

Schaapsdrift
Op 25 januari 1837 richtte Huibert Vogelzang, landbouwer in de gemeente Ravenswaay, een brief aan de agent van het domein in de provincie Utrecht waarin hij vroeg een stuk heide, gelegen tussen de Straatweg, de zgn. Paltzerweg en het Jodenkerkhof, in erfpacht te mogen ontvangen. Hij wilde daar een boerenwoning bouwen en de grond in cultuur brengen. De burgemeester van De Bilt, om advies gevraagd, had geen bezwaar „alleen diende in het oog te worden gehouden dat de zgn. Paltzerweg welke dient voor schaapsdrift als anders vrij en ongehinderd blijft", zo schreef hij in zijn antwoord van 2 februari. De definitieve beschikking van de Permanente Commissie uit het Amortisatie-Syndicaat viel pas op 18 juli en de notariële akte werd eerst op 29 maart 1838 gepasseerd voor notaris Van Strijen te Wijk bij Duurstede, kennelijk de notaris van Vogelzang die natuurlijk de kosten moest betalen.

Jagtlust
Vogelzang kreeg van de domeinen tien hectare heidegrond in erfpacht voor 99 jaar, tegen een jaarlijkse canon van in totaal *f* 8,—. De plaats van zijn grond werd in de notariële akte aldus aangegeven dat deze ten noorden grensde aan 's Rijks domeinen, ten oosten aan het Israëlitisch Kerkhof en 's Rijks domeinen, ten zuiden aan de heer Dumont - dit moest zijn Diemont - en ten westen aan de Prinsche Laan of Soesdijkerstraatweg. Het Jodenkerkhof, waarvan nu alleen nog maar het zuidwestelijke hoekje van 10 bij 10 meter eigendom is van de Israëlitische gemeente te Utrecht, had in 1838 nog zijn oorspronkelijke grootte van ongeveer een hectare. Diemont was de toenmalige eigenaar van „Jagtlust", dat zich ten oosten van de Soestdijkseweg in noordelijke richting uitstrekte tot de tegenwoordige Boslaan.
De erfpachtsuitgifte geschiedde onder het speciale beding, dat de grond zou moeten worden ontgonnen en tot cultuur gebracht. Toen de spoorlijn er nog niet was - die kwam pas in 1863 klaar - liep de Jan Steenlaan over de Soestdijkseweg door en vormde een geheel met de oostelijke helft van de tegenwoordige Prins Bernhardlaan. Langs deze route brachten de boeren uit de Leijen en de Nieuwe Wetering hun schapen naar de hei waar zij ook hun plaggen staken om die te kunnen mengen met de schapenmest.

Ontginning
Huibert Vogelzang heeft in 1840 in de zuidwestelijke hoek van zijn grond, d.w.z. op de hoek van de Soestdijkseweg en de tegenwoordige Nachtegaallaan, een huis gebouwd met een stal en een schuur. De oudste topografische kaart van Nederland geeft ons een indruk van de wijze waarop Vogelzang aan zijn ontginningsverplichting heeft voldaan. Van blad 32, waarop de gemeente De Bilt voorkomt, is de eerste druk in 1856 verschenen, maar de terreinverkenningen daarvoor zijn al in 1847 en 1848 verricht. Op deze kaart is duidelijk te zien dat Vogelzang de westelijke helft van zijn tien hectare grond tot bouwland heeft ontgonnen en de oostelijke helft heeft bebost. De

erfpachtsverhouding heeft waarschijnlijk al na enkele jaren door koop en verkoop haar einde gevonden.
Vogelzang maakt de indruk in hart en nieren een pionier te zijn geweest. In 1854 verlaat hij De Bilt al weer om zich met zijn gezin in de Haarlemmermeer te gaan vestigen die toen nog maar amper droog was. Zijn Biltse bezittingen had hij enige jaren eerder al verkocht aan jhr. H. van den Bosch die in 1843 Diemont als eigenaar van „Jagtlust" was opgevolgd. De overlevering wil dat Huibert Vogelzang in zijn boerderij aan de Soestdijkseweg ook een tapperij had gevestigd, maar in het gemeentearchief zijn daarover geen gegevens te vinden.

De stippellijn geeft de 10 hectare heidegrond aan die Huibert Vogelzang in 1837 van het domein in erfpacht heeft ontvangen.

Naam bleef

De naam „Vogelzang" bleef aan de boerderij verbonden. Toen in 1882 een openbare verkoping van het gehele landgoed „Jagtlust" met de toen daarbij behorende buitenplaats „Meijenhagen" plaats vond, waarvan de gedrukte veilingcatalogus bewaard is gebleven, werden de opstallen die oorspronkelijk door onze kolonist Huibert waren opgericht, daarin omschreven als „drie woningen en gemeenschappelijke schuur, genaamd „Vogelzang". Ook op de bij de catalogus behorende kavelkaart vinden we deze naam ter plaatse vermeld. De grootte van de twee kavels die te samen de voormalige grond van Vogelzang uitmaakten, is blijkens de catalogus ruim tien hectare, wanneer we de Soestdijkseweg niet meerekenen waarvan de ondergrond toen nog eigendom was van de belendende eigenaren.
In 1900 kwamen de tien hectare „Vogelzang" en ook de gronden aan de westzijde van de Soestdijkseweg in handen van de in Utrecht gevestigde „Maatschappij tot Exploitatie van bouwterreinen aan het Station de Bilt", directeur L. H. Westerhout. Deze begon met de oude huizen die oorspronkelijk de boerderij, schuur en stal van Vogelzang waren geweest, te slopen. Voorlopig kwam daarvoor niets in de plaats. Wel vroeg en kreeg Westerhout in 1900 en 1901 vergunning voor de bouw van een tiental villa's noordelijker aan de Soestdijkseweg.
De onderhandelingen met de gemeente in 1902 over de aanleg van wegen en straatverlichting vergden nogal wat tijd, maar in het voorjaar van 1903 vond dan toch de aanbesteding plaats. Bij

besluit van burgemeester en wethouders van 24 juli 1903 krijgt „het Park nabij het station" de naam „Park Vogelzang" en worden tevens de tien daarin gelegen wegen van namen voorzien. Het valt op dat daarbij alleen de wegen ten oosten van de Soestdijkseweg, d.w.z. die over de vroeger aan Huibert Vogelzang toebehoord hebbende grond zijn aangelegd, namen van zangvogels krijgen: Nachtegaallaan, Merellaan en Vinkenlaan. Ten westen van de straatweg worden het Spoorlaan, Prins Hendriklaan, Kruislaan, enz.

Het bestand aan vogelnamen is enkele jaren geleden op grote schaal uitgebreid toen het bestemmingsplan Bilthoven-Centrum II tot uitvoering kwam. Het was een gelukkige omstandigheid dat dit plan zich juist bezijden het oude territorium van Huibert Vogelzang uitstrekte zodat het gemeentebestuur alleszins verantwoord was ook andere dan alleen zangvogels te vernoemen.

Om te besluiten met het plekje waar Vogelzang van omstreeks 1840 tot 1854 zelf heeft gewoond, de oude opstallen werden, zoals wij zagen, in 1900 afgebroken. In 1914-1916 verrees op die zelfde plaats een grote villa die Johannes Reijsenbach, oud-president van de Javasche Bank, voor zich liet bouwen volgens het ontwerp van de Bilthovense architect, tevens kunstschilder, Herman van der Haar die zelf precies er tegenover woonde aan de Soestdijkseweg (nu het huis van dr. Van Dam). De heer Reijsenbach noemde zijn nieuwe villa „HOREV" wat betekende: Hoop op rust en vrede. Later, toen de familie Kersemakers er een pension in dreef, heette het huis „Pension Theodora". In 1954 is de villa verkocht aan de Vereniging tot bevordering van de Landbouwtuigpaardfokkerij in Nederland, die er ook nu nog in gevestigd is.

P. H. Damsté
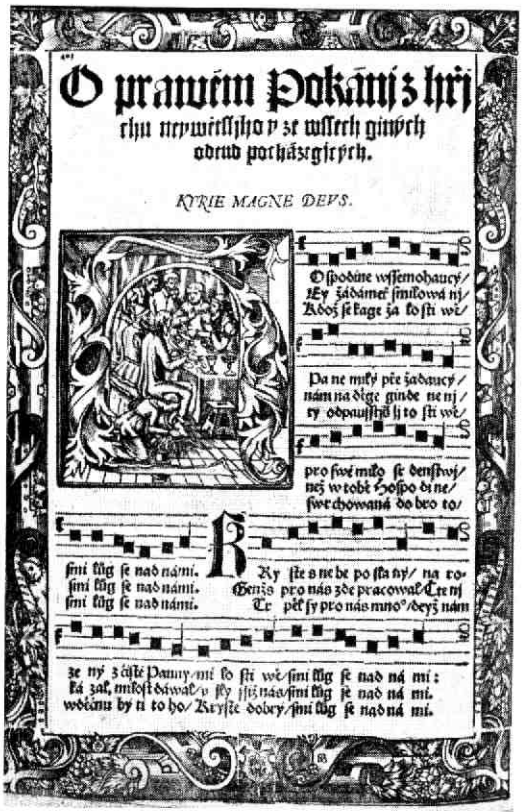
Nog meer oude kaarten

In de maand oktober wordt in het Gemeenlandshuis van het Groot-Waterschap van Woerden (Havenstraat 30 te Woerden) een kleine expositie van historisch kaartmateriaal gehouden. De Stichts-Hollandse Historische Vereniging doet dit naar aanleiding van de komende herindeling van het waterschap en omdat zij dit jaar een van de waterschapskaarten, daterend uit 1670, zal publiceren. De uitgeverij Canaletto zal deze uitgave in boekvorm en losbladig verzorgen. Het samenvallen van deze Woerdense tentoonstelling met de onze (4 oktober - 8 november) is daarom niet helemaal toevallig.

Inlichtingen over openingstijden en sluitingsdatum verstrekt mevr. E. de Leeuw-Mielard, Marius Bauerstraat 30, Woerden, telefoon 03480 - 44 60.

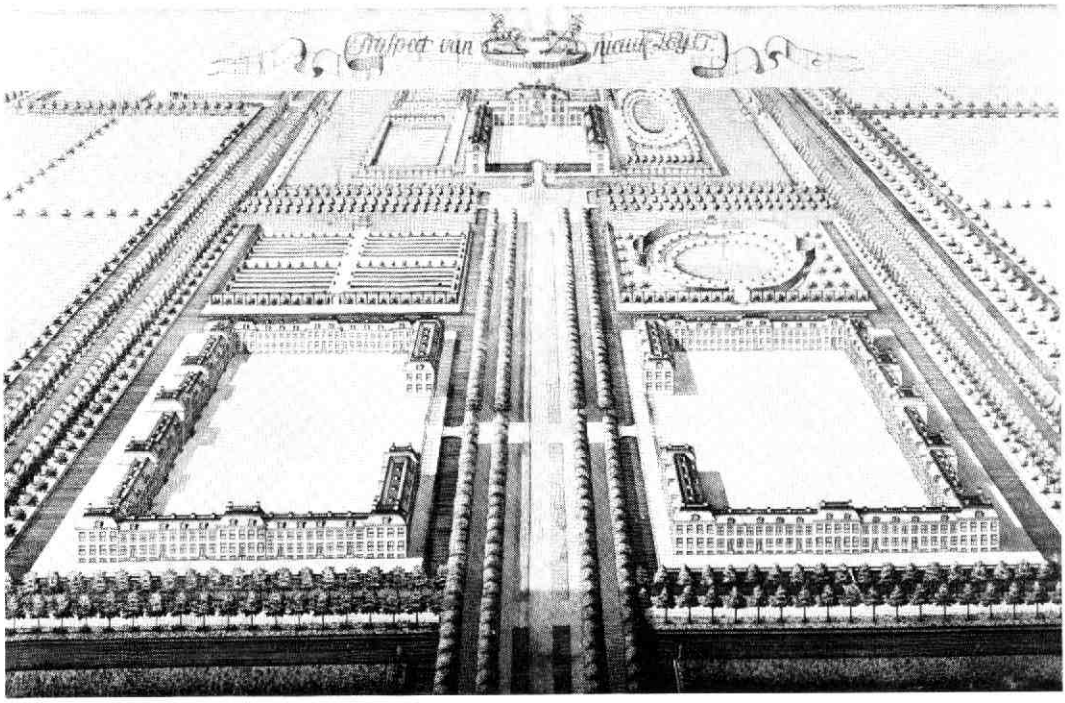
Herrnhutters in vijf continenten

Toen in oktober 1967 een uitslaande brand aan het Broederplein een deel van het historische gebouwencomplex van de Evangelische Broedergemeente te Zeist verwoestte - na restauratie vestigde zich hier Rijksmonumentenzorg - besloot de Oudstenraad de gelukkig bewaardgebleven archieven bij het Rijksarchief in Utrecht een veiliger onderkomen te verschaffen. Toen dan ook de

Bladzijde uit een gezangboek van de Oude Tsjechische Broeder-Uniteit, Ivancice 1576 (cat. nr. 7).

organisatoren van de aan het piëtisme gewijde tentoonstelling „Vromen en Verlichten" in het Aartsbisschoppelijk Museum besloten de Herrn-

„Prospect van nieuw Zeyst". Ontwerp voor de bebouwing van Broeder- en Zusterplein. Gewasse pentekening in O.I.-inkt door William Heck, 1749 (cat. nr. 277).

hutters hier uit te lichten, lag het dan ook voor de hand een aparte tentoonstelling over deze kleine, doch relatief invloedrijke groep van 18e-eeuwse pleitbezorgers van de oecumenische gedachte in het Rijksarchief te houden.
Deze is onder titel *„Erfgoed van Herrnhut"* op 12 oktober geopend door bisschop Günther Hasting uit Herrnhut (D.D.R.) en is te bezichtigen *tot en met 20 december.*
Het spreekt vanzelf, dat een belangrijk gedeelte van de expositie handelt over de Broedergemeente te Zeist, maar de geschiedenis van deze in Nederland vrij bekende gemeente wordt geplaatst tegen de achtergrond van de historische ontwikkeling van deze beweging op internationaal niveau. Ook de typische kenmerken van de kerkelijke en sociale organisatie der Herrnhutters, zoals het zendingswerk, de economische bedrijvigheid en de aan het christelijk communisme verwante sociale ordening (althans in de vroege periode) worden uitvoerig toegelicht. Aparte vermelding verdient de muziekbeoefening binnen de gemeenten, die zowel het kerklied als de instrumentale en koormuziek omvatten. Talloze composities van Herrnhutter componisten in verschillende archieven getuigen hier nog van.

Verspreiding

Met de vestiging van enkele moravische vluchtelingen, leden van de oude Tsjechische Broeder-Uniteit, in 1722 op het landgoed van Ludwig Nicolaus graaf van Zinzendorf (1700-1760) in de Oberlausitz (tegenwoordig in de uiterste zuidoosthoek van de D.D.R.) neemt de geschiedenis van de hernieuwde Broedergemeente een aanvang. Vanuit deze gemeente, Herrnhut genoemd (= onder de hoede des Heren), verspreidde de beweging zich onder de energieke leiding van graaf van Zinzendorf spoedig over Europa en Amerika. In de nieuw gestichte gemeenten trachtten Lutheranen, Calvinisten en Wederdopers broederlijk naast elkaar het christelijke ideaal te verwezenlijken. In 1736 werd bij IJsselstein de eerste Nederlandse nederzetting der Herrnhutters gevestigd, 's-Heerendijk genoemd. Vanwege de tegenwerking die zij met name van de zijde der orthodoxe predikanten ondervond besloot men uit te wijken naar een plaats, waar men meer vrijheid genoot. In 1745 kocht de rijke Amsterdamse koopman Cornelis Schellinger slot en heerlijkheid (en daarmee het recht een eigen schout aan te stellen) te Zeist, waar in 1746 met de bouw van het nog bestaande complex werd begonnen.
's-Heerendijk werd verlaten en verkocht voor de sloop. Onlangs zijn door de Archeologische Werkgroep van IJsselstein ter plaatse opgravingen verricht, waarbij een verrassende collectie ge-

bruiksvoorwerpen naar boven werd gebracht. Een gedeelte hiervan is op de tentoonstelling te zien.

Suriname

Reeds vroeg werd door de Herrnhutters zendingswerk georganiseerd. In Noord-Amerika werden gemeenten gesticht, zoals het van de beursberichten bekende Bethlehem in Pennsylvania, van waaruit de Indianen als gelijken werden benaderd. Op Groenland en Labrador werden al vroeg zendingsposten uitgezet. In de 18e en 19e eeuw trokken missionarissen naar Zuid-Afrika, Voor-Indië, Tibet, Australië, centraal Afrika, terwijl vergeefse pogingen werden gedaan door te dringen in de mohammedaanse wereld.

Maar bijzonder actief en succesvol waren de Broeders in Suriname, waar zij in 1735 via Amsterdam arriveerden. De bloeiperiode van de zending onder Indianen viel tussen 1740 en 1816. Na aanvankelijke tegenwerking van de zijde van de plantage-eigenaren nam het werk onder de slavenbevolking in de vorige eeuw een enorme vlucht. Uit deze zendingsactiviteiten ontstond de Evangelische Broedergemeente in Suriname.

Op de tentoonstelling wordt ook aandacht besteed aan de Oude Broeder-Uniteit in Tsjechoslowakije (gesticht in 1757); voorts aan de liturgie, de bestrijding en verdediging, de opvoeding en de scholen, de muziek, de bedrijven. Hoewel men dat in een archiefgebouw zou verwachten, is de expositie niet uitsluitend uit archiefstukken opgebouwd. Vele schilderijen (o.a. uit Herrnhut), tekeningen, gravures, voorwerpen visualiseren de geschreven getuigenissen. Een kamer in de stijl van een Herrnhutter familie rond 1900 is in een van de ruimten ingericht. Een geïllustreerde catalogus van meer dan 500 nummers is voor een redelijk goedkope prijs (exacte bedrag op moment van schrijven nog onbekend) verkrijgbaar. De openingstijden zijn 10.00 - 15.00 uur op werkdagen. Groepen kunnen een rondleiding krijgen op avonden en zaterdagen na afspraak.

H. L. Ph. Leeuwenberg

Juliana van Stolbergschool

De oudste openbare basisschool van Utrecht

„Wij hebben de eer bij dezen ter Uwer Kennis te brengen, dat bij Resolutie van Heeren Burgemeesteren en Raden van den 20 october des afgelopen Jaars 1823 is bepaald, dat tot het oprichten eener School voor het primair onderrigt aan meisjes binnen de Stad Jaarlijks van Stadswege zal worden verleend eene toelage van driehonderd en vijftig gulden, onder deze voorwaarde evenwel, dat de Regering dezer Stad of eene Kommissie uit dezelve in het Schoolwezen de vereischte inzage bekome, gelijk zulks ten aanzien der Latijnsche Scholen plaats heeft".

Met dit citaat uit een brief van het stadsbestuur aan „de Heeren uitmakende de Plaatselijke School Kommissie te Utrecht" was de oprichting van de eerste openbare lagere school in onze stad een feit.

Die school stond overigens niet op het Pieterskerkhof, maar was gevestigd in de Poort van Lokhorst aan de Lange Nieuwstraat. Uit het jaarverslag van de schoolcommissie over 1859 blijkt dat de school van de Lange Nieuwstraat is overgebracht naar een door het gemeentebestuur aangekochte woning aan het Pieterskerkhof (wijk F no. 345). Zij telde in dat jaar tussen de 60 en 69 leerlingen en was de enige school van de 4e soort. In de „Verordeningen en Reglementen betreffende de regeling van het openbaar onderwijs te Utrecht" staat als artikel 1:

„Vanwege de Gemeente wordt openbaar onderwijs gegeven in scholen, welke naarmate de uitbreiding van het onderwijs en het verschillend bedrag der schoolgelden in vier soorten verdeeld worden".

De 1e soort waren de zogenaamde armenscholen en daarvan waren er rond 1865 drie, aan het Nicolaïkerkhof, aan de Van Wijckstraat en aan

Achter Clarenburg. De ouders betaalden geen schoolgeld. Aan het Oudkerkhof stond de enige school van de 2e soort, ook wel „tussenschool" genoemd, waarvan de ouders per week 12 cent schoolgeld moesten betalen.
Er was eveneens één school van de 3e soort, de burgerschool, zich bevindend aan de Lange Nieuwstraat. Het schoolgeld was daar *f* 12,— per jaar. De enige school van de 4e soort aan het Pieterskerkhof was uitsluitend bestemd voor meisjes. De ouders betaalden *f* 60,— per jaar. In 1870 wordt gesproken over een tweede school van de 4e soort, maar nu voor jongens en wel aan het Schoolplein.
De mogelijkheden die het schoolgebouw bood waren beperkt. Weliswaar was er door het aanbrengen van een gasleiding sinds 1884 gelegenheid om „'s middags kunstlicht te ontsteken", maar de hygiënische toestanden lieten te wensen over. Sommige klassen hadden het privaat achter in het lokaal en op de bovenverdieping hadden vier lokalen slechts één privaat. De ouders schreven een brief aan het gemeentebestuur waarin zij hun teleurstelling uitspraken over het feit dat in de begroting van 1891 geen gelden zijn uitgetrokken voor de verbouwing of vernieuwing van de school aan het Pieterskerkhof, die zich in een onhoudbare toestand bevindt, *„tot grote schade voor de gezondheid van de leerlingen die haar moeten bezoeken en voor het onderwijs dat er wordt gegeven"*.

Kosten

Zij wijzen het argument van de hand dat er geen ruimte zou zijn om de school tijdens de verbouwing onder te brengen, noemen zelfs twee panden aan de Kromme Nieuwe Gracht die daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen. Verder merken zij op: *„Evenmin kunnen de kosten een bezwaar uitmaken, zoo lang groote sommen aan luxe uitgaven worden besteed en meerdere luxe uitgaven worden voorgesteld, als onder andere op de begroting voor het jaar 1891 de vernieuwing van de Maliebrug, waarvoor eene kapitale som van twee en twintig duizend gulden is uitgetrokken"*.
Nog hetzelfde jaar besluit het gemeentebestuur de school te verbouwen. Tijdens de verbouwing zal onderwijs worden gegeven in het gebouw „Het IJzeren Hek" gelegen aan de Breedstraat (thans Gewestelijk Arbeidsbureau).
De Juliana van Stolbergschool heeft een bewogen historie achter de rug, die binnen het bestek van „Oud-Utrecht" door deze impressie wel kan worden geduid maar niet beschreven. Was het ruim een eeuw lang een bloeiende school, met in 1956 nog 240 leerlingen, vanaf de jaren zestig kwam er met de ontvolking van de binnenstad een teruggang met als absoluut dieptepunt 1968 toen er slechts 113 leerlingen stonden ingeschreven, verdeeld over vier leerkrachten. Na die tijd kwam nieuwe groei. In 1974 telt de school zes onderwijzers die les geven aan 165 leerlingen.
Wie deze levende 150-jarige wil ontmoeten is op zondag 3 november a.s. van harte welkom in het schoolgebouw Pieterskerkhof 10, waar van 11.00 uur tot 14.00 uur een tentoonstelling is te bezichtigen, die u een beter beeld kan geven van 150 jaar lager onderwijs in de stad Utrecht, dan in deze graag geschreven regels mogelijk was.

Utrecht, september 1974 *R. L. Röhner*
S. Verbeeck

Oude Kerk te Zeist

In de latere jaren van zijn leven heeft H. J. van Eekeren, oud-leraar biologie aan het christelijk lyceum en president-kerkvoogd van de Ned. herv. gemeente te Zeist, het archief van deze gemeente geïnventariseerd. Zijn grote kennis van dit materiaal stelde hem in staat een aantal artikelen over de Oude Kerk en aanverwante onderwerpen te publiceren in „Hervormd Zeist".
Nog tijdens zijn leven kwam de archief- en studiecommissie van de Van de Poll-stichting met hem overeen, dat zij mede met behulp van zijn aantekeningen die artikelen zou omwerken tot een volledig boek. Thans is deze bewerking en uitbreiding door ds. P. Kuijper, voorzitter van de commissie, voltooid. Om financiële redenen zal het boek in vier deeltjes gaan verschijnen, het eerste komt dit najaar uit, de rest zal in 1975 en 1976 volgen. Bronvermeldingen worden achterin elk deel opgenomen. Aan het illustratiemateriaal is veel aandacht besteed.
Het eerste deel behandelt de omvang van het kerspel Zeist, de kerkwegen, de heuvel waarop de Oude Kerk staat, haar houten voorgangster(s), en de zwerfstenen die onder de kerk gevonden zijn. In het tweede deel zal de romaanse kerk ter sprake komen, waarna in deel drie het huidige gebouw aan de beurt komt. In de laatste aflevering zullen de herbergen en het huis „Veelzigt", die vlak bij de kerk gestaan hebben, besproken worden. Ook verschillende overzichten, zoals van pastoors en predikanten, en een persoons- en plaatsnamenregister zullen daarin verschijnen.
De prijs zal voor begunstigers van de stichting ca. *f* 10,— bedragen. Voor anderen zal het eerste bandje in de Zeister boekhandel vermoedelijk voor ongeveer *f* 12,50 verkrijgbaar zijn.

L. v. T.

Beroepssport in 1825

Sport was in het begin van de vorige eeuw een soort kermisattractie. Dat is weer eens gebleken uit een aantal kranteadvertenties en -verslagen, die de heer G. Smilda toevallig onder ogen kreeg bij zijn onvermoeibare speurwerk op het Gemeentelijk Archief. In de Utrechtse Courant van 16 september 1825 vond hij de volgende aankondiging: *„Met permissie der Edele Achtbare Regering der stad Utrecht, zal de beroemde Hardlooper PETER WEEBER, aanstaande Zaturdag den 17. dezer, des avonds ten vijf uren, van de Wittevrouwen-Poort, tot Zeijst, tot voor de Plaats Beekroijen, in den tijd van 45 minuten, heen, en zal aldaar 10 minuten vertoeven, den zelfden weg in 48 minuten terug afleggen; het geëerde Publiek wordt als toeschouwer op gezegden tijd uitgenoodigd en voor zijn vertrek kan ieder naar welgevallen geven, het geene hij verkiest.*

Met permissie der Edele Achtbare Regering dezer stad. De beroemde Hardlooper KAREL GIESE, (welke op onderscheidene plaatsen de bewondering heeft weggedragen, en onder anderen voor het rijtuig van HH.KK.HH. den Prins en de Prinses der Nederlanden, den weg van Leuven naar Luik heeft afgelegd), zal op Zondag den 18. September 1825, des namiddags ten half vijf uren, eenen Wedloop verrigten, van het Maliehuis, naar het Logement Het Hof van Holland, te Zeijst; welke weg hij in 40 minuten zal afleggen, en na 10 minuten te Zeijst vertoefd te hebben, in 45 minuten dezelve weg terug afleggen. Hij noodigt de Liefhebbers uit, hem met Rijtuigen te verzellen, daar hij zijne kunst op geen prijs kan stellen, laat hij aan de aanschouwers zelve over, hem nagenoegen te betalen. Is thans gelogeerd in het Logement den Vergulden Engel, buiten de Katharijne Poort alhier."

Een verslag van deze „prestatielopen" - wellicht één van de oudste specima van Nederlandse sportjournalistiek - vinden we in de krant van 21 september 1825.

„Utrecht den 20. September. De Hardlooper Peter Weeber, welke aangekondigd had om binnen den tijd van 45 minuten van de Wittevrouwen Poort naar Zeijst te loopen, aldaar 10 minuten te vertoeven en dienzelfden weg in 48 minuten terug af te leggen, heeft gepasseerden Zaturdag dien weg binnen den bepaalden tijd volbragt.

De tweede Hardlooper Karel Giese, welke den volgenden dag in 40 minuten van het Maliehuis naar Zeijst en, na 10 minuten vertoevens, van daar in 45 minuten zoude terug loopen, heeft dien wedloop, binnen dezen bepaalden tijd volbragt; zijnde ten half vijf ure, precies, van het Maliehuis vertrokken, en tien minuten voor zes ure, aan hetzelve huis terug geweest, zoo dat hij dien wedloop in 60 minuten, en dus vijftien minuten minder dan den bepaalden tijd, volbragt heeft.

De toevloed der menigte, en het groot getal paarden en rijtuigen, bezettede den weg zoodanig, dat er nauwelijks plaats was om te kunnen loopen."

Het succes van deze sportmanifestatie was, zoals uit dit verslag wel blijkt, erg groot. Op verzoek van zijn „supporters" besluit Carel Giessen dan ook om nog voor een tweede maal in Utrecht zijn hardloopkunsten te vertonen.

„Met voorkennis van de Edele Achtbare Regering der stad Utrecht, en op aanzoek van een zeer aanzienlijk gedeelte van het geëerd Publiek, zal de Ondergeteekende het genoegen hebben, eenen Wedloop te doen van 8 reizen rondom de Maliebaan, in den tijd van één uur, zijnde de omtrek van gezegde Baan, berekend op 16 minuten gaans. Deze Wedloop zal geschieden op Zaturdag den 24. dezer mits droog weer zijnde, des namiddags ten half vijf uren, en anders op Maandag den 26. dezer, ten zelfde tijde. De Wedlooper zal zijnen loop van het Maliehuis beginnen in een extra costume gekleed zijn. De inzameling der vrijwillige giften zal na den afloop plaats hebben, als wanneer hij ter dankzegging aan het Publiek, ten slotte, nog eene extra snelle loop om gezegde Maliebaan verrichten zal. Hij beveelt zich tot de goedgunstige bijwoning, in de toegenegendheid van het geëerde Publiek."

Utrecht den 22. September 1825

CARL GIESEN

beroemde Hardlooper van Zijne Koninklijke Hoogheid den Prins van Oranje.

In de Utrechtsche Courant van maandag 26 september 1825 vinden we tenslotte nog een verslagje van dit wel zeer professionele sportgebeuren.

„Utrecht den 25. September. De hardlooper Carl Giesen, welke had aangenomen de Maliebaan in den tijd van een uur, acht malen rond te loopen, heeft gisteren zijnen wedloop in vier minuten minder dan hij bepaald had, volbragt, en daarna nog eenmaal de Maliebaan rondgeloopen in de tijd van vijf minuten. De toevloed der menigte was bij deze gelegenheid weder aanmerkelijk."

G. J. Röhner

De Broedergemeente te Zeist

Korte bouwgeschiedenis van slot en pleinen

Op de rand van de Heuvelrug aan een later dichtgeslibde Rijnarm moet al vroeg een nederzetting geweest zijn. Onder bisschop Boudewijn II werd rond 1180 de eerste stenen kerk van Zeist gebouwd. Hiervan is nog de kern van de tufstenen toren over. De kerk zelf, een ruime zaal van 11 x 22 m, waarvan de muren in kistwerk waren uitgevoerd, werd tussen 1841 en 1843 vervangen door een Engels getinte neogotische kerk naar ontwerp van Nicolaas Kampersdijk.

Uitziende over het wijde land van de voormalige Rijnbedding stond wat westelijker een 13e-eeuwse ridderhofstad. Die was in de 17e eeuw zeer vervallen en kwam in 1677 met de Hoge Heerlijkheden Zeist en Driebergen in handen van Willem Adriaan van Nassau Odijk, zoon van Lodewijk van Nassau Beverweerd, een bastaardzoon van Prins Maurits. Hij besloot tot afbraak van het gehele oude kasteel. De nieuwbouw van het slot begon met de twee zijvleugels; omstreeks 1685 werd het hoofdgebouw aangevat. De ontwerper was Jacob Roman, bouwmeester van Stadhouder Willem III, die in 1688 koning van Engeland werd. Voordien was er echter al zeer intensief contact met de Engelse bouwkunst, want terwijl de zijvleugels van het slot naar gewoonte van de tijd kruiskozijnen in de ramen kregen, werden in het hoofdgebouw schuiframen gemaakt.

In Engeland had Sir Christopher Wren in 1683 bij het bouwen van Winchester Palace dergelijke ramen voor het eerst toegepast. Volgens de Zweedse architect Tessin, die in 1687 ons land bezocht, paste Roman deze ramen behalve bij het slot te Zeist ook toe bij Paleis het Loo en het Huis Honselersdijk. De kozijnstijlen zijn niet vervaardigd uit één stuk hout, maar vier stukken hout omsluiten een gewichtkoker.

In de 19e eeuw werden deze „Engelse" vensters van het slot te Zeist vervangen door empirevensters, maar bij de laatste restauratie zijn de oude schuiframen zoveel mogelijk gereconstrueerd. Daarbij valt het op dat de ruiten vrijwel vierkant zijn. Dat vindt zijn oorzaak in het feit dat het glas in die tijd niet meer dan ongeveer 10 duim in het vierkant mat. Door de verbetering van de glasfabricage werd het rond 1700 mogelijk rechthoekige ruiten met een grotere hoogte te maken.

In 1745 kocht Cornelis Schellinger, ijzerhandelaar te Amsterdam en afkomstig uit een doopsgezinde familie, slot en heerlijkheid Zeist van de Nassau's met de bedoeling het als Nederlandse zetel van de Evangelische Broedergemeente te bestemmen.

Unieke aanleg

Reeds in 1747 ontstond er een afgerond plan, met een unieke stedebouwkundige aanleg, voor de bouw van het complex dat we nu als Broeder- en Zusterplein kennen. Het Broederhuis werd al in 1748 voltooid. Tot 1792 is er aan het complex gebouwd, geheel klaar is het echter nooit gekomen. De kerk aan het Zusterplein werd in 1770 voltooid. Voordien werd er gekerkt in een zijvleugel van het slot, dat inmiddels in 1768 eigendom was geworden van Maria Agnes von Zinzendorff.

Koopman Schellinger verhuisde naar Broederplein 27 waar hij tot 1778 woonde. Het slot is in 1808 van de Herrnhutters overgegaan in particulier bezit en werd in 1924 gemeente-eigendom. In de jaren 1960-1969 is het gerestaureerd door de achitect Baron van Asbeck.

47e jaargang - nummer 10 - november 1974

MAANDBLAD **oud-utrecht**

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18. **Contributie:** Minimum: *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91 **(tevens redactie-adres).**

De Herrnhutters voorzagen grotendeels in hun financiële behoeften - onder meer voor de zending in Suriname - door het uitoefenen van verscheidene ambachten, zoals de zijde- en bandweverij G. van Wees (uitgegroeid tot de textielgroothandel van Wees en Weiss, die in 1967 bij de fatale brand een gedeelte van het Broederhuis in beslag nam), een kaarsenmakerij en zeepziederij en een aardewerkfabriek die volgens Duitse traditie kachels maakte. In de kantine van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is zo'n bewaard gebleven kachel opgesteld. Deze kantine is gehuisvest in de vroegere landbouwschuur, die werd gebruikt voor het agrarische bedrijf op de uitgestrekte landerijen van de Herrnhutters. Aan de zuid-oostzijde van het gebouwencomplex langs het Broederplein is de voormalige brouwerij te vinden, welk gebouw nog gerestaureerd moet worden.

Sfeer

Nadat in 1967 het Broederhuis in vlammen was opgegaan, rijpte al spoedig het plan om na de restauratie de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in het gebouw te vestigen. Deze dienst was al lange tijd aan het zoeken naar een andere ruimte. De hoofdindeling van de verwoeste vleugel paste zeer goed en er zijn slechts geringe ingrepen nodig geweest om aan de eisen van de toekomstige bewoners te voldoen. Alleen voor de kostbare bibliotheek en de archieven ontbrak de nodige ruimte. Om in deze behoefte te voorzien is gebruik gemaakt van het nimmer voltooide plan uit 1747 dat de gelegenheid bood een nieuwe zijvleugel aan te bouwen, een vleugel die aan het Zusterplein destijds wel was gebouwd.
Architect Baron van Asbeck heeft de eenvoudige sfeer van het Broederhuis ook in de aanbouw weten te bewaren en is er in geslaagd van het geheel een goed bruikbaar kantoorgebouw te maken. Het is er goed werken, maar het is ook een gebouw waar bezoekers graag komen, waar zij in de gangen door middel van in vitrines opgestelde voorwerpen uit de restauratiewereld hun kennis over het Nederlandse monumentenbezit kunnen vergroten, en waar zij de bibliotheek en documentatie kunnen raadplegen.

H. Janse,
architect Rijksdienst
voor de Monumentenzorg

Naschrift

De redactie verbindt aan dit stuk graag opnieuw een verwijzing naar de **tentoonstelling** over de **Herrnhutters,** die nog **tot en met 20 december** in het Rijksarchief bezichtigd kan worden (attentie: **op werkdagen van 10.00 - 17.00 uur!** Alexander Numankade 201, Utrecht).
Tevens wijst zij erop dat de vraag van A. J. A. M. Lisman in het augustusnummer impliciet door de heer Janse beantwoord is. Een uitvoeriger uiteenzetting over de toepassing van schuifframen is te vinden in zijn boek Vensters (Nijmegen, 1972), p. 57 e.v.

Wie weet waar?

Wie kan deze foto localiseren?
Aan welke vrij smalle weg langs een water hebben deze winkels in kruidenierswaren en „Gemaakte goederen, garen en band" gefloreerd? De heer Smilda heeft deze prentbriefkaart al aan heel wat mensen vergeefs voorgelegd. Hij is er zelfs niet zeker van of het een plek is in Utrecht of in een andere plaats. Huisnummers zijn op het origineel niet te ontwaren. Alleen van de naam van de garen- en bandwinkelier valt nog iets te maken: H. M. .AND, misschien nog één letter langer, terwijl de D ook een O of G zou kunnen zijn. Herkent een van de lezers dit gezicht?

De Hiëronymusschool en de Universiteit van Utrecht

Op 4 december a.s. zal het feit worden herdacht, dat precies vijfhonderd jaar geleden enige Broeders des Gemenen Levens, afkomstig uit het fratershuis te Delft, een hun door een erflating ten deel gevallen pand aan de Kromme Nieuwe Gracht betrokken. Het is bekend, dat zij reeds zeer spoedig een school stichtten, welke zij naar één hunner beschermheiligen de Hiëronymusschool noemden. Het Utrechts Stedelijk Gymnasium nu is de nazaat van deze school. Aangezien men, hoewel eigenlijk niet geheel terecht, 4 december ook als de begindatum van de school aanneemt, viert men dit jaar tevens het gedenkwaardige feit, dat het huidige U.S.G. de moderne belichaming van een vijfhonderd jaar oude school vormt.

In verband hiermede zal er een tentoonstelling worden gehouden in het *Universiteitsmuseum*, welke vanaf *4 december 1974 tot medio januari 1975* te bezichtigen zal zijn. Men zal hier een beeld kunnen krijgen van de lange geschiedenis van het Gymnasium, dat afwisselend perioden van grote bloei en van diep verval heeft gekend.

Aangezien de oud-rector van het Gymnasium dr. J. A. G. van der Veer een uitvoerig artikel, dat in het jaarboek van Oud-Utrecht zal verschijnen, heeft gewijd aan de vijfhonderd jaren omspannende historie der school, is het niet gewenst hier, zij het in kort bestek nogmaals deze geschiedenis te behandelen. Aangezien echter de bovengenoemde tentoonstelling in het Utrecht Universiteitsmuseum zal worden gehouden, is het wellicht interessant wat dieper in te gaan op de betrekkingen, die er in de loop der tijden tussen de Hiëronymusschool en de Universiteit hebben bestaan.

Het is van belang eerst even stil te staan bij de stichtingsgeschiedenis der Academie. Immers, er is een periode geweest waarin de bovenbouw van de Hiëronymusschool had kunnen uitgroeien tot een Illustre School. Doch de ontwikkelingen zijn een andere richting uitgegaan.

Seminarie

Reeds vroeg, nl. in 1470 werd er een commissie, bestaande uit leden van de oude en van de nieuwe raad van de stad Utrecht, belast met de opdracht een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden van de oprichting van een Academie. Doch verder vernemen wij over deze zaak vooreerst geheel niets meer. Pas een goede honderd jaar later rezen er plannen om een seminarie te stichten. Berichten hierover stammen uit de jaren 1580 en 1581 en uit 1586. In het laatste jaar had de reformatie der Hiëronymusschool plaats. Utrecht werd toen korte tijd door een zeer streng calvinistisch bestuur geregeerd. Voor Leiden dreigde in dat jaar het gevaar, dat de eveneens streng orthodoxe Leicester de Leidse Academie naar Utrecht zou overbrengen.

Noch dit laatste, noch de oprichting van een seminarie werd verwezenlijkt. Aan het streng calvinistische bewind kwam een einde. De in 1586 succesvolle rector Sarcerius kwam terug naar de Hiëronymusschool en bracht deze wederom tot bloei. In 1595 nu liet het stadsbestuur de Hiëronymuskerk gereed maken om er publieke voordrachten in te laten houden. De Hiëronymusschool verkreeg hiermede een bovenbouw, die eventueel had kunnen uitgroeien tot een Academie. Zo doceerde Sarcerius, die de titel professor kreeg, rechtswetenschap (de Instituten), terwijl er ook andere vakken werden gedoceerd. Deze toestand heeft slechts weinige jaren geduurd en werd allengs weer teniet gedaan.

Opmerkelijk is het dat deze ontwikkelingen parallel lopen met die te Amersfoort. Beide steden hebben aldus gepoogd tot de stichting ener Academie te komen. Beide voornemens zijn toen niet verwerkelijkt.

In 1634 zou echter de wens van Utrecht toch worden vervuld. Utrecht kreeg een Illustre School, doch deze stond geheel los van de Hiëronymusschool. De Illustre School was echter nog niet een volwaardige Universiteit. Er ontbrak nog één der voor een Universiteit noodzakelijke faculteit, nl. de medische. En het was nog niet mogelijk academische examina af te leggen. Ook was er nog geen rector magnificus.

Relatie

Al stond de Illustre School geheel los van de Hiëronymusschool, wel bestond er tussen beide een nauwe relatie. In de letterenfaculteit benoemde men nl. Justus Liraeus en Antonius Aemilius. Justus Liraeus was tot dusverre de weliswaar geleerde, doch niet met al te grote leiderscapaciteiten begiftigde rector van de Hiëronymusschool geweest. En het stadsbestuur zat in wezen met hem in de maag, want de school maakte een periode van verval door. Op 4 november 1633 bepaalde men, dat er een commissie naar Liraeus zou gaan om hem voor te stellen af te treden, terwijl hij erop zou kunnen rekenen „jaerlicx een eerlijck tractement" te ontvangen. Men wist nl., dat de vroegere

Antonius Aemilius bereid was weer terug te keren. En onder zijn leiding had de school gefloreerd. Op 23 december bracht de commissie verslag uit en deelde mede, dat Liraeus niet bereid was om af te treden en dat hij de commissie ervan had overtuigd niet de schuld te dragen voor de achteruitgang der school. Hij zou zijn tegengewerkt door „eenige affgunstige ende quaetwillige, die hem gesocht hadden verdacht en odieux te maeken". Zelfs was hij een keer aangevallen en „int aensicht verradelick gesneeden".

Salaris

De commissie stelde derhalve voor hem een professoraat in de letteren aan te bieden met behoud van zijn salaris (*f* 700) en vrij wonen. Alzo geschiedde het, dat Justus Liraeus werd benoemd tot hoogleraar in de humaniora, welke benoeming door hem werd aangenomen. In zijn plaats keerde Antonius Aemilius terug als rector der Hiëronymusschool en werd deze tevens een hoogleraarschap aangeboden. Hij ontving voor zijn professoraat in de geschiedenis en de functie van rector samen *f* 1300; tevens werd er zorg gedragen voor zijn verhuizing.

De Illustre School werd reeds in 1636 een volwaardige Academie. Er kwam nu ook een medische faculteit; als hoogleraar hierin werd benoemd G. Stratenus, die reeds in 1621 als stadsarts en als „lector et demonstrator anatomiae" was aangesteld. In deze laatste kwaliteit trad hij eerst op in de Hiëronymuskerk en even later in het koor van de Pieterskerk. Prof. Kernkamp, de historicus die een groot en groots werk heeft gewijd aan de geschiedenis van de Utrechtsche Universiteit wijst er echter op, dat dit medische onderwijs buiten het kader van de bovengenoemde uitbreiding van het programma van de Hiëronymusschool viel. In ieder geval heeft Stratenus wel korte tijd in de kerk van deze school gedoceerd.

Hoogleraren

Verschillende leraren der school zijn later in Utrecht of elders hoogleraar geworden. Terwille van de beperking noemen we hier nog slechts prof. dr. J. F. Reitz. Deze was sinds 1728 rector van de Hiëronymusschool. Op 31 januari 1746 aanvaardde hij het ambt van buitengewoon hoogleraar in de welsprekendheid („oratoriae et poëseos"). Weinige jaren later zou hij prof. dr. A. Drakenborch, die van 1716 tot 1748 hoogleraar in de faculteit der letteren alsmede curator van de Hiëronymusschool was, opvolgen als ordinarius.

Reitz was niet slechts een strijdvaardig rector, die alles in het werk had gesteld om de financiële tegemoetkoming t.o.v. de docenten te verbeteren, hij was ook als hoogleraar een kritisch ingesteld man, die de moed had misstanden duidelijk aan de kaak te stellen. Zo heeft hij in 1768 een rectorale rede gehouden, welke ten doel had verkeerde toestanden in de Academie te signaleren en er een oplossing voor te bieden.

Op 21 januari 1771 bepaalde de vroedschap, dat „uit consideratie van deszelvs hoge ouderdom en toenemende lichaamszwakheid en veelvuldige diensten, aan de schoolen en Academie gedaan" vrijstelling van het geven van publieke colleges aan hem zou worden verleend. Verder bleef hij gewoon in dienst van de Universiteit. Reitz is ook nog scholarch (inspecteur van onderwijs) geweest; zo bleef hij betrokken bij de gang van zaken in zijn oude school. Op 21 maart 1778 overleed hij.

Niet alleen enige *docenten* der school zijn hoogleraar te Utrecht of elders geworden, ook enkele *leerlingen* zijn dat geworden. We noemen hier o.a.: de theologen A. Essenius (1618-1677), F. Burman (1671-1719) en H. J. Royaards (1794-1854): de juristen H. Moreelse (1615-1666) en A. Matthaeus (1635-1710); de medici H. Regius (1598-1679) en A. G. C. Suerman (1809-1840) en uit de letterenfaculteit Joh. Leusden (1624-1699; hij was een leerling van Liraeus!), G. de Vries (1648-1705; hij was tevens hoogleraar in de theologie) en Rycklof M. van Goens (1748-1810). Ten slotte noemen we nog de hoogleraar in de wis- en natuurkunde R. van Rees (1825-1868). De hier genoemden vormen echter nog slechts een keuze uit de Utrechtse hoogleraren, die op de Hiëronymusschool zijn geweest. Over hen die elders hoogleraar zijn geworden kan hier niet worden uitgewijd.

Nauwe banden

Wat in dit korte artikel genoemd is moge de lezer er echter van overtuigen, dat er gedurende de lange geschiedenis der Hiëronymusschool en de wat kortere van de Utrechtse Academie nauwe banden tussen deze twee onderwijsinstellingen hebben bestaan. Mogen wij er ten slotte nog op wijzen, dat ook de voorzitter van de Staten van Utrecht, die zich zo verdienstelijk heeft gemaakt ten behoeve van de omzetting van de Illustre School in een Academie, dr. J. van Asch van Wijck (1585-1645), een leerling is geweest van de Hiëronymusschool!

Universiteitsmuseum *Drs. R. M. Nepveu*

Literatuur:

De Utrechtsche Academie, I, 1636-1815, door G. W. Kernkamp (Utrecht, 1936).

Acta et decreta senatus, vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie, uitg. d. G. W. Kernkamp, dln., (Werken Historisch Genootschap, 3e. s., 65, 68, 71) (Utrecht, 1936-1940).

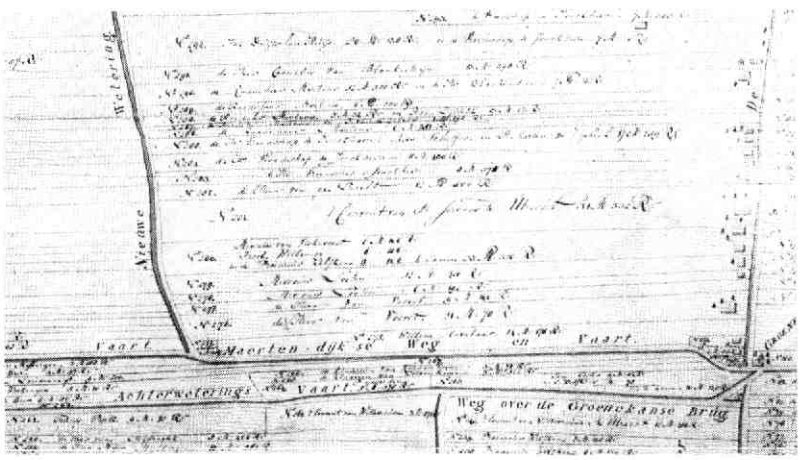
Over enkele bewoners van het Huis Voordaan

Het Huis „Voordaan" onder Maartensdijk met zijn uitgestrekte bossen en lanen aan Babelsteeg en Westlaan, dat gedurende tal van jaren in het bezit was van het geslacht Calkoen, ligt zoals algemeen bekend is meer bepaald ten noorden van de Groenekanse dijk op een halve km ten oosten van het vanouds zo bekende, in 1842 afgebrande doch weer herbouwde „herbergje, waar de Groenekan uithangt". Toen A. J. van der Aa in 1848 het XIe deel van zijn „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden" deed uitkomen behoorde het aan de (in het volgende jaar daar overleden) mr. Abraham Calkoen, en had het een oppervlakte in totaal van 160 bunders. De „Tegenwoordige Staat" van Utrecht zwijgt echter nog geheel over Voordaan en evenmin vond het een aanduiding op zijn kaart van het Overkwartier van Utrecht: de schrijver volstond met een telling van het aantal der huizen „aan de groene Kanne, drie en twintig" en de vermelding „Omtrent S. Maartensdyk vindt men verscheiden Lustplaatsen" [1]).

Het goed was reeds een oude „hoffstede" toen het in de eerste helft van de XVIIe eeuw toebehoorde aan een vertegenwoordiger der familie Daey. Het geslacht, waarvan de naam ook Daye en Day (Deij) gespeld werd, zou volgens de bekende genealoog C. J. Polvliet afstammen van een ongenoemde Engelse officier, die in het gevolg van Robert Dudley, graaf van Leicester naar de Nederlanden was gekomen. Wanneer deze mededeling juist is, dan kan het nauwelijks anders zijn, dan dat deze officier identiek is geweest met Medard Nauwinck gezegd Daye, die de 24e juli 1610 is opgetreden als gouverneur van de Schenkenschans en die, gedurende geruimen tijd in Staatse dienst, ook nog in februari 1623 het commando had over één compagnie te voet [2]).

's Mans tegenwoordigheid op de Schenkenschans wordt bovendien bevestigd bij de kerk aldaar door een oude grafsteen (64 x 115 cm), die blijkens een 7-regelig opschrift de herinnering levendig houdt aan Catharina Maria de waarschijnlijk ongehuwde dochter van „Medard Nawinck genaemt Daey, Capitein Commandant in Fort van s' Gravenwerd" (of Schenkenschans), die overleed op 13 juni 1611. Boven dit opschrift is een alliantiewapen op de zerk uitgehakt: een gedeeld schild met in 1. een verlaagde keper (zoals in Engelse wapens dikwijls voorkomt), van boven vergezeld van twee sterren (6) en onder van een roos (Daey); en in 2. drie arenden, 2 en 1, vergezeld in de schildvoet van een lelie. Helm met wrong en dekkleden en als helmteken de roos uit 1. Het 2e of vrouwelijke wapen, dat met de arenden en de lelie, zal naar alle waarschijnlijkheid dat van de moeder der overledene hebben voorgesteld, gelijk in de heraldiek behalve geestelijken ook bij ongehuwde personen veelal gebruikelijk was.

Zoals Polvliet's genealogie reeds liet doorschemeren hebben de Daey's op het huis Voordaan gewoond en wel in ieder geval Martijn of Martin Daey en diens eerste vrouw Johanna Machteld van Doorn, die waarschijnlijk de dochter was van Aelbert, postmeester van Prins Maurits, en van

Het gedeelte met Groenekan uit een 17e-eeuwse kaart van het gerecht van Oostveen enz., die in 1776 en 1798 is herzien. Perceel 283 van De Joncheere is het oorspronkelijke Voordaan (Gemeentehuis Maartensdijk, burgemeesterskamer; foto R.A. Utrecht).

Joosgen Aerts. De vrouw tenminste overleed ter plaatse op 16 juli 1646, nadat een kind haar aldaar in de dood was voorgegaan op 12 maart 1643.
Marten Daey Pieterszoon, te Breda geboren in 1604, heeft, hoewel niet onafgebroken, in Brazilië op het Recief gediend tussen 1629 en 1641. In 1650 verkreeg hij een compagnie infanterie te Amsterdam en bij commissie van de Staten-Generaal van 28 april 1645 werd hij tot Majoor benoemd in verband met het destijds in het verschiet komende „groote dessein" tegen Vlaanderen [3]).
Grotere bekendheid dan tengevolge van zijn militaire charges verkreeg hij evenwel door het feit dat zijn tweede vrouw Obrecht, Oopjen ofwel Opina Coppit, die te Amsterdam geboren was op 19 januari 1611 als dochter van dr. Hendrik en Celitgen Princen, met haar eerste man, Marten Soolmans door niemand minder dan Rembrandt op twee levensgrote portretten geschilderd is geworden, zoals mejuffrouw dr. I. H. van Eeghen in het zojuist aangehaalde artikel in „Amstelodamum" op overtuigende wijze duidelijk heeft gemaakt. In genoemde bijdrage worden foto's afgebeeld van de pendantstukken, die voor Nederland definitief verloren zijn gegaan.
Zolang Martin Daey leefde - hij stierf te Amsterdam op 11 september 1659 - heeft Opina Coppit haar bezit *„de hoffsteede genaemt Fortaen mette landen daertoe behoorende geleegen aen de Groenekant"*, derhalve het huis Voordaan cum annexis, kunnen behouden, maar nadat zij ten tweeden male weduwe geworden was en de bezitting klaarblijkelijk voor zich en haar kind uit het tweede huwelijk uit de boedel van haar echtgenoot Daey verkregen dan wel behouden had, heeft zij gemeend het verworvene toch maar van de hand te doen. Een koper vond zij in de persoon van „monsieur" IJsbrand van der Eem, de schout van het Utrechtse dorp Lopik.

Ontdekking

Toevallig ontdekte ik een akte, waaruit blijkt, dat deze verkoop allerminst zonder moeilijkheden tot stand is gebracht. Dat vloeit namelijk voort uit een procuratie van 17 maart 1661, waarbij Opina Coppit, die toen te Alkmaar was gaan wonen en zich noemde *„laest weduwe van wijlen de Heer Maerten Daij in sijn leven Cappeteijn van een Compagnie Infanterij ten dienste der Stadt Amsterdam"*, persoonlijk compareerde voor notaris en getuigen, zowel voor zichzelf en als moeder-voogdes over het door haar tweede man nagelaten kind [4]). Deze volmacht werd afgegeven op de koopman Sr. Nicolaes de Gyselaer, wonende te Amsterdam [5]). De aldus aangewezene mocht nu in naam van de constituante, zo dit mogelijk zou blijken, accorderen met de koper der hofstede *„over soodanige questie als tusschen haer constituante cum socijs ter eenre ende den voornoemden van der Eem ter andere sijde is ontstaen, ter saake van de huijsere die de gewesene bruijcker vande voorsz. hoffsteede ende landen daer aen noch was pretendeerende, metten gevolgen en aencleven van dien"*.

Wijze beslissing

De gemachtigde werd door de comparante zonder restricties en dus zo volledig mogelijk bevoegd gemaakt tot handelend optreden met de wederpartij en dat moet wel betekend hebben, dat Opina, misschien wel uit vrees voor een naderend proces, met niet anders dan bekwame spoed een definitieve streep onder de verwikkelingen verlangde. Zonder twijfel lag een hofstad als Voordaan voor haar, nu zij zich te Alkmaar bij en met naaste familie gevestigd had, te zeer verwijderd. En de definitieve verkoop zal daarom een wijze beslissing zijn geweest, gedachtig aan de vermanende klassieke woorden: metiri se quemque suo modulo ac pede, verum est!

Alkmaar *Mr. J. Belonje*

Naschrift

De vraag van mr. Belonje aan de redactie om zijn artikel te willen illustreren, heeft heel wat actie teweeggebracht, en naar het zich laat aanzien niet zonder resultaten.
Voor illustratiemateriaal werd ik door het gemeentehuis van Maartensdijk verwezen naar mej. E. M. de Bouter te Groenekan. Zij bleek veel meer materiaal te bezitten dan alleen ansichten van het huidige huis Voordaan. Heel belangrijk was hierbij een kopie van een artikel, dat op 1 november 1927 verschenen was in Het Nieuws, een blad voor Maartensdijk en omgeving, en dat dank zij de interesse van mevr. A. Copijn-de Feyer voor Groenekans geschiedenis bewaard is gebleven. De schrijver, G. G. C., behandelde in dat artikel de wordingsgeschiedenis van het grote landgoed Voordaan op een dusdanige manier, alsof hij al z'n fiches met perceelsgewijze aantekeningen uit transportakten letterlijk had laten afdrukken. Al is dat een saaie manier, ze geeft wel garantie voor betrouwbaarheid. Die indruk werd bevestigd door enkele kopieën en aantekeningen die mej. De Bouter zelf gemaakt en van mr. Damsté gekregen had uit het rechterlijk archief van Oostveen (= Maartensdijk). Zo bleek dat ook G. G. C. daarin gewerkt had. Achteraf gezien was dit ook vanzelfsprekend, toen mr. Damsté deze schrijver identificeerde als G. G. Calkoen. Het lijkt daarom de moeite waard aan diens materiaalrijke artikel grotere bekendheid te geven.
Vooruitlopend op publikatie van die gegevens kan als aanvulling op het artikel van mr. Belonje nu alvast meegedeeld worden, dat Maarten Daey de

hofstede Voordaan in 1642 kocht van jhr. Hendrik van Eede. Verder zal Calkoens stuk aantonen dat perceel 283 op de hierbij afgebeelde kaart de oorspronkelijke hofstede Voordaan omvat, en de interpretatie mogelijk maken dat die woning wel eens op een ander punt van het latere landgoed gestaan kan hebben dan het huidige huis: misschien is de „boerderij" De Kettinghoeve de eigenlijke opvolger van het oude Voordaan.

L. v. T.

[1]) *Vgl. Aardr. Woordenboek der Nederlanden IV, Gorinchem 1843, blz. 881 en XI, Gorinchem 1848, blz. 832 en de „Tegenwoordige Staat" van Utrecht XXII, Amsterdam 1772, blz. 165, kaart t.o. blz. 241. - Zie voor de juiste situatie het blad 426 „Maarssen" van de „Chromo-topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden", schaal 1 : 25.000 en inzake het geslacht Calkoen (van Voordaan) Louis Calkoen „Calkoen", z. pl. 1923, blz. 60; Joh. E. Elias „De Vroedschap van Amsterdam", II, Haarlem 1905, blz. 474 en 969 en voorts Nederland's Adelsboek passim.*

[2]) *Uitvoeriger mededelingen over hem in F. J. G. ten Raa en F. de Bas „Het Staatsche Leger 1568-1795", III, Breda 1915, blz. 273 onder k. Schenkenschans met noot 1. Zie ook „De Wapenheraut" II, 1898, blz. 41.*

[3]) *Ten Raa en De Bas „Het Staatsche Leger" IV, Breda 1918, blz. 313; voorts ook voor het navolgende Dr. J. H. van Eeghen „Marten Soolmans en Oopjen Coppit", Maandblad „Amstelodamum" XLIII, 1956, blz. 85 evv.*

[4]) *Opina is ook te Alkmaar overleden, op 1 november 1689 en werd er begraven in de Grote- of St. Laurenskerk op de 6e daarna in graf koor n°. 25 „4 poosen geluijt en te laet". - De procuratie werd verleden voor notaris Jacob Walichsz. Brederoe te Alkmaar op 17 maart 1661 (inventaris notarieel archief Alkmaar deel 236, fol. 225; getuigen waren de Alkmaarse schepen Hendrik Heijckens en Egbert Jacobsz. backer).*

[5]) *Noch „Nederland's Adelsboek" XL, 1940, blz. 231/2 sub VII, noch „Nederland's Patriciaat" XXII, 1935/6, blz. 178 sub VII noemt zijn sterfdatum. Hier blijkt echter, dat De Gyselaer in maart 1661 nog in leven was.*

Castellum Zwammerdam

Voor de afdeling Utrecht van het Nederlands Klassiek Verbond zal dr. J. K. Haalebos uit Nijmegen op 22 november een lezing houden over het castellum Zwammerdam. Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht, 's avonds om 8 uur.

Cadeau-tip

Wie met sinterklaas of kerst aan iemand een bijzonder geschenk wil geven, kan op het Gemeentelijk Archief (Alexander Numankade 199, Utrecht) proberen een keuze te maken uit 8 van de 10 litho's die William D. Kuik twee jaar geleden voor onze vereniging vervaardigde. Alleen zijn impressies van de politiepost aan de Wittevrouwenstraat en van de Nieuwegracht zijn uitverkocht. Een belangrijk aspect van deze koopmogelijkheid is, dat de oude prijs van f 12,50 nu nog gehandhaafd wordt, en dat terwijl de waarde van deze beperkte litho-oplaag alleen maar groter wordt!

Utrechtse liederen

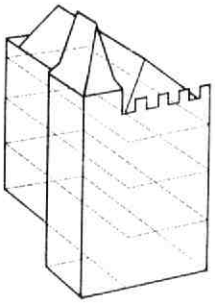
De Dom jatten, door Peter Vos; vier tekeningen in een mapje; oplaag 800 ex.; f 1,50. Op de Neu daar staat een tent, Utrechtse straat- en gelegenheidspoëzie; 56 p.; 500 ex.; f 6,75. In de boekhandel verkrijgbaar. Adres van de uitgever: A. van Nimwegen, ws. „Zonrondom", Leidsekade t.o. 96, Utrecht.

Al een half jaar na haar eerste publikatie brengt Váva, „de uitgeverij die zoveel Utrecht in haar fonds doet", twee nieuwe publikaties uit. Het zijn: een herdruk van Peter Vos' tekeningen „De Dom jatten" (uit 1963, de Korte Nieuwstraat staat er nog smalletjes op) en „Op de Neu daar staat een tent". Dit laatste draagt de ondertitel Utrechtse straat- en gelegenheidspoëzie. Op onze oproep in het meinummer om materiaal voor deze uitgave heeft dr. A. van Hulzen gereageerd. Aan zijn grote verzameling gelegenheidsgedichten zijn dan ook verscheidene voorbeelden ontleend.

Het bundeltje bevat 35 vermakelijke kreupelrijmen: Wijk C-liederen, zangen op de Franse Bazar, een ontboezeming van Speenhoff op 't oude postkantoor en een anonieme ode op de leeuwen voor 't nieuwe; het titelgedicht onthult dat je in die tent kan poepen voor een cent; Dolman verongelukte met zijn luchtballon maar Olieslagers vliegmachine hield 't boven de stad; hobbelende autobussen, ontsnappende delinquenten - te veel onderwerpen om allemaal te noemen.

De uitgever hoopt nog tot een volledige uitgave te kunnen komen. Van elke aanvulling, variant of onbekende tekst zal hij dan ook graag kennis nemen. Zou in die toekomstige uitgave het misschien ook mogelijk zijn om enkele wijzen van straatliederen op te nemen? Gezongen ofwel gegalmd komen ze toch pas echt tot leven.

L. v. T.

Restauratie Loeff Berchmakerstraat 38

Dit jaar zijn de herstelwerkzaamheden voltooid aan het pand Loeff Berchmakerstraat 38 te Utrecht. Hoewel al eerder in het N.U.D. hiervan melding is gemaakt, verdient deze wat ongewone restauratie toch nog wel enige toelichting.

Het pand is door de gemeente Utrecht voor de sloop aangekocht, in de tijd toen de plannen voor verbreding van de Jacobijnenstraat nog hoogtij vierden. Van sloop is het gelukkig voor dit pand nooit gekomen, wel heeft het langdurig in verwaarloosde toestand ten prooi aan weer en wind gestaan. Diverse malen heeft de brandweer moeten uitrukken om een begin van brand te blussen, waarbij het huis zeer veel schade opliep aan kap en zolderbalklaag. Eind 1972 was de toestand waarin het pand zich bevond ruïneus, zonder dakpannen met verkoolde kapspanten en zolderbalklagen en een door lekkages vergane verdiepingsvloer, kortom rijp voor de sloop.

Eigen mankracht

Het is de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken geweest die er bij B. en W. op aandrong het pand weer geschikt te maken voor bewoning, waarbij de Werkgroep zich voorstelde dit met eigen mankracht uit te voeren.

Dit resulteerde eind 1972 in een opdracht aan de afdeling gebouwen en monumenten van de Dienst Openbare Werken voor het opstellen van een herstelplan. Hierbij werd uitgegaan van een bouw-

Links: de toestand voor de restauratie, rechts daarna.

Kozijndetail en balklaag

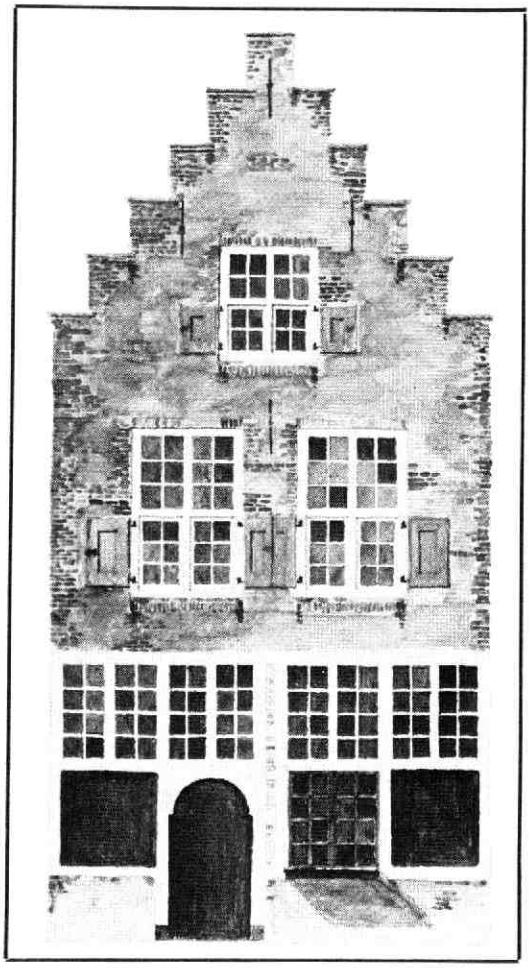
kundige consolidatie van het pand door een aannemer en het aftimmeren en schilderen van het interieur door de toekomstige bewoners. Na oplevering zou het pand dan in beheer gegeven worden van het Utrechts Monumentenfonds.
Helaas is er geen archiefonderzoek gedaan naar de bouwgeschiedenis, zodat deze uit de bouwsporen moest worden afgelezen. Het huis dateert van oorsprong uit de 16e eeuw, zoals kan worden opgemaakt uit de zijgevel in de Pauwstraat, die is gemetseld in moppen formaat ± 26 x 13 x 5 à 6, met ontlastingsbogen boven de kozijnen waaronder eiken lateien. De kapspanten met eiken krommers dateren eveneens uit die tijd.

De voorgevel, gemetseld in Utrechtse steen formaat 23 x 11,5 x 4, is in de 17e eeuw opgetrokken (mogelijk ter vervanging van een houten gevel). De oorspronkelijke eiken kruiskozijnen zijn nu nog aanwezig, met dien verstande dat de eiken roeden, het kalf en de middenstijl in de 19e eeuw zijn uitgezaagd en vervangen door schuiframen. De reconstructietekening geeft het beeld weer van de mogelijke zeventiende-eeuwse toestand van de voorgevel. Tijdens de restauratie zijn restanten gevonden van de eiken puibalk die tot anderhalve meter doorliep in de zijgevel in de Pauwstraat. (Zie foto puibalk).
De achtergevel is een staalkaart van vier eeuwen metselwerk waaruit weinig valt op te maken.

Het interieur bevat nog moer- en kinderbalklagen met eenvoudige 17e-eeuwse balkconsoles. Van een kelder zijn geen overtuigende sporen gevonden. Rond de eeuwwisseling is op de begane grond namelijk een betonvloer op puin aangebracht, en het kostte te veel geld en te veel moeite voor de bewoners om het puin volledig te verwijderen.

Pakhuis
In het eerste kwart van de negentiende eeuw is het huis ingrijpend verbouwd waarbij het zijn huidige uiterlijk verkreeg met de gepleisterde gevels, schuiframen en rechte gootlijst. Aangenomen mag worden dat men toen de trap- of tuitgevel heeft gesloopt. Verder is het huis begin deze eeuw verbouwd tot pakhuis met bovenwoning waarbij de lelijke pakhuisdeuren zijn aangebracht. Hoewel het pand niet voorkomt op de Rijksmonumentenlijst is door de minister van C.R.M. wel een subsidie toegezegd in de restauratiekosten van de monumentale onderdelen van het pand.

Herstel
De nog aanwezige kozijnen en de restanten van de puibalk rechtvaardigen een restauratie van de voorgevel in zijn zeventiende-eeuwse toestand. Toch is gekozen voor handhaving en herstel van het negentiende-eeuwse uiterlijk, voornamelijk terwille van het typische straatbeeld dat deze gevel

vormt samen met de gevel van het andere hoekhuis, Loeff Berchmakerstraat 36. Uiteraard speelden ook de kosten hierbij een rol.
Inmiddels zijn voor het pand Loeff Berchmakerstraat 36 en Pauwstraat 15 ook restauratieplannen gemaakt.

Betrokken

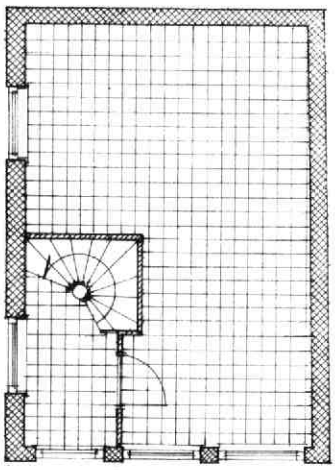
Bij de uitvoering van het werk zijn de toekomstige bewoners betrokken geweest. Onder andere het vooronderzoek, afbikken van muren, sloopwerk, het aanbrengen van zowel de houten vloeren als de plavuizen vloer en het binnenschilderwerk is door hen gedaan. Het herstel van kap, gevels en balklagen is uitgevoerd door het aannemersbedrijf R. Middelkoop. Verder is gebruik gemaakt van materiaal uit het depot historisch bouwmateriaal van de Dienst Openbare Werken, o.a. een eiken spiltrap, een moerbalk, kinderbinten, plavuizen, dakpannen en baksteen. De totale kosten bedragen na aftrek van het subsidie *f* 30.000,—.

„Monument"

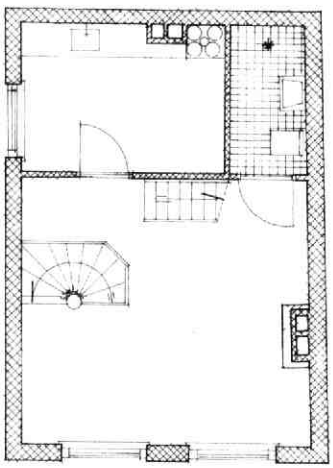
Samenvattend kan worden gezegd dat het hier geen restauratie betreft met een grote R, maar het behoud en herstel van een eenvoudig „monument", waar de restaurateurs veel genoegen aan beleefd hebben. Hopelijk zal de stad Utrecht dit aan het resultaat ook beleven.

A. Verlaan

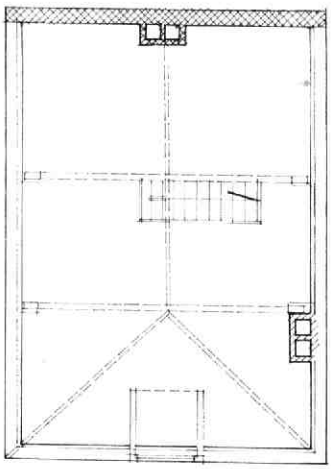
Zo zou pand Loeff Berchmakerstraat 38 er in de 17e eeuw uitgezien hebben.

Begane grond

Verdieping

Zolder

Onze lantaarnconsoles

A. Graafhuis en C. A. Baart de la Faille, Reliëfs in blauw. Lantaarnconsoles langs de Utrechtse grachten. Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1974; 95 blz., merendeels foto's; f 8,50.

Eindelijk is het lang verwachte boekje over de lantaarnconsoles aan de Utrechtse grachten verschenen. Dank zij subsidies van de gemeente en twee fondsen is het voor een koopje verkrijgbaar. Achter in het boekje is een compleet overzicht van de consoles te vinden die sinds 1953 gemaakt zijn, gerangschikt per gracht en met vermelding van de beeldhouwers, maar zonder jaar van vervaardiging. Uit het totaal van 201 is een keuze van 60 stenen gedaan. De schrijvers hebben gezorgd voor een korte inleiding, waarin ook de groei van de grachtwerven beschreven wordt, en door onderhoudende en leerrijke toelichtingen bij de foto's; een dienende rol, om de afbeeldingen des te meer tot hun recht te laten komen. En die opnamen van A. G. Ubaghs en naamloze fotografen van het Gemeentelijk Archief verdienen dan ook grote waardering. Op hun beurt dienen zij het werk van de beeldhouwers zo op zeer bijzondere wijze!

't Originele idee om versierde kraagstenen onder de straatlantaarns aan de werfmuren te plaatsen, heeft nu eenmaal tot gevolg dat de reliëfs moeilijk en soms zelfs helemaal niet door voorbijgangers te bekijken zijn. Deze foto's stellen ons daartoe pas goed in staat. Ze zijn soms van zo dichtbij opgenomen ofwel zo sterk uitvergroot, dat niet alleen de dolle, verrassende en knap gecomponeerde voorstellingen, maar ook de structuur van de blauwe hardsteen en de beitelsporen duidelijk waargenomen kunnen worden.

Eigenlijk zouden er afbeeldingen bij deze bespreking geplaatst moeten worden om een goede indruk te geven van dit boekje. Maar iets in die trant bewaren we tot het volgend jaar.

L. v. T.

Melaeten

In het septembernummer van ons Maandblad stelt de heer Veersema uit Aalst-Waalre de vraag of het toeval of met een bepaalde bedoeling was, dat de Finseninrichting bijna op dezelfde plaats was gesticht als waar in 1616 een grote ruimte voor melaten was aangewezen. Op dezelfde plaats stond een gebouw, Bethlem, dat wellicht bestemd was voor lijders aan deze ziekte.

Het woord „melaten" heeft de heer Veersema inderdaad goed gelezen. Hetzelfde staat op de kaart van Hornhovius (1599) en op de kaart van Balthasar Floris van Berkenrode van 1628, terwijl op de kaart van Bernard de Roy van plm. 1690 daar ter plaatse staat: Lazerus-Huys.

Dit laatste neemt wel elke twijfel aan de betekenis van het woord melaten of melaeten weg.

Het huis stond buiten de Gildpoort aan de noordzijde van de Steen-Straet van Utrecht naar De Bilt, ongeveer op de plaats van het bekende, nu dichtgespijkerde, café Het Kalfje. Op latere provinciekaarten van F. de Wit, van Nic. Visscher en tenslotte op de kaart van de Vrijheid van de Stad Utrecht van 1757 staat aangegeven „Melaten, nu Rijnenburg". Toen had het gebouw zijn bestemming van leprozerie dus reeds verloren.

Dr. F. Ketner heeft in een artikel in het Jaarboek van Oud-Utrecht van 1951 duidelijk gemaakt, dat het oudste leprozenhuis van Utrecht heeft gestaan in Abstede nabij de Kromme Rijn en dat de verplaatsing naar de Steenweg moet hebben plaatsgehad tussen 1475 en 1485 naar terreinen die reeds geruime tijd voor dit doel waren verworven en waar toen een nieuw en ruimer leprozenhuis werd gebouwd.

Herinnering

Het Bethlehem-klooster stond in de „Nieuwe Weert buyten Utrecht", of zoals dr. Broers in zijn Historische wandelingen in Utrecht (blz. 289) zegt „in het Gebied van Hoogelanden". Het stond dus ten westen van de Vecht tussen de Daelschedijk en de Vecht. De Bethlehemweg, een zijstraat van de Amsterdamsestraatweg, houdt de herinnering aan dat klooster nog levend, evenals de namen Brigittenstraat, Magdalenastraat, Servaes Bolwerk, Annastraat, Kruisstraat Predikherenstraat, Wittevrouwenstraat en zoveel andere de herinnering aan het bestaan van even zoveel reeds lang verdwenen kloosters wakker houden.

Dit klooster is daar in 1423 gevestigd ten behoeve van „sommige susteren van St. Cecilien die cranck waren, om daer te wonen ende rumer locht te hebben, tot een uuthoff van die van St. Cecilien" (D. van Heel in Archief Aartsbisdom Utrecht, 1939, blz. 211). Deze zusters hadden zich gesteld onder de regels van de derde Orde van St. Franciscus. Het waren dus geen Karthuizer monniken zoals de heer Veersema veronderstelt.

Het staat wel vast, dat deze kloosterlingen zich ook met de verzorging en verpleging van zieken occupeerden, maar uit niets blijkt, dat zij zich op de behandeling van melaatsen hadden gespecialiseerd. Van enige relatie van dit Bethlehem-klooster met het leprozenhuis aan de Biltsestraatweg is dan ook niets gebleken.

Het Bethlehem-klooster is in 1581 verkocht en kort daarna afgebroken.

De Finseninrichting heeft de heer Veersema nog gekend een eind voorbij de beruchte beenzwart-

en loodwitfabrieken. Deze industrieën stonden op de oostoever van de Vecht en de plaats heeft dus geen enkele relatie met het Bethlehem-klooster, noch met het leprozenhuis.
Ik meen, dat hiermede de vraag van de heer Veersema volledig beantwoord is.

Ir. J. D. M. Bardet

Naschrift

Ook de heer Smilda zond ons naar aanleiding van de vraag over „Melaten" en de Finseninrichting enkele gegevens uit zijn documentatie. Daar sommige ervan niet genoemd worden door de heer Bardet, geven we ze als aanvulling hieronder.
Melaten- of Lazarushuisjes: stichtingsbrief uit 1571. In 1600 is er een herberg in gevestigd, die in 1656 wordt opgeheven. In 1657 worden huis en kapel verkocht. Op 4 april 1826 wordt een boerderij genaamd de Lazarushuisjes, gesplitst in drie woningen, publiek verkocht.
St. Anthoniegasthuis: omstreeks 1435 gesticht aan de Vecht nabij de tegenwoordige Hoogstraat. Het herbergde arme reizigers en na 1603 behoeftige vrouwen en kinderen. In 1747 waren er nog proveniers. Ongeveer op de plaats van dit gasthuis is in 1906 het Finseninstituut gevestigd, overgeplaatst vanuit Rotterdam. Het stond onder leiding van dr. Bollaan.

Redactie

Stoomtram Utrecht-Vreeswijk

Wat mijn vraag betreft naar een afbeelding van de trams die tussen Utrecht en Vreeswijk hebben gereden, ik heb zelf een dergelijke afbeelding gevonden. Zij staat op blz. 9 van het in de serie „Trams en tramlijnen" verschenen boekje „Stoomtrams in het centrum van Nederland" van de hand(en) van H. de Herder, H. A. van Lith en A. J. J. Bink. Een uit een locomotief en drie wagons bestaande tramtrein naar Vreeswijk staat daar juist op de brug over het Merwedekanaal, half op Utrechts en half op Jutphaas grondgebied.
Overigens heb ik ook nog enkele brieven ontvangen over die stoomtram. Ik hoop t.z.t. gelegenheid te hebben op deze brieven, waarin tal van interessante bijzonderheden over Utrecht in het eerste kwart van deze eeuw, terug te komen. Alleen uit het schrijven van jhr. mr. L. M. Rutgers van Rozenburg te Zeist, laat ik een gedeelte volgen:
„Wat de stoomtram Utrecht-Vreeswijk betreft, mijn moeder, die in 1895 op achtjarige leeftijd in Utrecht kwam wonen, herinnert zich slechts de paardentractie. In mijn jeugd heeft men mij steeds verteld, dat de stoomtractie door paardentractie was vervangen in verband met het regelmatig te water raken van rijtuigen uit schrik voor de stoomtram [1]. *Persoonlijk heb ik vele malen in de paardentram naar Vreeswijk gezeten, alsook in het bootje naar IJsselstein* [2]. *Volgens mijn herinnering is eerst het bootje naar Vreeswijk opgeheven, daarna de tram naar Vreeswijk (omstreeks 1922) en tenslotte het bootje naar IJsselstein, welke plaats geen andere verbinding met Utrecht had. Na de opheffing der paardentractie (die dus enige tijd vóór 1922 moet hebben plaats gehad, B.) werden een of twee tramwagens getrokken door een Fordbusje, waarop voorop - 's avonds verlicht - een groot bord prijkte met het woord TRAM, zulks ter aanduiding, dat dit vervoermiddel, richting Vreeswijk rijdende, niet bij machte was rechts te houden. Bij één tramwagen werd er getrokken door één paard, bij twee of drie - drie was het maximum - wagens trokken twee paarden. Nog lang heb ik in mijn bezit gehad de dienstregeling van de Tram- en Bargedienst Vereniging (rose van kleur), onder meer vermeldende een halte aan de Liesbos".*
Tot zover de brief van jhr. mr. Rutgers van Rozenburg.
Verder maak ik van deze gelegenheid gebruik om een fout te verbeteren die voor komt in mijn bijdrage in het meinummer (blz. 34, 1e kol., regel 26 v.o.): daar staat in plaats van 1939 vermeld 1913, wat zou betekenen, dat er nog geen drie jaar elektrische trams door Utrecht zouden hebben gereden! Inderdaad is zulks, zij het met enige kleine onderbrekingen in 1940 en 1945/46 gedurende bijna 43 jaar het geval geweest, als men tenminste de periode 13 juni 1945 tot en met 2 mei 1949 meetelt, waarin uitsluitend trams reden van de N.B.M., die de tramlijn naar Zeist sedert 1 januari 1927 exploiteerde. De laatste elektrische tram van de GTU had reeds op zondag 15 januari 1939 tussen Stationsplein en Stadionlaan gereden. De GTU heeft dus slechts 32½ jaar bestaan.

Mr. J. J. Beyerman

[1]) *Deze reden wordt niet vermeld in „Stoomtrams in het Centrum van Nederland"; alleen de voortdurende klachten over de door rook en roet der locomotieven veroorzaakte hinder.*

[2]) *Van het bestaan van deze stoombootdienst was ik, evenmin als een bejaarde correspondent uit Amsterdam op de hoogte. Overigens is de bewering van jhr. Rutgers, dat IJsselstein geen andere verbinding met Utrecht had, niet geheel juist, want er heeft, blijkens de boven reeds vermelde tekst, althans tijdelijk, een aanvullende busdienst Jutphaas-IJsselstein bestaan, die eveneens geëxploiteerd werd door de IJsseltramwegmaatschappij.*

Het „Maximiliaanraam" van Otto Mengelberg (1867-1924)

Op 16 december was het 50 jaar geleden dat Otto Mengelberg te Utrecht overleed. In de stad waar deze kunstenaar het grootste deel van zijn leven gewoond en gewerkt heeft, mogen wij wel even bij dit feit stilstaan.
Het is een gelukkige omstandigheid dat deze herdenking valt in een periode van hernieuwde belangstelling voor de neogotiek. Immers als glazenier en beeldhouwer heeft Mengelberg meegewerkt aan de verfraaiing van talloze neogotische kerken in ons land.
Velen zullen zich de tentoonstelling „'t Gat in de Biltstraat" herinneren, in 1973 georganiseerd door het Aartsbisschoppelijk Museum. De afbraak (zomer 1972) van de Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming aan de Biltstraat was de aanleiding voor deze expositie. Tot de stukken die tijdens de sloop nog konden worden gered, behoort het raam van Mengelberg dat wij hierbij afbeelden. Op de foto zien wij het raam op zijn oorspronkelijke plaats in de kerk, schitterend in het daglicht, terwijl het op de tentoonstelling door kunstlicht tot leven moest worden gebracht. Thans wordt het gedeeltelijk gespaard gebleven raam bewaard in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht.

Zeven ramen

In de kerk aan de Biltstraat maakte het deel uit van een groep van 7 ramen, voorstellende de 7 Sacramenten. Dit raam representeert de H. Eucharistie, zoals de tekst beneden op het raam aangeeft: „Het Allerh(eiligst) Sacr(amen)t des Altaars", met daaronder de woorden die Christus bij het Laatste Avondmaal heeft gesproken. In de rechter benedenhoek vinden wij de datering 14-6-1917, een datum die de woorden ernaast „Procedamus in Pace" (Laten wij voortgaan in vrede) wel duidelijk maakt!
Afgezien van de beide voorstellingen die zich links en rechts van de geknielde figuur in het midden bevinden (links: *het offer van Melchisedech*, rechts: *het mannawonder;* d.w.z. oudtestamentische voorafbeeldingen van de Eucharistie) [1]) staat het raam in het teken van het Eucharistiewonder dat in 1345 plaatsvond te Amsterdam (zie de tekst op het tapijt dat boven de reeds geciteerde teksten hangt: „'t H. Sacrament van Mirakel ter H. Stede Amsterdam") [2]). Hoe is het te verklaren dat juist deze geschiedenis zo'n belangrijke rol gespeeld heeft in Mengelbergs Eucharistieconceptie? Wij moeten dan teruggaan naar het jaar 1895. Mengelberg maakte toen een fraaie pentekening voor de gedichtenbundel „Van het H. Sacrament van Mirakel tot Amsterdam" van Mgr. ▶

BESTUURSMEDEDELING

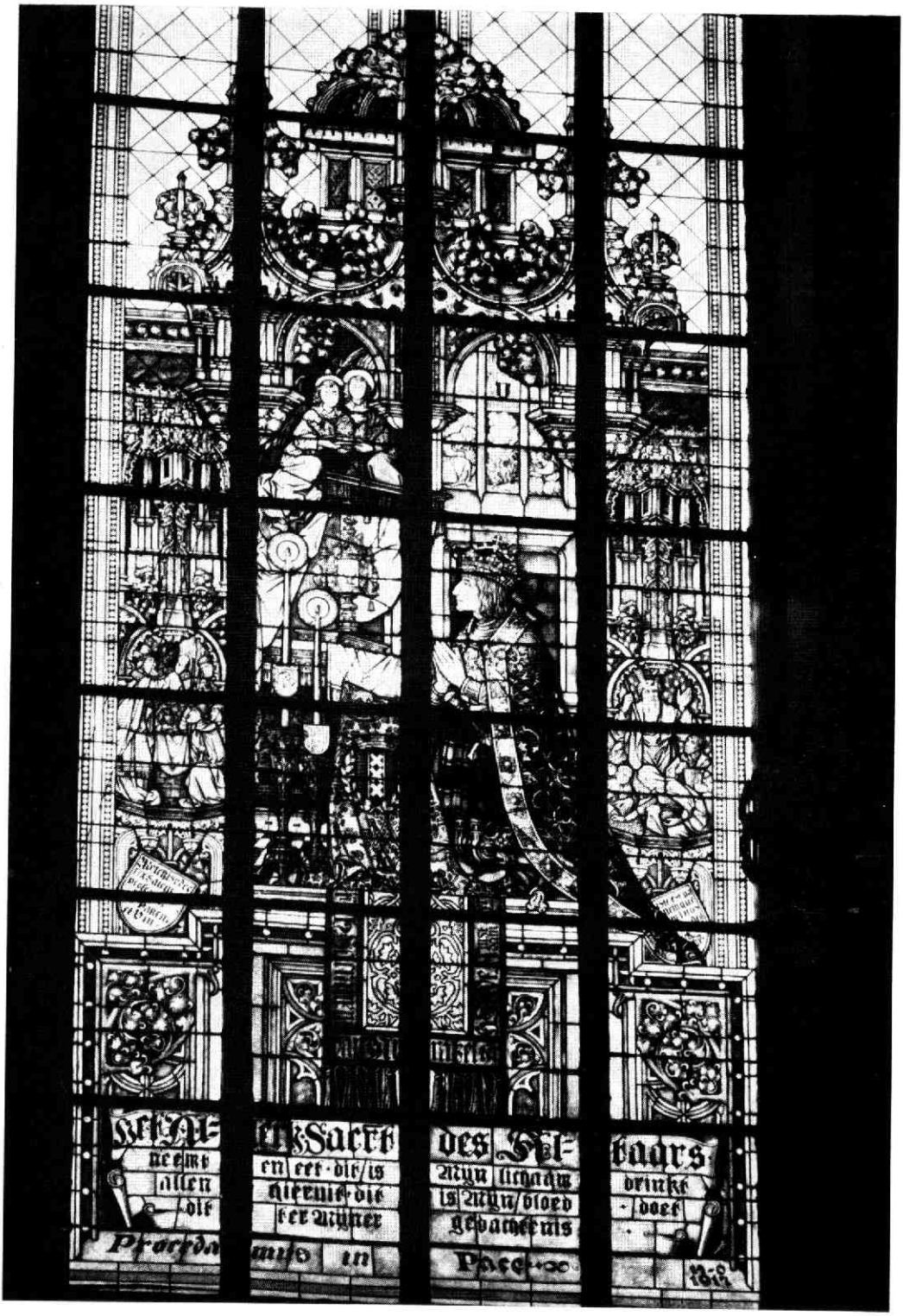
Het bestuur deelt mede dat de ledenvergadering van 14 november jl. niet is afgesloten omdat de bespreking van de statutenwijziging veel tijd in beslag nam. De vergadering zal daarom worden voortgezet op donderdag 23 januari 1975, weer om 19.30 uur in het Instituut voor Muziekwetenschap, Drift 21 te Utrecht. Na bespreking van de statuten zullen de resterende punten van de agenda afgehandeld worden, te weten de toelichting op de excursies 1975, de rondvraag en de sluiting.

47e jaargang - nummer 11 - december 1974

MAANDBLAD **oud-utrecht**

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter: A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.
Secretaris: drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. (030) 71 00 44.
Penningmeester: D. A. Belderbos, Kromme Nieuwegracht 19, Utrecht, tel. (030) 31 23 18.
Contributie: Minimum: *f* 25,—, gironr. 575520.
Administratie: mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Redactielid: mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 33 23 15 (werk).
Eindredactie: H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 80 91 **(tevens redactie-adres).**

Sacrt
oes Hel-
baars
neemt
en eet dit is
drinkt
allen
dit
tot mijner
mijn lichaam
is mijn bloed
- doet
gedachtenis
Pace

dr. H. J. A. M. Schaepman (1844 - 1903). De bundel verscheen te Utrecht bij Wed. J. R. van Rossum in 1895.
Ik acht het zeer waarschijnlijk dat Mengelberg voor het maken van zijn tekening o.a. gebruik heeft gemaakt van het bekende boekje over het Amsterdamse Mirakel van Leonardus Marius: *Amstelredams eer ende opcomen, door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers. Anno 1345* (Antwerpen 1639) [3].
In de rijke bibliotheek van Schaepman was een exemplaar van dit werkje aanwezig (zie de veilingcatalogus van zijn bibliotheek, Den Haag 1903, Nr. 1033). Het ligt dus voor de hand dat Mengelberg Schaepmans exemplaar heeft mogen gebruiken. Het boekje bevat 16 prentjes van Boete Adamsz. van Bolswert (ca. 1580 - 1633). Reminiscenties aan twee van deze prentjes (nrs. 4 en 13) vinden wij in Mengelbergs tekening terug: twee engelen geknield voor een monstrans, en de tekst „Ecce panis angelorum" (Zie het brood der engelen), vs. 63 van Thomas van Aquino's hymne „Lauda, Sion, Salvatorem", als aanhef gebruikt door Cornelis Gijsbertsz. Plemp (1574 - 1638) van zijn gedichtje onder prent nr. 4. Centraal op de tekening staat de afbeelding van het bedevaartprentje (met de haard van het Mirakel) uit 1518 van Jacob Cornelisz. van Oostsanen († 1533); deze houtsnede staat in verschillende 16de eeuwse mirakelboekjes afgedrukt.
Voorts vinden wij op de tekening afbeeldingen van *Cornelis Broere* (1803 - 1860), met een citaat van vs. 95 uit zijn „Dithyrambe op het Allerheiligste" (1845); van *Leonardus Marius* (1588 - 1652), met een citaat uit het reeds genoemde boekje, p. 4 (het definitieve bewijs dat Mengelberg het boekje kende); van *Joost van den Vondel* (1587 - 1679) met de „Altaergeheimenissen" (1645) in de hand, maar citerend vs. 9 uit zijn „Eeuwgetij der Heilige Stede t'Amsterdam" (1645); en van keizer *Maximiliaan* (1459 - 1519) [4]) in staande houding, met een citaat van vss. 39/40 uit hetzelfde gedicht van Vondel. Men ziet dat Mengelberg zich terdege in zijn onderwerp had verdiept.

Schaepman

Nu wil het toeval dat ik in 1966 een exemplaar heb kunnen kopen van het bovengenoemde werkje van Marius, dat eertijds heeft toebehoord aan Otto Mengelberg. Mengelberg heeft hierin genoteerd dat hij het in juli 1909 kocht uit de bibliotheek van . . . Schaepman! Deze bibliotheek werd in 1903 bij M. Nijhoff te 's-Gravenhage geveild. Omdat de veiling echter van katholieke zijde is geboycot, is het te verklaren dat Mengelberg het boekje pas 6 jaar na de veiling uit de restanten heeft gekocht. Het moet voor hem, na de samenwerking met Schaepman in 1895, een waardevol bezit zijn geweest.
Wanneer wij nu weten dat Mengelberg in 1917 het raam ontwierp, terwijl in zijn bibliotheek het boekje van Marius aanwezig was, dan wordt ons veel duidelijk. Afgezien van de beide engelen en het bedevaartprentje, die ook voorkomen op de tekening van 1895, treft ons op het raam dan vooral de centrale voorstelling van keizer Maximiliaan. Deze is nl. rechtstreeks ontleend aan prentje nr. 10 van Boëtius à Bolswert [5]). Het is ook op de centrale voorstelling dat Mengelberg zijn raam heeft gesigneerd (zie de monogrammen op de beide kaarsen).

Is het vreemd dat Mengelberg, die gedoopt werd met de namen Otto Maria *Maximiliaan*, met dit raam bijzonder geïnspireerd werk heeft geleverd?

Alfred M. M. Dekker

◀ *Otto Mengelberg, „Maximiliaanraam" uit de O.L.V. ten Hemelopneming aan de Biltstraat, Utrecht (foto: Aartsbisschoppelijk Museum).*

---

[1]) *Op de schilden onder deze voorstellingen lezen wij: „Melchisedec rex Salem, profe(rens) Panem et Vin(um)" [Genesis 14, 18] en „iste est panem [lees: panis] quem Deus ded(it) vobis" [Exodus 16, 15].*
[2]) *Zie over dit wonder en de ter plaatse aan de Kalverstraat gestichte kerk („Kapel ter Heilige Stede", de latere „Nieuwe Zyds Capel", gesloopt in 1908) de studie van J. F. M. Sterck, De Heilige Stede in de geschiedenis van Amsterdam (Amsterdam 1928; titeluitgave Hilversum 1938).*
[3]) *Zie de „Bibliographische Aanteekeningen" over dit boekje van J. F. M. Sterck in: Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem, 43 (1925), pp. 122 - 186.*
[4]) *Men moet weten dat Maximiliaan in 1484, door zijn belofte de H. Stede te bezoeken, is genezen van een ernstige ziekte. Hij heeft na zijn genezing de H. Stede met geschenken vereerd, waaronder een geschilderd glasraam met zijn beeltenis in geknielde biddende houding; vgl. de afb. in het boek van Sterck, t.o.p. 121. Van het raam waren in 1832 nog fragmenten aanwezig.*
[5]) *Het prentje zal misschien op zijn beurt het in noot 4 genoemde raam tot voorbeeld hebben gehad. Toch komt een afbeelding van Maximiliaan in knielende biddende houding wel vaker voor (zie bv. de houtsnede „Maximiliaan hoort Mis te Augsburg" uit ca. 1518 van Hans Weiditz). Naast Mengelberg werd ook Vondel rechtstreeks door dit prentje van Boëtius à Bolswert beïnvloed in de vss. 39-45 van „Eeuwgetij der Heilige Stede" (zie: J. Scheerbom, „Vondel geïnspireerd door Boëtius à Bolswert", in: Studiën, N.R. 56e jrg., deel 102 (1924), tweede halfjaar, pp. 69-71).*

Utrechtse scholen rond 1800

Velen hielden zich in het laatste deel van de 18e eeuw bezig met het onderwijs. Verlichte geesten bedreven de mode van de pedagogie; praktijkmensen probeerden het nieuwe voor de klas toe te passen; theoretici schreven er over en hielden deftige lezingen voor even deftige gezelschappen, ook in Utrecht.
De praktijk, dat waren de ongeveer 200 studenten die zich koesterden aan de borst van de alma mater, voorgelicht als ze werden door de 13 hoogleraren die zo'n 2500 gulden per jaar verdienden. De praktijk waren ook de talloze leerlingen die breien, weven, spinnen, dansen, schermen, boekhouden, tekenen en muziek onder de knie probeerden te krijgen. Of de rector en de docenten aan de Latijnsche School, die voor een inkomen van 1000 à 1500 gulden per jaar een 75-tal leerlingen hielpen bij de voorbereiding van een mooie carrière.

Trapje lager

Een trapje lager stond het onderwijs aan de Franse en Engelse scholen, ongeveer onze Mavo of Havo afhankelijk van de kwaliteit van de onderwijzer. Men leerde er Frans, Engels, Nederlands, Mathesis en andere „nuttige wetenschappen" zoals aardrijkskunde, geschiedenis, fabelkunde en natuurlijk de beginselen van de godsdienst. Veel van deze scholen hadden leerlingen intern voor 400 à 500 gulden per jaar.

Ook waren er heel wat mensen die hun brood verdienden in het basisonderwijs. De armenscholen van de gemeente en van de diverse kerken werden geleid door onderwijzers met een salaris van 450 à 500 gulden per jaar; sinds 1806 moesten ze, wanneer hun school meer dan 70 leerlingen telde, een „ondermeester" te hulp roepen die 75 gulden per jaar verdiende. Verder waren er huisonderwijzers, in 1795 nog 19, in 1813 nog maar 6. Hun inkomen zal laag zijn geweest, want in de patentbelasting, die sinds 1806 werd geëist van vrijwel iedereen die een bedrijf of beroep uitoefende, werden ze in de laagste klasse aangeslagen. Net als de kinderschoolhouders, meestal gehuwde vrouwen of weduwen, die aan kinderen van 3 à 5 jaar de beginselen van rekenen, schrijven en lezen onderwezen. Er was blijkbaar nogal wat animo voor dit beroep, want het gemeentelijk bestuur kreeg elk jaar een paar verzoeken om een kinderschool te mogen overnemen of beginnen.
Tenslotte waren er nog onderwijzers, die een particuliere school hielden [1]).

Natuurlijk bemoeide de overheid zich met het onderwijs. Zo werd immers meegewerkt aan de oplossing van het armenprobleem. De stadsregering hield echter de ontwikkeling aan het onderwijsfront ook in de gaten om te grote concurrentie tegen te gaan. Te veel onderwijzers zou betekenen, dat de goeden de moed zouden verliezen, zittend tegenover hun lege klassen. Daardoor zou de kwaliteit van hun onderwijs achteruit gaan; ze zouden bijverdiensten zoeken, bijvoorbeeld als huisonderwijzer, wat de gang van zaken in hun scholen niet zou bevorderen. Om producent en consument te beschermen besloot de overheid daarom een maximum-aantal vast te stellen. Uit diezelfde gilde-achtige overwegingen werd verboden een nieuwe school te dicht in de buurt van een reeds bestaande te vestigen dan wel in zo'n geval meer dan een gering aantal leerlingen te nemen.
De kwaliteit van de onderwijzer kreeg ook steeds meer aandacht. Hij mocht, sinds de komst van de Fransen, geen propaganda meer maken voor enige godsdienst; hij moest van 1814 af toezien op de naleving van de vaccinatievoorschriften. En als hij op een kerkelijke of overheidsschool werkte moest hij toezien op de reinheid van de leerlingen. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre in de praktijk de hand werd gelicht met al deze voorschriften; de toezichthoudende commissies konden niet overal tegelijk zijn. Maar de gezamenlijke inspanningen veroorzaakte een toestand die een gevoel van tevredenheid rechtvaardigde, want in 1825 kon worden vastgesteld dat er bijna geen analfabeten meer waren onder de kinderen.
Die gezamenlijke inspanningen werden voor het grootste gedeelte geleverd door de onderwijzers en hun leerlingen in de meestal overvolle lokalen. Ze maakten lange dagen. De derde leer- en fabrieksschool van de gereformeerde diaconie begon om 7 uur 's ochtends, of vroeger als het „bequame Dag" was; de 100 leerlingen bleven tot 7 à 8 uur 's avonds psalmzingen, pennen snijden, catechismus leren, lezen, rekenen en spinnen. De meester lette erop dat ze niet vloekten, geen ruzie zochten en zich niet aan „zondige dertelheid" te buiten gingen. Hij hield presentielijsten bij, want als de kinderen van bedeelden niet gewassen, gereinigd en gezuiverd van ongedierte aanwezig waren zouden de ouders geen bedeling ontvangen.

Kostscholen

Twee beschrijvingen van de gang van zaken in kostscholen in en om Utrecht mogen niet in het

Zo fotografeerde Paul van Vliet op 6 november 1974 de trieste restanten van de gebouwen van „De Utrecht" aan de Leidseweg. Alle acties, onder meer die van de werkgroep Behoud „De Utrecht", hebben niet mogen baten. Een uniek stukje Utrecht wordt meedogenloos neergehaald . . . Dat kan allemaal in 1974. Nog een geluk, dat men in de jaren '50 bij de reconstructie van de Jacobsstraat de Jacobikerk heeft laten staan!

stof verborgen blijven. De eerste neem ik uit het boekje van F. Nagtglas, *Voor honderd jaren. Uit de papieren van een tijdgenoot* (Utrecht, 1886).

„Bijzondere omstandigheden gaven aanleiding, dat ik reeds als zesjarig knaapje in Juni 1780 naar eene kostschool werd gezonden. Het was een groote overgang uit de vroolijke woning in de stad, waar mijn vader den eersten regeeringspost bekleedde, naar het ongezellige gebouw, niet ver van de oude sombere Paulus-poort, in de smalle Korte Nieuwstraat te Utrecht. De meester, doorgaans de *monsieur* genoemd, daar het eene Fransche school heette, was een voor dien tijd veelwetend en verlicht man, die, de nieuwere denkwijze toegedaan zijnde, de plak, als vrijgeboren kinderen onwaardig, verbannen had; wat echter niet belette dat het rietje nog wel eens in handen kwam en er ook nu en dan oorvegen uitgedeeld werden. In dien tijd was op de kostscholen, zelfs op die welke een grooten naam hadden, alles op een eenvoudigen voet ingericht en onze meester - die, naar ik geloof, heimelijk wel eens een destijds verboden boek van Rousseau gelezen had - was van meening, dat men jeugdige knapen zo weinig mogelijk met de gemakken des levens in aanraking moest brengen. Zijne echtgenoote - eene lange, magere vrouw, die wij dikwijls ergerden door haar *matres* te noemen - kwam tot hetzelfde besluit, maar langs een anderen weg. Zij was als zeer rechtzinnig en kerksch bekend en daar de drukke school haar verhinderde naar hartewensch de oefeningen te bezoeken, streefde zij er naar om van de zes of zeven kostkinderen zooveel voordeel als mogelijk was te trekken, ten einde de zaken spoedig aan kant te kunnen doen.

Des zomers werden wij ten vijf ure, des winters ten zeven ure gewekt, en ontbeten met een paar sneden roode-weitsbrood en een glas bier, dat soms, doch alleen als de felle vorst ijsbloemen op de ruiten van ons slaapvertrek had geteekend, door warm water en melk vervangen werd. Om negen ure begon de school. In de ruime, met steenen bevloerde kamer, welke door een viertal slagvensters met kleine glazen, waardoor men op eene sombere binnenplaats keek, niet best verlicht was, vonden wij de zoogenoemde externes reeds vereenigd. Het was onder de zestig knapen een rumoer van belang, doch allen zwegen plotseling stil, zoodra de deur opening en meester binnentrad. Nog zie ik hem, in zijn gemakkelijken

kamerjapon van blauw chits met roode bloemen, langzaam naar den katheder gaan; eerst werd het korte pruikje rechtgeschoven, dat de kapper onder het mededeelen der laatse stadsnieuwtjes, kort te voren had komen opmaken; vervolgens werd de school met ernstigen blik overzien en eindelijk de bos ganzepennen ter hand genomen om voor groot, middelsoort en klein schrift of voor kunstige krulletters te vermaken. Welk een ontzaglijk wezen was die meester in onze oogen! Het onderwijs ving telkens aan met een lang formuliergebed en het zingen van een psalm, waarmede het ook ten twaalf ure eindigde; daarna werd het strafwerk opgegeven, doch lichamelijke kastijding werd, zooals ik zeide, maar zelden toegepast; de aan de lessenaar bevestigde plak zag ik nooit gebruiken, evenmin de roede die aan den wand hing, terwijl de donkere kast onder de trap, „het kot", doorgaans ledig was. Om één uur gebruikten wij het zeer eenvoudige middagmaal, want slechts ééns in het jaar werd er warm vleesch gegeten, en wel de harst der koe, in November voor de huishouding geslacht; ook aardappelen kwamen bij velen toen nog weinig op tafel. Van twee tot vier ure zaten wij weder op de smalle houten banken in het schoolvertrek, en na een speeluur begon de avondles, waaraan slechts weinige externes deel namen. Om half acht soupeerden wij met karnemelk, en het heette dat wij tegen acht ure naar bed gingen.

Het ontbrak echter ook niet aan uitspanningen. Aan de Maliebaan, waarvan de acht lanen enkele jaren te voren tot bij de Biltstraat waren doorgetrokken, had onze meester een koepel met een zoogenoemden theetuin gehuurd, waarin aan ieder der kostjongens een stukje grond was aangewezen om naar wensch te bebouwen, en waar zij wedijverden om de fraaiste bloemen te kweken".

Deftig

Het tweede kostschool-beeld ontleen ik aan een inleiding die in 1791 werd gehouden voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen [2]). Dit deftig en ijverig genootschap moet hebben gehuiverd bij het aanhoren van de mij onbekende inleider in zijn Verhandeling over de inrichting der kostscholen. In theorie was het wel goed voor kinderen om een poosje op een kostschool te zitten: ze groeiden dan niet geïsoleerd op en werden door een onpartijdige autoriteit geobserveerd. In de praktijk waren er echter veel bezwaren te noemen, vooral omdat elke onderwijzer zoveel mogelijk leerlingen in zijn establissement wilde opnemen. „Het school als school bestaat uit eene kamer die dikwerf naar de even reedigheid der scholieren, geene behoorlijke ruimte heeft; de kinderen zijn, in deselve door elkander, aan lange schuins op loopende tafels op banken geplaatst".

's Winters, en als er een binnenplaats ontbrak, kwamen de kinderen de hele dag nauwelijks buiten het lokaal. En 's nachts was het ook niet gezond in die scholen: „In de meeste deezer schoolen slaapen de kinderen twee aan twee in zoo genaamde pavillioentjes op een en deselve kamer".

Bedorven lucht

Het stonk in die scholen, zoals ieder kon merken, die na het uitgaan van een klas „zig schielijk uit de versche lucht in de schoolkamer" begaf. De luchtverontreiniging werd verergerd door brandende kachels en stoven, zodat minder nog dan onze twintigste-eeuwse lokalen die in de 18e eeuw herinneringen zullen hebben opgeroepen aan voorjaar en rozegeur. En dat, terwijl toch ieder moest weten „dat de lucht die reeds ingeademt is, niet weder adembaar" is. Soms vertoonden de kinderen dan ook bij het verlaten van de school tekenen van flauwte en bedwelmdheid.

In de overvolle lokalen kregen de kinderen geen lichaamsbeweging, ze zaten de hele dag voorover aan hun tafels wat een onverantwoorde druk op borst en middenrif betekende. Eigenlijk moest er een apart lokaal zijn waar de kinderen zich konden voorbereiden op de maaltijden met wat sport en spel. Daardoor zouden ze de vaak overvloedige maaltijden ook beter aan kunnen. Ham, aardappelen, rundvlees, rookvlees, grauwe erwten enz. Als de leerlingen na zo'n kopieus gesmikkel weer aan hun voorovergebogen werk gingen kregen ze soms hartkloppingen. Lichter voedsel of een forse wandeling ter bevordering van de spijsvertering dienden als noodzakelijk te worden beschouwd. Benauwd en benauwend was het samenslapen. „Des nachts zijn door de warme dekking zoo wel de uitwaassemende als de inslurpende vaaten open", zodat de kinderen allerlei ziekteverwekkende stoffen van elkaar konden overnemen in de ernstig bedorven lucht. „Ook kan het bij een slaapen noch andere gevolgen hebben. Kinderen krijgen op hun elfde jaar en zomtijds vroeger, gewaarwordingen, die hun ten vollen onbekent, en noodzaakelijke verwondering moeten baaren. Zij worden hetzelve zomtijds op dezelve tijd gewaar. Niets is natuurlijker dan dat zij elkaar hunne gewaarwording mede deelen. Ja zomtijds vergelijken. Uit deze gewaarwording kunnen allengskens andre voortvloeyen, die de schrikkelijkste gevolgen hebben, waar van in het werk van den beroemden Tyssot [3]) ontelbaare voorbeelden zijn aangehaalt, ja waar van zelfs in onze gemeenebest voorbeelden te vinden zouden zijn".

De oplossing van deze problemen zag onze inleider in kleinere scholen buiten het centrum van de steden.

Arme kinderen zeggen we nu, in de twintigste eeuw. En dan te bedenken, dat het hier niet de kinderen der armen betrof. Die gingen naar een baas, na de armenschool. Die moesten maar met

hun gewaarwordingen leren leven. Die wasemden wel thuis. Maar die misten daardoor ook op hun oude dag de fijne herinnering aan heerlijke kostschooljaren.

P. D. 't Hart

[1]) *De meeste gegevens over deze schoolse zaken heb ik ontleend aan de notulen van de Burgemeesters.*
[2]) *G.A. Utrecht, Nutsarchief nr. 367.*
[3]) *S. A. Tissot (1728 - 1797), Zwitsers arts wiens boek De l'onanisme als het laatste woord op het gebied van de masturbatie en de verschrikkelijke gevolgen daarvan werd beschouwd en vlijtig vertaald is in vele talen.*

Een armenfabriek in Utrecht

Bezig met een groots onderzoek naar de bevolking van Utrecht op het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw, dat te zijner tijd in een dissertatie moet uitmonden, doet P. D. 't Hart af en toe nevenprodukten van zijn naspeuringen in tijdschriften verschijnen. Zijn bijdrage over Utrechtse scholen in dit nummer heeft zeer lang op de redactietafel gelegen, en zal wel in dezelfde tijd geschreven zijn als het artikel over een Utrechtse armenfabriek dat vorig jaar in het oktobernummer van Spiegel Historiael verscheen.
Die armenfabriek was een idee van de Baarnse tapijtfabrikant Scherenberg. Er waren rond 1805 al in verschillende plaatsen koehaarspinnerijen, waar kinderen van bedeelden voor hem werkten. Voor hem een voordelige zaak om aan garen voor zijn tapijten te komen, voor de gemeentebesturen een aanlokkelijk idee om iets aan het bedelarijprobleem te doen. Daarom ging ook Utrecht op zijn gedegen voorstel in. Na het opstellen van een nauwkeurig reglement (de kinderen zouden na de 9 à 10-urige werkdag ook nog 2 uur onderwijs genieten) begon de koehaarspinschool in 1807 in het voormalig Magdalenaklooster aan de Magdalenasteeg met 38 kinderen. De eerste maanden leek alles geweldig te lopen, maar al gauw merkten de regenten van de Aalmoezenierskamer dat Scherenberg een te groot optimist was èn zijn eigen belangen te goed in het oog hield. Vier jaar volgen van gekrakeel over en weer, van werken en stilliggen van de spinnerij, tot er na 1811 niets meer over dit project gevonden kan worden.
De schrijver probeert het falen te verklaren uit dubbelzinnigheid bij de regenten en halfslachtigheid bij Scherenberg. Begonnen als koopman, zou hij zijn gaven als ondernemer wel eens hebben kunnen overschatten - in 1810 verkocht hij zijn tapijtweverij -, terwijl hij verder met zichzelf in de knoop zou hebben kunnen komen door óók filantroop te willen zijn.
Een geannoteerd exemplaar van deze studie ligt ter inzage bij de schrijver op het Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20 te Utrecht.

L. v. T.

Wie weet waar?

Twee lezers reeds hebben gereageerd op het „zoekplaatje" in het vorige nummer van Oud-Utrecht. De heer C. F. W. Rietveld uit Harderwijk berichtte ons, dat zijn echtgenote ± 65 jaar geleden de school van Lustig bezocht aan de Weerdsingel. Zij meent, dat het bedoelde pand stond aan de Bemuurde Weerd tussen beide sluizen bij de Korenschoof.
Mejuffrouw Witjens meldde ons vrijwel zeker te weten dat het pand zich bevond aan de Zonstraat, en dat het water op de voorgrond de Minstroom moet zijn.
We houden u en de heer Smilda op de hoogte van verdere reacties.

Artikelen van Ketner

Op het Rijksarchief is de goede gedachte tot uitvoering gekomen om een aantal artikelen van dr. F. Ketner in een bundel uit te geven en ze zo, mede door toevoeging van een index op persoons- en plaatsnamen, makkelijker toegankelijk te maken. Het zijn zijn artikelen over het officialaat en het notariaat in het bisdom, de Tolnaers als stadsklerken van Utrecht, de elect-bisschop Jan van Nassau, en over de betekenis van „vicus" in de Utrechtse oorkonden, dat in 1960 in het Jaarboekje verscheen. Eén niet eerder gepubliceerde studie behandelt de manier waarop Butkens in de 17e eeuw echte Utrechtse oorkonden heeft gebruikt om valse stukken te produceren voor de genealogie van de familie van Lynden.
Deze „Stichtse Studiën" behoren tot Ketners belangrijkste. Zijn betekenis voor de Nederlandse historiografie is in het Jaarboek van 1971 door Hugenholtz afgewogen. Dit artikel is tevens in de bundel herdrukt.
De offset-uitgave is voor *f* 15,— verkrijgbaar op het Rijksarchief.

L. v. T.

Port-Royal en Utrecht

Nu het Rijksarchief zijn nieuwste fonds van internationaal niveau heeft gepresenteerd, kijk ik even terug naar een tentoonstelling in het voorjaar, toen stukken uit zijn andere collectie van wereldfaam de eer genoten in de Archives Nationales te Parijs bezichtigd te kunnen worden. Deze Franse interesse was in het bijzonder gewekt in 1972. Toen verscheen namelijk, na een arbeid van tientallen jaren, de „Inventaire des pièces d'archives françaises se rapportant à l'abbaye de Port-Royal des Champs et de son cercle et à la résistance contre la bulle Unigenitus et à l'Appèl (ancien Fonds d'Amersfoort)". Ter gelegenheid daarvan werd toen in het Rijksarchief een expositie gewijd aan de band tussen Port-Royal en de provincie Utrecht, een gebeuren waaraan in het Maandblad spijtig genoeg geen aandacht werd besteed.
Uit de lange titel van de inventaris wordt begrijpelijk waarom Fransen zich zouden kunnen interesseren voor archiefstukken in Holland, terwijl de publikatie van de inventaris in de reeks Archives internationales d'Histoire des Idées ook wel duidt op een bijzondere inhoud. Voor nietingewijden een korte verklaring. Port-Royal was een klooster bij Versailles, dat in het midden van de 17e eeuw grote bekendheid kreeg door zijn vroomheidsbeleving onder jansenistische invloed, door de geleerden en kunstenaars die zich tot dit oord aangetrokken voelden en door de strijd waarin het klooster en zijn vrienden, onder wie Pascal, gewikkeld raakten met de Jezuïeten, Rome en Lodewijk XIV. Geleidelijk wonnen de laatsten het, zodat velen moesten uitwijken. Zoals gebruikelijk vonden zij een toevluchtsoord in de Republiek. Hier hadden zij al goede contacten met die roomskatholieke geestelijken die in dezelfde tijd na een conflict met Rome de wat nu oud-katholieke kerk heet gingen vormen. Daardoor komt het dan ook, dat de papieren die deze Fransen meebrachten of al vóór de verwoesting van Port-Royal in de Republiek in veiligheid gebracht hadden, fonds Amersfoort genoemd worden. In Amersfoort zijn zij namelijk lang bewaard in het oud-katholiek seminarie.

L. v. T.

Uitbreiding Gemeentearchief

Het is verbazingwekkend om aan een zo nieuw gebouw als waarin de gemeente Utrecht haar archiefdienst huisvest, nu al weer uitbreidingswerken te zien uitvoeren. In de nieuwe vleugel, die in het voorjaar klaar zal moeten komen, wor o.a. het restauratieatelier ondergebracht. De da door vrijkomende ruimte zal dienst gaan doen zaal voor lezingen en vergaderingen.

R

Provinciale Historische Bibliografie

Sinds kort is de bibliografie van de geschiede van onze provincie Utrecht bruikbaarder gema door een register van onderwerpen. Door de toevoeging is een goudmijn aan informatie on sloten, die de richting wijst naar allerlei boek en artikelen over het Stichtse verleden. Voor belangstellende, die zich in de vroegere gebeur nissen verdiepen wil, is dit naslagwerk praktis onmisbaar.
Er zijn nog enkele exemplaren beschikbaar voo het betrekkelijk geringe bedrag van *f* 35,—. G gadigden kan ik aanraden de bibliografie met h register te bestellen bij de heer G. J. Röhne Alexander Numankade 199 te Utrecht, tel. 03 71 18 14.

Dr. J. E. A. L. Stru

Vijfhonderd jaar Stedelijk Gymnasium

In het kader van het 500-jarig bestaan van h Utrechts Stedelijk Gymnasium heeft de heer A. M. Dekker in het Leuvense tijdschrift Humanisti Lovaniensia een artikel gepubliceerd over de 1 en 17e eeuwse jaarlijkse schoolzangen van Utrechtse rectoren. In dit artikel komt de tel voor van drie onbekende cantilenae Martiniana van Georgius Macropedius.

Historische afdeling tijdelijk gesloten

De historische afdeling van het Centraal Museu is tot midden april 1975 gesloten. De arche logische verzameling van het Provinciaal Utrechts Genootschap is eveneens niet te bezichtigen. D zalen die lange tijd door ruimtegebrek aan d historische afdeling onttrokken waren, zullen n een ingrijpende verbouwing hieraan weer worde toegevoegd. In deze herinrichting zijn ook ee kleine expositieruimte voor prenten en tekeninge een penningenkabinet en een studieverzamelir voor porselein en keramiek opgenomen.

Lijst van schrijvers

Bardet, J. D. M. Melaeten 95-96
Belonje, J. Over enkele bewoners van het Huis Voordaan 89-90
Beyerman, J. J. De of 't Hoogt 29
— De tram in Utrecht 33-36
— Stoomtram Utrecht-Vreeswijk 96
Campen, J. W. C. van. Gedachtenis van H. de Jong 3
— De beeldenlaan op Oud-Amelisweerd 65-67
Damsté, P. H. Vreemde straatnamen in De Bilt, 1 14
— Id., 2 54-55
— Huibert Vogelzang. Een Bilthovense kolonist 78-80
Dekker, A. M. M. Het „Maximiliaanraam" van Otto Mengelberg (1867-1924) 97-99
Doeleman, F. De vroedvrouw van Thamen. Een sociaal conflict in de 18e eeuw 9-10
Dubois, S. De actualiteit van Belle van Zuylen. Evenementen op het Slot Zuylen 57-58
Graafhuis, A. Een dubbele doop . . . 32, 39-40
— De orkaan van 1674 „De donder-basuyne Godts" 41-46
Hart, P. D. 't. Utrechtse scholen rond 1800 100-103
Hoekstra, T. J. Een tinnen lepel uit de Oude Gracht 7-8
— Toren uit de 14e eeuw 22
Hollestelle, J. „Kolen" 46
Hoogezand, A. H. R. Statutenwijziging „Oud-Utrecht" 73-74
Houtzager, H. L. Driehonderd jaar geleden overleed IJsbrand van Diemerbroeck 69-71
Janse, H. De Broedergemeente te Zeist. Korte bouwgeschiedenis van slot en pleinen 85-86
Kits Nieuwenkamp, H. W. M. J. Pieter Valck. Timmerman en kanonnier van Wijk ten tijde van prins Maurits 38-39
— Het recht op wapenborden en rouwkassen in de kerken 55-56
Koeman, C. Oude kaarten van de provincie Utrecht 68-69
Leeuwenberg, H. L. Ph. Herrnhutters in vijf continenten 80-82
Lisman, A. J. A. M. Schuiframen 64
Luyckx, P. De Driekoningenkapel aan de Brigittenstraat 20-21
Meulenbelt, J. C. De restauratie van Lichte Gaard 3 't Craentgen 59-63
Nepveu, R. H. Over een ernstig spel en speelse ernst 12-14
— De Hiëronymusschool en de Universiteit van Utrecht 87-88
Offringa-Boon, E. L. S. Monumentenjaar 1975. „Een toekomst voor ons verleden" 24
Olthoff, T. Gemeente- en plaatsnamen. Historie of blanco papier 28
Riphagen, J. De „Bibliotheek over Utrecht" 4-7
Röhner, G. J. Beroepssport in 1825 84
Röhner, R. L. en S. Verbeek. Juliana van Stolbergschool. De oudste openbare basisschool van Utrecht 82-83
Rouppe van der Voort, J. C. J. M. Wijk bij Duurstede of een andere stad? 45-46
Rutgers van Rozenburg, L. M. Reactie (Zweesereng, Sweserengh) 22
Schaverbeke, W. F. van. Utrechts onbestorven verleden.
V. De postzegelkathedraal 48-49
VI. Hoofdgebouw III 76-77
Smilda, G. Kolen 16
Sneijder, H. Driebergen en Rijsenburg (Wim Harzing: Driebergen en Rijsenburg, hoe zij ontstonden en groeiden, 1973), bespreking 16
Struick, J. E. A. L. Samuel Muller Fz, 1874-1974. 1-2
— De Nederlandse Staat (De wording van de Nederlandse staat. Utrecht-Rome in diplomatiek en diplomatie, 1516-1517. Teksten en documenten, X. Uitgeg. C. A. van Kalveen, 1971), bespreking 15-16
— Provinciale historische bibliografie 104
Temminck Groll, C. L. Architect ir. P. H. N. Briët tachtig jaar 11
Thoomes, W. Restauratie Nieuwegracht 39 50-53
Veersema, D. Herinnering en vraag (Melaten) 71-72
Verbeek, S. Zie: R. L. Röhner.
Verlaan, A. Restauratie van twee schouwen 37
— Restauratie Loeff Berchmakerstraat 38 92-94

Tongerloo, L. van, Van Steentijd tot Sticht (tentoonstelling) 16
— Wat doet de Monumentenwacht? 23-24
— Restauratie hervormde binnenstadskerken 32
— Restauratie Domtoren en reconstructie Mariahoek 30-31
— Slangemuren 29
— De Dom in puin (tentoonstelling) 64
— Nieuws uit de verenigingen 77
— Port-Royal en Utrecht 104
— Naschrift artikel J. Belonje 90
— Idem artikel H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp 39
— Boekbesprekingen:
— Stad en provincie in beeld (A. Becker-Jordens. Een kabinet van Utrechtse gezichten, 1973) 15-16
— De Bilt in beeld (W. Hofker, tekeningen, 1973) 23
— Hulpmiddelen (W. Bogtman, Het Nederlandse handschrift in 1600, herdr., 1973) 19
— Heemstede bij Houten (A. J. A. M. Lisman, Heemstede, gelegen in de provincie Utrecht, 1973) 40
— Catalogus Samuel Muller 49
— Unitas Fratrum 59
— Tijdschrift over kastelen (De woonstede door de eeuwen heen) 67
— De Roy's kaart van Utrecht 72
— Oude kerk te Zeist (H. J. van Eekeren, 1974) 83
— Onze lantaarnconsoles (A. Graafhuis en C. A. Baart de la Faille, Reliëfs in blauw. Lantaarnconsoles langs de Utrechtse grachten, 1974) 95
— Utrechtse liederen (Arie Niemijer, Utrechts liedboekje, 1974) 40
— Id. (Peter Vos, De Dom jatten, 1974) 91
— Artikelen van Ketner 103
— Een armenfabriek in Utrecht 103

Lijst van artikelen

Algemeen

Castellum Zwammerdam (lezing) 90
Kolen (G. Smilda) en reactie (J. Hollestelle) 16, 46
M 75 24, 47
Het recht op wapenborden en rouwkassen in de kerken (H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp) 55-56
Schuiframen (A. J. A. M. Lisman) 64
Slangemuren (L. van Tongerloo) 29
Wat doet de Monumentenwacht? (L. van Tongerloo) 23-24
Wie weet waar (foto) 86, 103

Utrecht-stad

Een armenfabriek in Utrecht (L. van Tongerloo) 103
Beroepssport in 1825 (G. J. Röhner) 84
De „Bibliotheek over Utrecht", (J. Riphagen) 4-7
De Dom 1674-1974 (tentoonstelling) 40
De Dom in puin (tentoonstelling) 64
Restauratie Domtoren en reconstructie Mariahoek (L. van Tongerloo) 30-31
De orkaan van 1674 (A. Graafhuis) 41-46
De Driekoningenkapel aan de Brigittenstraat (P. Luyckx) 20-21
Een dubbele doop (A. Graafhuis) 32, 39-40
Flirtation (Stedelied van Utrecht door Helvetius van den Bergh) 64
De Hiëronymusschool en de Universiteit van Utrecht (R. H. Nepveu) 12-14
De of 't Hoogt (J. J. Beyerman) 29
Juliana van Stolbergschool. De oudste openbare basisschool in Utrecht (R. L. Röhner en S. Verbeek) 82-83
Het „Maximiliaanraam" van Otto Mengelberg (A. M. M. Dekker) 97-99
Melaten (D. Veersema) 71-72
Id. (J. D. M. Bardet) 95-96
Over een ernstig spel en speelse ernst (R. H. Nepveu) 12-14
Restauratie Hervormde binnenstadskerken (L. van Tongerloo) 32
Restauratie van twee schouwen (A. Verlaan) 57
Restauratie Nieuwegracht 39 (W. Thoomes) 50-53
Restauratie van Lichtegaard 3 (J. C. Meulenbelt) 58-63
Restauratie van Loeff Berchmakerstraat 38 (A. Verlaan) 93-94
Oproep Stedelijk Gymnasium (500 jaar) 72, 104

Stoomtram Utrecht-Vreeswijk (J. J. Beyerman) 96
De tram in Utrecht (J. J. Beyerman) 33-36
Een tinnen lepel uit de Oudegracht (T. Hoekstra) 7-8
Toren uit de 14e eeuw (T. Hoekstra) 22
Om „de Utrecht" 74
Foto: restanten van „De Utrecht" 101
Utrechts onbestorven verleden (W. F. van Schaverbeke)
V. De postzegelkathedraal 48-49
VI. Hoofdgebouw III 76-77
Utrechtse scholen rond 1800 (P. D. 't Hart) 87-88
Uitbreiding Gemeentearchief 104
Historische afdeling Centraal Museum 104

Utrecht-provincie

Lezingen in Amersfoort 31
Vreemde straatnamen in De Bilt, (P. H. Damsté) 14, 54-55
Driebergen en Rijsenburg (W. Harzing, bespreking door H. Sneijder) 16
Oud-Amelisweerd 3, 23
De beeldenlaan op Oud-Amelisweerd (J. W. C. van Campen) 65-67
Sweserengh 22
De vroedvrouw van Thamen. Een sociaal conflict in de 18e eeuw (F. Doeleman) 9-10
Wijk bij Duurstede (foto) 18
Wijk bij Duurstede of een andere stad (J. C. J. M. Rouppe van der Voort) 46-47
De Broedergemeente te Zeist. Korte bouwgeschiedenis van slot en pleinen (H. Janse) 85-86

Gemeente- en plaatsnamen (T. Olthoff) 28
Herrnhutters in vijf continenten (H. L. Ph. Leeuwenberg) 80-82
Nieuws uit de verenigingen (L. van Tongerloo) 77
Oude kaarten (C. Koeman) 68-69
Port-Royal en Utrecht (L. van Tongerloo) 104
Provinciale historische bibliografie 104
Stoomtram Utrecht-Vreeswijk (J. J. Beyerman) 96
Stad en provincie in beeld (A. Becker-Jordens, boekbespreking door L. van Tongerloo) 15-16
Het recht op wapenborden en rouwkassen in kerken (H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp) 55-56

Van Steentijd tot Sticht (tentoonstelling), L. van Tongerloo 16
Utrechts landschap (tentoonstelling), n.a.v. 75 jaar Staatsbosbeheer 74
Kaartmakers van het Sticht (tentoonstelling) 77
Nog meer oude kaarten (tentoonstelling Woerden) 80

Huizen - kastelen

Oud-Amelisweerd 3, 23
Id. (J. W. C. van Campen) 65-67
Over enkele bewoners van het Huis Voordaan (J. Belonje) 89-90

Personen

Architect ir. P. H. N. Briët tachtig jaar (door C. L. Temminck Groll) 11
De actualiteit van Belle van Zuylen (Simone Dubois) 57-58
Gedachtenis van H. de Jong (J. W. C. van Campen) 3
Samuel Muller Fz, 1874-1974 (J. E. A. L. Struick) 1-2
Pieter Valck. Timmerman en kanonnier van Wijk ten tijde van prins Maurits (H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp) 38-39
Huibert Vogelzang. Een Bilthovense kolonist (P. H. Damsté) 78-80
300 jaar geleden overleed IJsbrand van Diemerbroeck (H. L. Houtzager) 69-71

Oud-Utrecht

De voorplaat 2
Algemene ledenvergaderingen 17, 74
Bestuursmededelingen 97
Excursies 1, 19, 26, 35, 41, 57, 65, 74
Financieel jaarverslag 25-28
Ontwerp begroting 75
Jaarboek 8, 17
Statutenwijziging 73-74
Monumentenfonds en Oud-Utrecht 29
De litho's van William Kuik 91

Boekbesprekingen

Een kabinet van Utrechtse gezichten (A. Becker-Jordens), L. van Tongerloo 15
De Nederlandse staat (C. A. van Kalveen uitg.), J. E. A. L. Struick 15-16
Driebergen en Rijsenburg (W. Harzing), H. Sneijder 16
De Bilt in beeld (W. Hofker), L. van Tongerloo 23
Het Nederlandse handschrift in 1600 (W. Bogtman, herdr.) L. van Tongerloo 19
Utrechts liedboekje (Arie Niemijer), L. van Tongerloo 40
De Dom jatten (Peter Vos), L. van Tongerloo 91
Kasteel Heemstede gelegen in Utrecht (A. J. A. M. Lisman), L. van Tongerloo 40
Catalogus Samuel Muller, L. van Tongerloo 49
Unitas Fratrum, L. van Tongerloo 59, 74
De Roy's kaart van Utrecht, L. van Tongerloo 72
De woonstede door de eeuwen heen, L. van Tongerloo 67
Oude kerk te Zeist (H. J. van Eekeren), L. van Tongerloo 83
Reliëfs in blauw (A. Graafhuis en C. A. Baart de la Faille), L. van Tongerloo 95
Artikelen van Ketner, L. van Tongerloo 103
Provinciale historische bibliografie, J. E. A. L. Struick 104